DİN PSİKOLOJİSİ

Prof. Dr. Hüseyin PEKER

ÇAMLICA YAYINLARI

DİN PSİKOLOJİSİ

Bu eserimi ilk eğitimimi aldığım sevgili annemin, rahmetli babamın ve amcalarımın, öğretim hayatıma katkıları bulunan değerli hocalarımın aziz hatıralarına ithaf ediyorum.

Prof. Dr. Hüseyin PEKER

1953 yılında Trabzon-Sürmene'de doğdu. 1970 yılında Ankara Atatürk Lisesi'nden, 1974 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı üniversitede 1979 yılında Din Psikolojisi Kürsüsünde doktorasını tamamladı.

1980 yılında Samsun Yüksek İslam Enstitüsü'ne öğretim üyesi olarak atandı. 1982 yılında yardımcı doçent, 1987 yılında doçent, 1994 yılında profesör oldu.

1997-2000 yılları arasında Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde dekan olarak görev yaptı. Halen aynı fakültede Din Psikolojisi Anabilim Dalı başkanı olarak görevini sürdürmektedir.

Prof. Dr. Hüseyin Peker'in *Çocuk ve Suç, Din ve Ahlak Eğitimi-Psikolojik ve Metodik Esaslar* adlı yayınlanmış iki kitabı ve bir çok makalesi bulunmaktadır.

ÇAMLICA YAYINLARI

DİN PSİKOLOJİSİ

Prof. Dr. Hüseyin PEKER

İstanbul 2008

ÇAMLICA YAYINLARI

ISBN 978-975-8646-10-4
Sertifika No: 0107-34-007230

Kitabın Adı
Din Psikolojisi

Yazarı
Prof. Dr. Hüseyin PEKER

Dizgi-Mizanpaj
MİFAV

Kapak Tasarım
Nüans Ajans

Baskı/Cilt
FSF PRINTING HOUSE

2. Basım
Şubat 2008 – İSTANBUL

Çamlıca Yayınları İFAV organizasyonudur.

İsteme Adresi
Çamlıca Yayınları
Mahir İz Cad. No: 2 Bağlarbaşı 34662 Üsküdar İSTANBUL
Tel: 0216 651 15 06 Faks: 0216 651 00 61
bilgi@ilahiyatvakfi.com • http://www.ilahiyatvakfi.com

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....11

GİRİŞ
PSİKOLOJİNİN ALANI

I.PSİKOLOJİNİN KONUSU.....15
II.PSİKOLOJİNİN SINIFLANDIRILMASI.....21

BİRİNCİ BÖLÜM
DİN PSİKOLOJİSİNİN ALANI

I.DİN PSİKOLOJİSİNİN KONUSU.....29
A-DİN KAVRAMI.....29
B-DİN PSİKOLOJİSİNİN İNCELEDİĞİ KONULAR.....32
II.DİN PSİKOLOJİSİNİN AMACI.....34
III.DİN PSİKOLOJİSİNİN DİĞER İLİMLERLE İLİŞKİSİ...35
IV.DİN PSİKOLOJİSİNİN TARİHÇESİ.....35
A-KUR'AN'A GÖRE İNSAN PSİKOLOJİSİ.....36
B-BAZI MÜSLÜMAN DÜŞÜNÜRLERİN DİN PSİKOLOJİSİYLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ.....38
1. Muhasibî (165/781-243/857).....38
2. Farabi (258/870-339/950).....39
3. İbn Sina (370/980-428/1037).....41
4. Gazali (450/1058-505/1111).....43
C-DİN PSİKOLOJİSİNİN BAĞIMSIZ BİR BİLİM DALI HALİNE GELMESİ.....46
D-TÜRKİYE'DE DİN PSİKOLOJİSİYLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR.....55

V.DİN PSİKOLOJİSİNİN ARAŞTIRMA METOTLARI.....56
A-TEORİ.....57
B-ARAŞTIRMA TEKNİKLERİ.....58
1.Örnekleme Teknikleri.....58
2.Bilgi Toplama Teknikleri.....60
a)Gözlem.....60
b)Deney.....63
c)Anket.....64
d)Mülâkat.....65
e)Şahsî Dokümanlardan Yararlanma.....66
3.Analiz Teknikleri.....67

İKİNCİ BÖLÜM
DİNİ YAŞANTININ UNSURLARI

I. DİNİ İNANÇ.....71
A-İNANCIN TANIMI.....71
B-DİNÎ İNANÇ.....73
C-DİNÎ İNANCIN MOTİVASYONU.....75
1.Bireyi Allah'a İnanmaya ve Dini Kabule İtenEtkenler.....76
a)Modelden Öğrenmek.....76
b)Güçsüzlük ve Çaresizlik.....77
c)Bir Varlığa Bağlanma İhtiyacı.....79
d)Akıl Yürütme ve Zihinsel Tatmin.....80
e)Korku.....81
f)Ölümsüzlük Arzusu.....82
g)Suçluluk ve Günahkârlık Duygusu.....84
h)Dinî Sembollerle, Esaslarla Karşılaşma.....85
2.Bireyi Allah'ı İnkâra ve Dini Redde GötürenEtkenler.....85
a)Yakın Çevre.....85
b)Hayal Kırıklığı.....86
c)Kötülükler.....87
d)Kendinin Yeterli, Güçlü Olduğunu Düşünme.....89
e)Bağımsızlık Arzusu.....90

f)Allah İnancının ve Dinin Bir Yararının Olmadığını Düşünme 91
g)Allah'ın Varlığına Dair Yeterli Delil Bulamama 91
II.DİNİ DÜŞÜNCE 92
A-DÜŞÜNCENİN TANIMI 92
B-DİNİ DÜŞÜNCE 93
III.DİNİ TASAVVUR 97
A-TASAVVURUN TANIMI 97
B-DİNÎ TASAVVUR 97
IV.DİNÎ DUYGU 102
A-DUYGUNUN TANIMI 102
B-DUYGULARIN ÇEŞİTLERİ 103
1.Organik Duygular 104
2.Benlik Duyguları 104
3.Sosyal Duygular 107
4.Zihni Ve Manevi Duygular 107
a)Akli ve Mantıkî Duygular 107
b)Estetik Duygular 108
c)Ahlakî Duygular 108
d)Dinî Duygular 110
V.İBADET 116
A-İBADETİN ANLAMI 116
B-İBADETİN PSİKOLOJİK SONUÇLARI 119
C-DUA 123
1.Duanın Tanımı ve Özellikleri 123
2.Duanın Şekli ve Kabulü 126
3.Duanın Etkileri 129
D-TEVBE 131
1.Tevbenin Tanımı 131
2.Tevbenin Psikolojik Yorumu 134
VI.DİNİ ŞUUR 136
A-ŞUURUN TANIMI 136
B-DİNİ ŞUUR 137
VII.DİNİ İRADE 139
A-İRADENİN TANIMI 139
B-DİNİ İRADE 140

VIII.DİNİ ŞAHSİYET 142
A-ŞAHSİYETİN TANIMI 142
B-DİNİ ŞAHSİYET 144
IX.DİNİ TUTUM 146
A-TUTUMUN TANIMI 146
B-DİNİ TUTUM 147
C-DİNİ TUTUMLARDAKİ BAZI ÖZELLİKLER ve FARKLILIKLAR 148
D-DİNİ TUTUMLARIN DOĞUŞU ve GELİŞMESİ 152
E-DİNİ TUTUMLARIN ORGANİZASYONU 157

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İNSAN HAYATININ BELİRGİN DÖNEMLERİ ve DİN

I.BEBEKLİK DÖNEMİ 165
II.İLK ÇOCUKLUK DÖNEMİ 167
III.SON ÇOCUKLUK DÖNEMİ 169
IV.İLK ERGENLİK DÖNEMİ 170
V.SON ERGENLİK DÖNEMİ 174
VI.YETİŞKİNLİK DÖNEMİ 175
VII.ORTA YAŞ DÖNEMİ 175
VIII.YAŞLILIK DÖNEMİ 176

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TASAVVUFÎ YAŞANTI

I.MİSTİSİZM ve TASAVVUF 181
II.TASAVVUFÎ YAŞANTININ PSİKOLOJİK KARAKTERİSTİKLERİ 183
A-BİR ŞEYHE BAĞLANMAK, TESLİM OLMAK 183
B-GÜNAHLARDAN SIYRILMAK ve ARINMAK 184
C-NEFSİN İSTEK ve ARZULARINI TERK ETMEK 186
D-ALLAH'TAN BAŞKA HER ŞEYİ GÖNÜLDEN ÇIKARMAK, HİÇBİR ŞEYE DEĞER VERMEMEK 190

E-ZİHNİ SADECE ALLAH DÜŞÜNCESİ İLE DOLDURMAK, ALLAH'TA YOK OLMAK, ALLAH'LA DİRİLMEK 192

BEŞİNCİ BÖLÜM
DİN DEĞİŞTİRME

I.DİN DEĞİŞTİRME KAVRAMI ve DİN DEĞİŞTİRME KARARININ VERİLİŞ AŞAMALARI 201
II.DİN DEĞİŞTİRMEDE ETKİLİ OLANFAKTÖRLER 202
A-İNANILAN DİNDEN TATMİN OLMAMA 203
B-KENDİ DİNİNİN UYGUN OLMAYAN YÖNLERİNİ ve BAŞKA DİNİN DAHA ÜSTÜN ESASLAR İÇERDİĞİNİ ÖĞRENME 206
C-BAŞKA DİNE BAĞLI KİŞİLERİN OLUMLU DAVRANIŞLARI 209
D-BAŞKA DİNE BAĞLI BİR KİMSE İLE EVLENME ... 211
E-BAŞKA DİNE BAĞLI BİR TOPLUMDA YAŞAMINI SÜRDÜRÜYORSA 215
1.Toplumun Kültürünü, Gelenek ve Göreneklerini Benimseme 215
2.Çevresindeki Kişilerce Saygı Görme, Takdir Edilme Arzusu 216
3.Topluma Uyma İsteği 218
F-DİNDARLARIN veya DİN ADAMLARININ OLUMSUZ TUTUMLARI 219
G-DİNÎ TELKİN 219
H-MADDİ ÇIKAR SAĞLAMA 223

ALTINCI BÖLÜM
ANORMAL DİNÎ DAVRANIŞLAR

I.NORMAL ve ANORMAL KAVRAMLARI 227
II.ANORMAL DİNÎ HALLER 228
A-SANRI DELİRİ 230
B-MELÂNKOLİK SOFULUK DELİRİ 230
C-MİSTİK PERSEKÜSYON DELİRİ 230

D-ALLAH'LIK, PEYGAMBERLİK ve MEHDİLİK İDDİALARI 231
E-BÜYÜ ve SİHİR İDDİALARI 232
F-STEREOTİPLER 232
III.ANORMAL DİNİ DÜŞÜNCE ve DAVRANIŞ NEDENLERİ 232
A-KALITIM ve BEDEN YAPISI 233
B-YAŞ ve CİNS 234
C-TOPLUM YAPISI ve ÇEVRE 235
D-DİNSİZLİK, GÜNAHKARLIK ve SUÇLULUK DUYGUSU 236
E-MESLEKLER 238
F-BEKARLIK ve EVLİLİK HALİ 238
IV. RUH HASTALIKLARININ TEDAVİ YOLLARI 239
A-TIBBÎ TEDAVİ 239
B-PSİKOLOJİK TEDAVİ (PSİKOTERAPİ) 240
1.Psikanaliz 240
2.Destekleyici Psikoterapi 241
3.Davranış Terapisi 242
4.Grup Terapisi 244
5.Aile Terapisi 244
V. RUH SAĞLIĞI ve DİNÎ İNANÇ 245
A-ALLAH İNANCI 245
B-AHİRET İNANCI 247
C-KADER İNANCI 248

BİBLİYOGRAFYA 251

ÖNSÖZ

Din insanın ilgisini çeken, onu etkileyen önemli bir faktördür. İnsan dinle yoğun bir ilişki içerisinde bulunmakta, boyutları farklı olmakla beraber, onda dinî inanç, dinî düşünce, dinî duygu ve dinî tutumlar ortaya çıkmaktadır.

İşte insanın dîne karşı lehte ya da aleyhte takındığı tutumlarını, dînin insanın hayatına intikal eden, yansıyan görünümlerini, insanın düşünce, duygu ve davranışları içerisinde dinî özellik taşıyan her belirtiyi ve bunların oluşumu, gelişimi ve değişimlerini psikolojinin bir dalı olan din psikolojisi incelemektedir.

Ülkemizde din psikolojisi ilahiyat fakültelerinde, bazı "psikoloji" ve "psikolojik danışma ve rehberlik" bölümlerinde ders olarak okutulmakta, ancak yakın bir geçmişi olması nedeniyle bu alanda özellikle Türkçe yazılmış yeterli kaynak bulunmamaktadır. Biz din psikolojisi kitabını bilhassa bu durumu dikkate alarak hazırladık. Fakat sadece bir ders kitabı olarak değil, bu alana ilgi duyan herkesin başvurabileceği bir kaynak olabileceğini de düşündük. İlgili konularda daha fazla bilgi edinmek isteyenlere yardımcı olur düşüncesiyle yararlandığımız kaynakları dipnotlarda gösterdik.

Konuları açıklarken genel psikolojiyle ilgili bilgileri esas aldık. Verdiğimiz örnekleri daha çok İslâmi inanç ve davranışlardan, Kur'an ayetlerinden seçtik. Amacımız İslâm Dîninin savunmasını yapmak değil, okuyucunun konuyu daha iyi anlamasını sağlamaktır. Zaten din psikolojisi her hangi bir dini savunan değil, psikolojik metotlardan yararlanarak insanın dinî yaşantısını olduğu gibi açıklamaya çalışan bir bilim dalıdır. Batı dünyasında hazırlanan din psikolojisi kitaplarına bakıldığında, onların da örnekleri çoğunlukla kendi toplumlarından ve kendi kutsal kitaplarından seçtikleri görülecektir.

Eserin yeni baskısı daha sonra yapılan araştırmaların bulgularından da yararlanarak genişletilmiştir. Bu baskının yeniden gözden geçirilip düzenlenmesinde emeği geçen Araştırma Görevlimiz, Hüseyin İbrahim Yeğin'e teşekkür ediyor, çalışmamızın yararlı olmasını diliyorum.

Prof. Dr. Hüseyin PEKER

Mart - 2003

GİRİŞ

PSİKOLOJİNİN ALANI

I. PSİKOLOJİNİN KONUSU

Psikoloji, kelime olarak psycho: ruh, logos: düzenli söz, bilgi olmak üzere iki sözcükten meydana gelmiş olup "ruh bilgisi" anlamına gelmektedir. Ancak kelime olarak böyle görünse de psikoloji bugün, ruh bilgisi veya ruhun incelenmesi anlamına gelmez. Ne var ki yüzyıllar boyu, görünmeyen bir öz olarak tasavvur edilen ruhun, varlığı yokluğu, nasıl bir şey olduğu, insan öldükten sonra yaşayıp yaşamadığı tartışıla durmuştur. Biz bunları bir tarafa bırakarak önce, insanlarda ruh fikrinin nasıl ortaya çıktığını gözden geçirelim.

İlk insanlar, insanın doğduğunu, beslendiğini, büyüdüğünü, büyüdükçe onda hareket etme, duyma ve düşünme kabiliyetlerinin arttığını görmüşler, fakat bir gün gelip de nefesi kesilince, kalbinin vurması durunca, bütün vücûdunun hareketsiz ve duygusuz kaldığını müşahede etmişlerdir. Böylece insan ölünce, bedende bulunan bir şeyin bedeni terk edip gittiğine inanmışlardır.

İlk insanların dikkatini çeken durumlarından biri de rüyalar olmuştur. Bir insan, uyurken nasıl oluyor da başka alemlerde dolaşıyor, hiç görmediği ve bilmediği yerlerde geziyor, bir çok olaylar yaşıyor, akıl ve hayale gelmeyen çeşitli tehlikelerle karşılaşıyordu? Demek ki insanda öyle bir şey var ki, insan uyurken o şey, insanın bedeninden ayrılıp başka yerlerde dolaşıyor, her yer kapalı olduğu halde buradan dışarı çıkabiliyor ve nihayet tekrar bedene girmesinden sonra insan uyanıyordu.

İşte böylece ölüm ve rüyalar, ilk insanlarda ruh fikrinin uyanmasına yardım etmişlerdir. Zaten son nefesle gerçekleşen ölüm olayı karşısında, dünyanın hemen her yerinde insan zihni aynı değerlendirmeyi yapmış, aynı tasavvura baş vurmuştur. Her milletin dilinde ruh anlamına gelen kelime-

lerin asılları araştırıldığında, ruhun nefes, hava, rüzgar, koku gibi uçucu olan fakat göze görünmeyen bir cisim olarak telâkki edildiği anlaşılır. Aynı şekilde, Arapça'dan dilimize geçmiş olan ruh kelimesinin, rüzgar anlamına gelen "rîh" kelimesiyle ve koku anlamına gelen "rayiha" kelimesiyle ilişkisi vardır. Bütün bunlar, ruhun hayat veren bir kuvvet olarak anlaşıldığını göstermektedir.

Ruh ile ilgili ilk bilimsel görüşlere Aristo'da rastlıyoruz. Aristo'ya göre üç çeşit ruh vardır:

1. Bitkisel ruh: Bitkiler canlıdırlar, beslenirler, büyürler, çoğalırlar, fakat yerlerini değiştiremezler sonunda ölürler.

2. Hayvansal ruh: Hayvanlar da canlıdırlar. Bunlar da bitkiler gibi beslenirler, büyürler ve çoğalırlar. Ayrıca hayvanlarda görme, işitme, koku alma, duyma ve hareket etme gibi kabiliyetler vardır.

3. İnsan ruhu: İnsan ruhu bunların her ikisinden de üstündür. O, doğar, beslenir, büyür, his ve hareket eder. Bunlardan başka insanda akıl, muhakeme ve konuşma gibi kudretler vardır ki bu sayede o, bitki, ve hayvanlardan ayırt edilir.

Buna göre Aristo ruhu, canlıların hayat ve yaşama tarzlarına bakarak sınıflandırmıştır. Aristo'nun ruh anlayışı bütün ortaçağ boyunca, felsefî bir takım açıklamalar şeklinde hükmünü sürdürmüştür.[1]

İslam düşünürlerinin ekserisi, ruhu Allah'ın bir emri, bir işi olduğu için incelemekten çekinmişlerdir. Çünkü Peygamberimize, "ruh nedir? Mahiyeti ve aslı nasıldır?" gibi sorular sorulduğunda, bu sorulara Kur'an-ı Kerim'de şöyle cevap verilmiştir: "Sana ruhtan sorarlar. Deki ruh Rabbimin emrindendir. Size onun hakkında az bir ilim verilmiştir."[2]

İşte bu ayetle, insanların kavrayış güçleri dikkate alınarak, Allah tarafından ruhun mahiyeti hakkında yeterli açıklamada bulunulmamıştır. İslam dünyasında ruh hakkında ileri sürülen görüşlere baktığımızda şöyle bir durumla

---

[1] Ali Haydar Taner, *Psikoloji*, İst., 1938, s. 3.
[2] İsrâ, 85.

karşılaşmaktayız: Ruhun varlığını kabul eden İslam düşünürleri, onun mahiyeti hakkında belirgin açıklamalar yapmamışlar, daha çok ruhun eserlerinden, tezahürlerinden, ruhî olaylardan ve kuvvetlerden söz etmişlerdir.

İslam düşünürleri, ruhla ilgili açıklamalarda bulunurken şu hususlarda birleşirler: Ruh, insanın öz varlığı ve temel unsurudur. İnsan ruhu, cisim ve cismanîlik dışında nuranî ve latîf bir cevherdir. O, bedendeki organlar ve güçler vasıtasıyla tasarruflarda bulunur, onlara hareket verir ve yönlerini tayin eder. Ruh, başlangıcı olmayan bir varlık değildir, yani o yaratılmıştır. Fakat ruh bölünmez, parçalanmaz, kaybolmaz, bozulmaz ve ölmez. Ayrıca o, bir yer işgal etmediği gibi yoğunluğu, genişliği ve derinliği de yoktur. Beden ancak ruhun organı ve kalıbıdır.[3]

Aristo gibi İslam düşünürleri de ruhu, bitkisel, hayvansal ve insanî ruh diye üçe ayırmışlardır.

Görüldüğü gibi psikoloji felsefeden ayrılıp bağımsız bir ilim haline gelmeden önce ruh hakkında araştırma yapanlar, dinî ve felsefî zaruretlerle şu sorulara cevaplar bulmaya çalışıyorlardı:

1. Bedenden ayrı olarak bir ruh var mıdır? (Ruhun varlığı meselesi)

2. Ruh var ise, bunun mahiyet ve hakikâti nedir? (Ruhun hakikâti meselesi)

3. İnsan dünyaya gelmeden önce ruhu var mıydı, yoksa doğumuyla birlikte varolup onun vücûduna mı giriyordu? (Ruhun ezeliyeti meselesi)

4. İnsan öldükten sonra ruhu bedenden ayrılıp herhangi bir şekilde varolmakta devam ediyor mu? Ruh ile beden tekrar birleşecek midir? (Ruhun ebediyeti meselesi)

5. Ruh ile beden arasında ne gibi bağlantılar vardır? (Ruh-beden ilişkisi meselesi)

---

[3] Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alai*, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 46 vd.

Bütün bu sorular bugün, her şeyin mahiyetini ve ilk sebeplerini araştırmakla meşgul olan felsefenin konuları içindedir.

İşte ruh hakkında ileri sürülen görüşlerin, herkesin kabul edebileceği bir şekil almaması ve ruhla ilgili soruların çözüme kavuşturulmaması, psikologları, ruhun yapısını ve nasıl bir şey olduğunu aramaya çalışmaktan vazgeçirmiştir. Bu gün bu gibi konular psikoloji ilminin dışında kalırlar. Artık psikoloji, ruhun varlığını ve yapısını değil, ruhî olayları tetkik etmekte, bunların bir takım kanunlara göre cereyan edip etmediğini, aralarında ilişkiler bulunup bulunmadığını incelemektedir. Yani psikolojinin konusu ruhun kendisi değil, ruhsal olaylardır.

Fakat psikolojinin bugün sahip olduğu bu anlayış Alman asıllı ABD'li psikanalist Erich Fromm tarafından şöyle eleştirilmektedir: "Doğa bilimlerini ve ölçme, sayma gibi laboratuar yöntemlerini taklit etmeye kalkışan akademik ruhbilim, ruh dışında her şeyle ilgilenir olmuştur. İnsanın laboratuarda araştırılabilen yönlerini anlamaya çabalamış, vicdan, değer yargıları, iyiyi ve kötüyü ayırt edebilme gibi özelliklerin metafizik kavramlar olduklarını ve ruhbilim sorunları sayılamayacaklarını öne sürmüştür. İnsanın önemli sorunlarını incelemek için yeni yöntemler geliştirmek yerine, sözde bilimsel bir yönteme uygun düşen önemsiz sorunlarla uğraşmayı yeğlemiştir. Böylece ruhbilim, ana inceleme konusu olan ruhu kapsamayan bir bilim olup çıkmıştır. Mekanizmalarla, tepki geliştirmelerle, içgüdülerle ilgilenmiş, ama en başta insana özgü olan sevgi, akıl, vicdan, değerler gibi olgularla uğraşmamıştır."[4]

İşte psikoloji bağımsız bir bilim haline geldikten sonra psikolojinin konusu ve metotlarıyla ilgili değişik görüşler ve yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımlar insan davranışlarının kökenlerini ve insanı anlamadaki uygun yöntemin ne olduğunu açıklamaya çalışır. Modern psikolojinin içerisinde yer alan belli başlı yaklaşımlar şunlardır:

---

[4] Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din*, çev. Şükrü Alpagut, İst. 1990, s. 17.

1. Nörobiyolojik Yaklaşım

Beynin işleyişiyle, insanın sinirsel yapısıyla ve iç salgı bezlerinin çalışmasıyla bireyin davranışları arasında ilişki olduğunun savunulmasıdır. İnsan beyninde 13 milyar civarında sinir hücresi olduğu ifade edilmekte, davranışlarında da son derece karmaşık sinirsel süreçlerin etkili olduğu belirtilmektedir.

2. Davranışsal Yaklaşım

Amerikalı psikolog James B. Watson tarafından ileri sürülen davranışsal yaklaşım, zihinde olup biten olgularla ilgilenmeden, bireyin sadece gözlenebilen, ölçülebilen davranışlarını incelemeyi amaç edinir. Bu görüş savunucuları zihinsel olguların, şuur olaylarının bilimsel olarak incelenemeyeceğini belirtirler.

Bu yaklaşın uyarıcı-davranış (U-D) psikolojisi olarak da adlandırılır. İnsanın çevresindeki uyarıcılarla davranışları arasındaki ilişkilerin önemli olduğunu, bunun üzerinde durulması, araştırılması gerektiğini belirtir.

3. Psikanalitik Yaklaşım

Kuruculuğunu Avusturyalı Sigmund Freud'un yaptığı bu yaklaşım insanın bilinçaltına önem verir. Freud'a göre insanın doğuştan getirdiği iki kuvvetli güdü olan cinsellik ve saldırganlık güdüsünün insanda oluşturduğu istek ve arzuları toplum tarafından hoş karşılanmadığı için bilinçaltına itilirler. Fakat onlar orada yok olmazlar, insanların davranışlarını etkilemeye devam ederler ve çoğu zamanda kılık değiştirerek kendilerini gösterirler. Örneğin rüyalar bilinçaltına itilmiş istek ve arzuların sembolik ifadeleridir.

4. Bilişsel Yaklaşım

Algılama, düşünme, hafıza ve zihinsel süreçlerle gözlenebilen davranışlar arasındaki ilişkilere önem veren yaklaşımdır. Bilişsel psikologlara göre insanın en belirgin özelliği dıştan gelen uyarıcıları yorumlaması, anlamlandırması ve ona göre davranışlarda bulunmasıdır. Birey dış dünyayı içselleştirir ve belli bir anlayışla uyaranları değerlendirir. Dolayısıyla bireyin davranışını içsel yaşantısı, uyaranları

algılayış biçimi belirler. Bunlar sadece Uyarıcı-Davranış yaklaşımını mekanik ve basit bulurlar.

5. Fenomenolojik Yaklaşım

İnsanın davranışlarında kendisi için anlamlı olanın, gerçekleştirmeye çalıştığı şeyin, yani fenomenin önemli olduğunu belirtir. Bu yaklaşıma göre bireyin davranışını anlayabilmek için, organizmadaki biyolojik dürtülerden, çevresel faktörlerden ziyade, onun kendine ve çevreye bakışını ve neyi gerçekleştirmek istediğini bilmek gerekir. Çünkü insan sürekli kendini gerçekleştirme yönünde davranışlarda bulunur. Bu yaklaşımın bilişsel yaklaşımdan farkı dış uyarıcıları hiç dikkate almamasıdır.

İşte bu şekilde konu ve metot tartışmaları uzun yıllar devam edegelmiştir. Ancak bugün psikologların çoğunluğunca, "insan ve hayvan davranışlarının bilimsel incelenmesi" psikolojinin konusu olarak kabul edilmektedir. Fakat buradaki davranış kelimesi, Watson'un anladığı manâda, sadece dıştan görünen belirtileri değil, bu belirtilerle beraber insanın içinden geçen ve başkaları tarafından doğrudan doğruya gözlenemeyen düşünme, inanma, sevinme, hayal kurma, kuşkulanma gibi iç yaşantıları da kapsadığı şeklinde anlaşılmaktadır.

Zaten insanı iki parçalı değil, iç yaşantıları ve dış belirtileri ile bir bütün olarak ele almak gerekir. Çünkü bu ikisi ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlıdır.

O halde psikoloji, daha doğrusu insan psikolojisi, bir taraftan insanın dış davranışlarını, diğer taraftan onun bilinç ve zihin hallerini inceleyen bir ilimdir.

Psikolojinin amacı da insanların niçin ve nasıl davrandıklarını incelemektir. Hangi faktörler insan üzerinde etkili olmakta, düşünme, öğrenme, hayal kurma, inanma nasıl olmaktadır? Nasıl öğreniyor ve nasıl unutuyoruz? Zekâ, yetenek ve şahsiyet bakımlarından insanlar arasında ne gibi farklar vardır? Çevresi ve toplum insanı nasıl etkilemektedir? İnsan ne gibi durumlarda çevresiyle uyumsuzluk içine

düşmektedir? İşte psikoloji bunları ve bunlara benzer sayısız psikolojik olayların tabi olduğu kanunları bulmaya çalışır.[5]

II. PSİKOLOJİNİN SINIFLANDIRILMASI

Psikolojinin bir çok dalları vardır. Bunların sınıflandırılması, çeşitli kriterlere göre farklılıklar gösterir. Bugün genellikle psikolojiler şöyle tasnif edilmektedir:

A-İNCELEDİĞİ OBJEYE GÖRE

1. Hayvan Psikolojisi: Günümüzde bu alanda iki eğilim mevcuttur. Birincisi, tecrübi metotları laboratuar şartları içinde kullanan klasik hayvan psìkolojisi; ikincisi, mümkün olabildiği ölçüde tabii bir muhitte hayvanın davranışlarını müşahedeye önem veren "etoloji" dir.

Hayvan psikolojisi, özellikle Pavlov'un "refleksolojisi" ve Watson'un "davranış psikolojisi" sayesinde önemli bir gelişme göstermiştir. Bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar, insan psikolojisine de önemli boyutlar kazandırmıştır. Şüphesiz insan zihninin işleyişi ile hayvanınki arasında mahiyet ve özellik yönünden farklar mevcuttur. Ancak insan davranışının basitleştirilmiş de olsa, az çok benzer bir modelini hayvanda da görmek mümkün olduğundan, insana tatbiki mümkün olmayan bazı tecrübeler hayvanlar üzerinde yapılarak elde edilen sonuçlardan yararlanılmaya çalışılmaktadır.

2. İnsan Psikolojisi: İnceleme objesi olarak insanı ele alan bu psikoloji dalı da oldukça çeşitlilikler gösterir. Bunlar da;

a) Ferdî Psikoloji: İnsanı, içinde yaşadığı toplumdan ayrı bir varlık gibi ele alarak, onun özelliklerini inceler. Gerçi insanı bütün sosyal bağlardan tecrit edip ele almak veya onu kendi özelliklerinden sıyırıp sırf toplumun etkisinde bir varlık olarak düşünmek uygun değildir. Çünkü kişi ve toplum arasında sürekli bir etki alış verişi söz konusudur. Bu durumu dikkate almadan yapılacak izahlar yetersiz olur. Ancak buradaki ferdî psikoloji ve sosyal psikoloji ayı-

---

[5] Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İst. 1893, s. 3.

rımları konularındaki bazı farklılıklar nedeniyledir. Aslında her iki psikoloji de birbirinin tamamlayıcısıdır.

b) Sosyal Psikoloji: İnsanın, toplum ve grup içerisindeki ruhsal hallerini ve sosyal çevrenin kişiler üzerine yaptığı etkileri inceler.

c) Çocuk Psikolojisi: Çocukluk çağının özelliklerini inceler.

d) Gençlik Psikolojisi: Ergenlik çağının özelliklerini inceler.

e) Din Psikolojisi: Kişinin dinî inanç, düşünce, duygu ve davranışlarının nasıl oluştuğunu, geliştiğini ve şekillendiğini inceler.

f) Patolojik Psikoloji: Psişik anomalilerin mekanizmalarını inceler.

B-AMACINA GÖRE

1. Genel Psikoloji: Ferdî farklılıkları hesaba katmaksızın, insan ruhunun işleyişinin genel kanunlarını bulmaya çalışır.

2. Farklılıklar Psikolojisi: Ferdî farklılıkları inceler. Yani, ferdin zihnî işleyişinin, diğerlerinden farkını inceler. Bu psikoloji ayrıca, cinsiyetin, yaşın, sosyal ve kültürel çevrenin fonksiyonlarını da mukayeseli bir şekilde inceler. Farklılıklar psikolojisinin bu çeşidi, "mukayeseli psikoloji" adını alır.

C-METODUNA GÖRE

Bu psikolojiler bir metoda ağırlık verir ve insan davranışlarının ancak öngördükleri bu metotla öğrenilebileceğini belirtirler. Bugün psikolojide davranışın özelliğine göre bu metotların hepsinden yararlanılmaya çalışılmaktadır.

1. İç Gözlem Psikolojisi: İç gözlem metodunu ön plana çıkartan psikolojiye bu ad verilir. İç gözlem metodu, derunî ruh hallerini, kişinin iç hayatını inceleyen bir metottur.

2. Davranış (Gözlem) Psikolojisi: Menşeini Watson'un "Davranışçılık (İng. Behaviorism)" adı verilen doktrininden alır. Tıpkı bir astronomun, yıldızların hareket-

lerini gözlemesi gibi, dıştan yapılan bir gözlemdir ve esas olarak bir uyarana karşı hayvanın veya insanın cevabı demek olan davranışın gözlenmesinden ibarettir.

3. Tecrübî (Deneysel) Psikoloji: Tecrübi metodu kullanan psikolojidir. Bu metot, incelenecek fenomenleri, belirli şartlarda, yani inceleyen tarafından hazırlanıp, yine onun tarafından değiştirilen şartlarda inceleyerek sonuçlar çıkartılması metodudur.

4. Fizyolojik Psikoloji veya Psikofizyoloji: Beyin ve sinir sistemi ile ruhsal olaylar arasındaki münasebetleri ve bağlantıları araştıran ve anatomi ve sinir sistemi fizyolojisinin metotlarını kullanan psikolojidir. Kurucusu, görme ve işitme idrakleri üzerindeki araştırmalarıyla tanınan ve 1879'da Leipzig'te ilk psikofizyoloji laboratuarını kuran Wilhelm Wundt'dur (1832-1920).

5. Psikanalitik Psikoloji (Derinlik veya Dinamik Psikoloji): Sigmund Freud'un (1856-1939) psikanaliz metoduna dayanan psikolojidir.[6]

D-AKSİYONA YÖNELMELERİNE GÖRE

1. Teorik Psikoloji

2. Uygulamalı Psikoloji: (Eğitim Psikolojisi, Endüstriyel Psikoloji, Ticaret Psikolojisi, Hukuk Psikolojisi, Askerlik Psikolojisi, Politik Psikoloji v.s.)[7]

Bu psikoloji bölümlerinden başka, bugünkü bilimsel metotlarla açıklanması mümkün olmayan ve bu nedenle psikolojinin sınırları dışında mütalâa edilen bazı ruhsal haller vardır ki bunları "parapsikoloji" incelemektedir.

İlk defa 1889 yılında Alman bilgini Max Dessoir tarafından kullanılan parapsikoloji, "psikolojinin yanında" demektir. Daha önce metapsikoloji (psikoloji ötesi) denilen (bu adı Charles Richet vermiştir) bu bilimin bir çok taraftarı olduğu

---

[6] Freud'un görüşleri ve psikanaliz hakkında "Din Psikolojisinin Tarihçesi" bölümünde, diğer metotlar hakkında da "Din Psikolojisinin Metotları" bölümünde geniş bilgi verilmiştir.

[7] Psikolojinin bölümleriyle ilgili olarak bkz.: Ali Haydar Taner, *Ruhbilim Çeşitleri*, İst. 1953.

gibi, bir çok da karşı geleni vardır. Ülkemizde bu alanı kuran ve yayan Dr. Bedri Ruhselman'dır.

İnsanın bilinmeyen güçlerinin esrar perdesini aralamaya çalışmasından dolayıdır ki Parapsikoloji her gün biraz daha önem kazanmaktadır. Bu nedenle din psikolojisiyle de yakın ilişkisi olan bu dalla ilgili biraz daha detaylı bilgi vermenin yararlı olacağı kanaatindeyim.

Parapsikolojik fenomenler, istisnai, garip, alışılmadık oldukları için normal kabul edilmezler. Ancak tamamen sıhhatli insanlarda meydana geldiklerine göre patolojik de sayılmazlar. Bu yüzdendir ki bunlara "Psikolojinin yanında, psikolojinin komşusu" mânasına parapsikoloji denmektedir.

Olayların meydana gelmeden önce hissedilmeleri, üstün duyarlılık (telestezi), geleceği veya olmakta olan bir olayı haber veren rüyalar, geçmişi ve geleceği keşfetme şeklindeki kehanetler, fikirlerin duyguların uzaktan bir başkasına aktarılması (telapati), medyum denen bazı kabiliyetli insanlarla yapılan ruh çağırma, yani ispritizma celselerinde ortaya çıkan garip, bazen olağanüstü hadiseler, hayaletlerin belirmesi (ektoplazmi), mucizevî şifalar ve şifa vericiler, fakirizm, yogizm gibi psiko-fizyolojik ve psiko-somatik cambazlıklar ve nihayet eşyalara, bilinen hiçbir etki veya vasıtanın aracılığı olmaksızın uzaktan etki edip onları harekete geçirebilme kudreti (telekinezi) vs. şeklindeki olaylar hep parapsikolojinin konusunu teşkil eder.[8]

Ülkemizde parapsikoloji alanında geniş araştırmalar yapmış olan Prof. Dr. Recep Doksat, parapsişik fenomenler karşısında insanların iki tavrı olduğunu belirtmektedir: "Ya hemen inanmak ve fenomenleri tabiatüstü kuvvetlere bağlayarak acele izahlarla bir itikad çığırı haline sokuvermek, yahut da bunları tesadüf, hîle, telkin veya marazî tezahürler addederek, birincisinden daha acele bir tavırla reddedivermek. İzah edemediklerini inkâra meyletmek insan tabiatının gereğidir. Ve ne yazık ki ilim adamları da çok kere bundan kurtulamamak tehlikesi içindedirler."[9]

---

[8] Recep Doksat, *Parapsikoloji ve Paranormal Fenomenler*, (Ders Notları), M.Ü.İ.F., Tarihsiz, s. 3.

[9] Doksat, *a.g.e.*, s. 3.

Günümüzde bazı parapsikolojik fenomenleri televizyonlarda zaman zaman izliyoruz. Rufai dervişlerinin zikir sırasında ağızlarına ve karınlarına şiş sokmaları, bazı kişilerin kor halindeki kızgın demiri yalaması, kızgın taşı elinde tutması gibi davranışlar bunlardan bazılarıdır.

Uğur Dündar yıllar önce yaptığı bir programda vahşî hayvanlara karşı insanları afsunlayan bir şahsı ekrana çıkarmıştı. Burada Uğur Dündar kendi üzerinde bir deney yaptırdı. Afsuncunun yanında bulunan akrebi kolunun üstüne koydurttu. Akrep hemen Dündar'ın kolunu ısırdı. Acı kolundan yukarı doğru çıkıyordu. Afsuncu, Dündar'ın kolunu pazusundan tuttu ve zehrin buradan yukarı çıkmayacağını söyledi ve biraz bekledi. Gerçekten de afsuncunun tuttuğu yerden yukarısının acımadığını Uğur Dündar tasdik etti. Daha sonra afsuncu elini aşağıya doğru akrebin soktuğu noktaya getirdi ve zehri dışarı akıttı. Dündar'ın kolunda da hiçbir ağrı kalmadı.

Sonra Uğur Dündar'ı afsunladı ve akrebi tekrar koluna koydu, fakat akrep bir türlü Dündar'ı ısırmadı.

Daha sonra gazetelerde bu şahısla yapılan röpörtajlarda, bir çok devlet yetkilisinin kendilerini afsunlattıklarını anlatıyordu ve ilâve ediyordu: "Afsunlanan kişileri, örneğin köpek ısırsa, dişleri sadece elbiseye geçer, şahsın etine geçmez" diyordu.

Parapsikolojik fenomenlerden biri de ruh çağırmadır. Ruh çağırma olayları günümüzde ve ülkemizin hemen her yöresinde yaygın durumdadır. Burada, Ali Rıza Aydın'ın 1991-92 öğretim yılında seminer olarak hazırladığı, Samsun Ondokuz Mayıs Lisesi'nde okuyan ve bizzat ruh çağırma celselerine iştirak etmiş 10 kız öğrencinin açıklamalarından bazı örnekler vermek istiyorum.

Soru: Ruh çağırma seanslarını nasıl gerçekleştiriyorsunuz?

"Üç veya dört arkadaş bir araya geliyoruz. Büyük bir karton alıyoruz. Abdest aldıktan ve üç ihlâs, bir elham okuduktan sonra beyaz kartonun üstüne, fincanı ters çevirip 29 tane daire çiziyoruz. Daha sonra bu dairelerin içine 29 harfi yazıyoruz. Kartonun ortasına da beş daire çizip, dört dairenin baş tarafına, istiyorum, istemiyorum, evet, hayır diye

yazıyor, ortadaki daireyi de boş bırakacak şekilde kartonu hazırlıyoruz. Boş kalan yere fincanı yerleştiriyoruz. Kendimizi de bu işe iyice adapte ediyoruz. Sonra ruhlar aleminden iyi bir ruh deyip veya isim vererek gelecek olan ruhu çağırıyoruz. İlk çağırdığımızda pek gelmiyor. İkinci veya üçüncü çağırışlarda geliyor. Geldiğini şöyle anlıyoruz: fincan evet'e gidiyor. Bizler fincana çok hafif bir şekilde işaret parmağımızla dokunuyoruz. Fincanı kesinlikle bizlerden biri oynatmıyor. Sorularımız bittikten sonra tekrar üç "kulhüvallah", bir "elham" okuyarak ona geldiği için teşekkür ediyor ve hep birlikte, "sizi ruhlar alemine geri gönderiyoruz" diyor, seansımızı kapatıyoruz."

Soru: Ruh çağırma seansında gerçekten bir ruh geliyor mu? Bunun ruh olduğuna inanıyor musunuz?

"Ruh çağırma seanslarında gelen şeyin ruh olup olmadığını bilemiyorum. Aslında ruhların varlığına inanırım ama cinlerin varlığına da inanırım. Başlangıçta, gelenin ruh olduğunu sanıyordum. Oysa şimdi bana sorsalar, gelenin ruh olup olmadığını söyleyemem. Bence bunun cevabını içimizden kimse veremez. Bunun cevabını sadece fincanı oynatan bilir. Yani fincanın içine giren her neyse."

"İlk başlarda bunun ruh olduğuna inanıyordum. Cin olduğundan da şüpheleniyordum. Korkudan, "sen cin misin?" sorusunu sormaya cesaret edemedim. Cinlerden korkarım. Bir gün bir seansta, kız kardeşim bu soruyu sorunca, fincan çok hızlı bir şekilde evet'e doğru gitti. O zaman nasıl korktuğumu anlatamam. Hemen o ruhu yolladık. Şimdi cin olduğuna inanmaktayım. Ama çağırırken ya da söz ederken ruh kelimesini öylesine kullanıyoruz."

Soru: Sorduğunuz sorulara doğru cevap alabiliyor musunuz?

"Geçmişle ilgili olanlara genelde evet. Ama gelecekle ilgili sorulara verdikleri cevapları ya atıyorlar ya da saçmalıyorlar. Bazen attıkları şeylerin doğru çıktığı da olmuyor değil. Ruhlarla dalga geçerseniz onlar da sizinle dalga geçiyorlar. Bir ruh bize "paranoyaklar" yazmıştı. Bu da bizi oldukça şaşırtmıştı.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİN PSİKOLOJİSİNİN ALANI

I. DİN PSİKOLOJİSİNİN KONUSU

Din psikolojisi bir taraftan psikoloji diğer taraftan dinle ilgili bir bilim dalı olduğu için burada din psikolojisinin konusuna geçmeden önce din kavramından ne anlaşıldığını kısaca açıklamakta yarar vardır.

A-DİN KAVRAMI

Arapça bir kelime olan din sözü, ceza ve yargı, usûl, âdet ve tutulan yol anlamlarına gelir. Latince'de dinin karşılığı olarak kullanılan "Religio" sözcüğü ise, Allah'a saygı ve korku ile bağlılık, kendini ibadete verme, tören ve ayinlere katılma gibi anlamlara gelmektedir.[10]

Terim olarak dinin değişik özellikleri vurgulanarak yapılan tanımlar çoktur ve herkesin üzerinde birleşebileceği bir tanım yapmak mümkün değildir. Daha ziyade din tanımları, tanımlayan kişinin dine bakış açısına, kendi inancına ve amacına göre değişmektedir. Bu nedenle biz bu tanımlardan bazılarını vererek ortak noktaları bulmaya çalışacağız.

"Din, beşer üstü bir kuvvete veya kuvvetlere inanmaktır."[11] "Din, her şeyin, bizim bilgimizin üstüne çıkan bir kudretin tezahürleri olduğunu kabuldür."[12] "Din, bireylerin kendilerini Allah'la, tabiatüstü bir dünya ile ve birbirleriyle münasebete getirdiği, yaşanılan dünyadaki olaylar hakkında hüküm verdirecek bir değerler sırası çıkardıkları

---

[10] Dinin çeşitli anlamları için bkz.: Mehmet Tablamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, Ank. Ü.İ.F.Y., Ankara 1975, s. 49-50; Günay Tümer, "Çeşitli Yönleriyle Din", *Ank. Ü.İ.F. Dergisi*, C. 28, s. 213-219.

[11] Grand Conklin, *Biyolojist Gözüyle Din*, M. Rahmi Balaban, *İlim, Ahlâk, İman*, D.İ.B. Yay., Ank. 1975, s. 64.

[12] William P. Alston, "Din", çev. Günay Tümer, *Ank. Ü.İ.F. Dergisi*, C. 18, s. 163.

tutumlar, âdetler, âyinler, merasimler ve inançlar sistemidir."[13]

"Din, Allah tarafından belirlenmiş, insanlara mutluluk yollarını gösteren, yaradılışlarındaki gaye ve hedefi, Allah'a ne şekilde ibadet yapılacağını bildiren bir kanundur."[14]

"Din, kişinin, ilâhi bir kudretin varlığını, bu kudretin her şeyden üstün olduğunu, insandan yapması ve yapmaması hususunda taleplerde bulunduğunu gönülden kabul ve tasdik ederek O'nun hizmetine girmesidir."[15]

Verdiğimiz bu tanımlara dikkat edecek olursak, dinlerde şu ortak noktaların olduğu görülmektedir:

1. Her şeyden üstün ve kuvvetli bir varlığın (veya varlıkların) kabul ve tasdik edilmesi.

2. Kabul ve tasdik edilen bu varlığın, bilgi ve akıl gücünün üstünde olması.

3. İlâhi (Kutsal) varlığın, insandan yapmasını istediği ve istemediği talepleri.

4. Bunları kabul ve tasdik sonucu dinî bir hayatın (dinî inanç, düşünce, duygu ve dışa yansıyan dinî belirtiler-ibadetler, âyinler, merasimler-) teşekkül etmesi.[16]

Görüldüğü gibi din, insanın sadece tek yönlü bir problemi değildir. Dinde aynı zamanda, üstün olarak kabul edilen esrarengiz bir güç insan hayatına karışmaktadır.[17] Dinlerin, aralarındaki farklılıklara rağmen birleştikleri en önemli nokta, insan ile aşkın bir varlık arasında belli bir münasebetin varlığının kabul edilmiş olmasıdır.

Burada ayrıca dînin karakterinin objektif ve sübjektif iki yönüne işaret etmek gerekir. Sübjektif yön, insanın iç dünyasındaki duygusal yönü, objektif yön ise dışa akseden yönü-

---

13 Belma Özbaydar, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, İst. 1970, s. 5 (*English and English*, 1962'den naklen).

14 A. Hamdi Akseki, *İslam Dîni*, D.İ.B. Yay., Ank. 1970, s. 7.

15 Kerim Yavuz, "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", *Atatürk Ü.İ.F. Dergisi*, 5. sayı, Erzurum 1982, s. 87.

16 Yavuz, *a.g.m.*, s. 88.

17 Alfred Bertholet, *Wörterbuch der Religion*, Stuttgart 1962, s. 461.

dür.[18] Dîni sırf bir takım sübjektif duygulara irca etmek veya sadece bir aksiyon tarzı olarak görmek, onu eksik yorumlamak demektir. Dolayısıyla bütün dinlerde bir takım inanç esasları vardır, ibadet olarak nitelenen davranışlar vardır ve din bağlılarının kendilerini yapmakla yükümlü hissettikleri, dînin kendilerine yüklediği başka bir takım görevler vardır.

Böylece din dendiğinde, her şeyden üstün güçlü bir varlığa (veya varlıklara, nesnelere) inanma ve onu kutsal kabul edip ona bağlanma ve tapınma davranışlarını ihtiva eden kurallar bütünü anlaşılmaktadır. Yani dinlerde bir tabiatüstülük, kutsallık vardır. İlahi olanla, kutsal olanla kutsal olmayan ayırımı yapılır. Ancak bunun yanında geniş anlamda, bireyin ideal edindiği, peşinden koştuğu, bağlandığı ve davranışlarını ona göre düzenlediği her fikir ve nesne de o kişi açısından psikolojik olarak bir din kabul edilebilir. Bu manada insan, Fromm'un belirttiği şekilde hayvanlara, ağaçlara, altından ya da taştan yapılmış putlara, görünmez bir tanrıya, ermiş bir kişiye ya da şeytanca özellikleri olana tapınabilir, atalarına, ulusuna, sınıfına ya da partisine, paraya ya da başarıya tapınabilir.[19] Dolayısıyla Allah'a tapmayan, yani daha yüksek düzeydeki din biçimini benimsemeyen kişi, daha aşağı düzeydeki tapınma biçiminden kendisini kurtaramaz.[20]

Bu konuda Kur'an'da, insanlardan bazılarının birbirlerini, hahamlarını, ruhbanlarını ve Meryemoğlu Mesih'i (Hz. İsa'yı) Rab edindiklerinden söz edilmektedir.[21]

Ancak böyle bir din anlayışını eleştirenler de olmaktadır. Vergote bu konuda şöyle diyor: "Bu anlayış teizm ile ateizm, din ile onu aşmak için dini inkâr eden yorum arasında bir sınır bırakmamaktadır. O zaman dini benimseme ile benimsememe birbirinden nasıl ayırt edilebilecektir? Dini inkar için bir çok neden açıklayan Marks'a ya da Freud'a niçin bir din

---

[18] Bertholet, *a.e.*, s. 461.
[19] Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din*, çev. Şükrü Alpagut, İst. 1990, s. 35.
[20] Krş.: Fromm, *Psikanaliz ve Din*, s. 39.
[21] Bkz., Âl-i İmran 3/64; Tevbe 9/31.

atfedilsin?"[22] Bu nedenle Vergote daha dar bir din kavramını uygun bulmaktadır.

B-DİN PSİKOLOJİSİNİN İNCELEDİĞİ KONULAR

Bu açıklamalardan anlaşılabileceği gibi, dînin bir kurallar, emirler ve tavsiyeler, yasak ve sakınmalardan ibaret olan yönü, bir de dinî esasların kişilere intikal eden yönü vardır. Dînin birinci yönü, insanı aşan (trascendance, müteâl), insanın toplumda hazır bulduğu, Allah'a yahut kutsal olarak kabul edilen herhangi bir varlığa dayanan ilahi yönüdür. İşte bu ilahi yön, inanan insanın hayatına intikal ederek onun davranışlarında belli şekillerde kendini gösterir ki bu da "dînin insanî yönünü" oluşturur.

İşte din psikolojisi, dînin insana yansıyan yönünü, insandaki görünümlerini, insan üzerindeki etkisini, kısaca insanın dinî davranışlarını, dinî hayatını inceler. İnsanın davranışları içerisinde dinî özellik taşıyan her belirti din psikolojisini ilgilendirir.

C. Y. Glock ve R. Stark, dinin insana yansımasının beş boyutu olduğunu belirtmektedir. Bunlar, 1-İnanç boyutu, 2-Pratik ritüellere (ibadetlere) iştirak boyutu, 3-Bilgi boyutu, 4-Dinî tecrübe (duygusal içsellik) boyutu, 5- Etki (diğer davranışlara etkisi) boyutudur.[23]

Bu çerçevede din psikolojisinin ele aldığı konuları şöylece sıralayabiliriz:

1. Din ve Allah inancı kişide nasıl oluşmakta ve nasıl değişmektedir? İnsanın doğumundan ölümüne kadar süren hayatı içerisinde, çeşitli dönemlerde dinî inanç ve davranışları nasıldır? İnsan hayatının belirgin dönemlerinde, yani bebeklik, ilk çocukluk, son çocukluk, ilk ergenlik, son ergenlik, yetişkinlik, orta yaş ve yaşlılık dönemlerinde dinî yaşantı açısından kişiler arasında ne tür benzerlik ve farklılıklar vardır?

---

[22] Antoine Vergote, *Din İnanç ve İnançsızlık*, çev. Veysel Uysal, Marmara Ü.İ.F.Vakfı Yay., İst. 1999, s. 15.

[23] Vergote, *Din İnanç ve İnançsızlık*, s. 29.

2. Kişilerin dinle ve dinî konularla ilgili düşünceleri nelerdir? Bu konular, başta Allah ya da kabul edilen kutsal varlık veya varlıklar olmak üzere, öldükten sonra dirilme, cennet ve cehennem, peygamberler, kutsal kitaplar, melekler, cinler, kaza ve kader, namaz, oruç, zekât, hac, kurban, sadaka v.s. gibi konulardır.

3. İnsanların dinî tasavvurları nasıldır? İnanan insan Allah'ı nasıl tasavvur etmektedir? Çeşitli dinî kavramlar ve olaylar kişiler tarafından nasıl tasavvur edilmekte ve dışa nasıl yansımaktadır?

4. İnsanın dinî hayatını besleyen duygular nelerdir ve bunların fert üzerindeki etki derecesi nedir? Dinî sevgi, korku, hayranlık, güvenme, sığınma, teslimiyet, şükretme, minnettarlık gibi duygular insanı nasıl etkilemektedir?

5. İnsanlar hangi dinî davranışlarda bulunmakta ve bu davranışlar onların iç dünyasını nasıl etkilemektedir? İnsanın dinî inanç, duygu ve düşünceleri ne derecede davranışlarına yansımakta, fiil olarak ortaya çıkmaktadır? Namaz, oruç, zekât, hac, kurban, tevbe, iyilik, haram, helâl gibi çeşitli dinî davranışları (ibadetleri) kişi hangi oranda yerine getirmektedir?

6. Dînin insanın istek, arzu ve davranışları üzerindeki etkisi nedir? Toplumun çeşitli kesimlerinde yer alan kişilerin hayatında dînin ne gibi pratik değeri bulunmaktadır? Dîne karşı tutumları nasıldır?

7. Din değiştirme (ihtida, irtidat) ve dîni inkar gibi davranışların psikolojik özellikleri nelerdir? Bunlar hangi safhalardan geçerek oluşmakta, bu oluşum sırasında kişide hangi ruhsal haller belirmekte ve daha çok hangi faktörler etkili olmaktadır?

8. Çeşitli mezhep ve tarîkatlarla tasavvufî haller diye nitelendirilen bütün dinî yaşantıların, vecd, zühd, çile, semâ, zikir, tefekkür ve takva durumlarının, psikolojik yönü nedir?

9. Hangi faktörler insanın dinî inanç, düşünce, duygu ve davranışlarının oluşumunda, gelişiminde ve değişiminde etkili olmaktadır? Başta aile olmak üzere, toplumun, arkadaş çevresinin, okulun, kitle iletişim araçlarının, kişinin zihinsel

gelişiminin, dinî inanç ve davranışlar üzerindeki etkileri nelerdir?

10. Son olarak din psikolojisi, normal insanın dinî hayatı yanında, sosyal durumu bozulmuş, psikopatolojik halleri bulunan anormal insanların dinî yaşantılarını da inceler. Esasen bütün ilimlerin amacı insana yardım etmek olduğuna göre, din psikolojisi de bir yerde, insan hayatının dinî yönden sağlıklı ve dengeli sürdürülmesine, bilimsel araştırmalarıyla katkıda bulunmaya çalışır. O, aynı zamanda, çeşitli nedenlerle hastalanmış, bunalım geçiren ruhların tedavisinde dînin iyileştirici etkisi ve ayrıca bu kişilerin dinle karşılıklı ilişki, etki ve tepkileri üzerinde de araştırmalar yapar.[24]

II. DİN PSİKOLOJİSİNİN AMACI

Din psikolojisi, insanın dinî hayatını bütün derinliği ve genişliği ile kavramak, onu tahlil ve tetkik etmek, sonra da diğer ruhsal olaylarla olan ilişkilerini göstermek ister. O, dînin emir ve yasakları üzerinde tartışmaktan kaçınarak, yani iyi-kötü, doğru-yanlış değerlendirmeleri yapmadan, sadece dînin bireydeki yansımalarını belirlemeye çalışır. Dinin esaslarını, dinî hükümleri doğrulamak, ispatlamak ya da çürütmek gibi bir amaç gütmez. Olayları ön düşüncelerden, değer ölçüsüne varan sonuçlandırmalardan uzak olarak bilimsel metotlarla araştırıp sınıflandırır. Metodolojik bir tarafsızlık içerisinde hareket eder.

Yine din psikolojisi dinin atıfta bulunduğu tabiatüstü varlıkların gerçekliği ve özellikleri hakkında bir hüküm verme yetkisine sahip olmadığı gibi onların fiilî bazı eylemlerde bulunup bulunmadıkları yönündeki inançları da dine bırakır. Tabiatüstü varlıkların görülür dünyada tezahür ettiklerine ve bazı özel eylemler ile devreye girdiklerine inanmak, kendi alanı olarak dine aittir. Din psikolojisi bu ve benzeri inançları gözlemleyebilir ve dikkate alır. Ancak gerçek ve sahte mistik ya da gerçek ve sahte cinlenme arasında ayırım yapmak din psikolojisinin işi değildir.[25]

---

[24] Din psikolojisinin konuları hakkında bkz.: Bedi Ziya Egemen, *Din Psikolojisi*, Ank.Ü.İ.F.Yay., Ank. 1952,s. 10-15; Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, Ank. 1980, s. 9-13; Yavuz, *a.g.m.*, s. 90-105.

[25] Vergote, *Din İnanç ve İnançsızlık*, s. 24-25.

III. DİN PSİKOLOJİSİNİN DİĞER İLİMLERLE İLİŞKİSİ

Din psikolojisi, psikoloji ile teoloji arasındaki sahada yer alan ve onlarla sıkı ilişki içerisinde olan bir ilimdir. Din psikolojisi psikolojinin bir dalı olduğu için, onun ilkelerine ve metotlarına uygun olarak araştırma yapar ve psikolojinin diğer bütün dallarıyla (eğitim psikolojisi, çocukluk ve gençlik psikolojisi, sosyal psikoloji, patolojik psikoloji v.s.) yakın ilişki içerisinde bulunur ve onlardan yararlanır.

Diğer taraftan din psikolojisi, klasik dinî ilimlerle (tefsir, hadis, fıkıh, kelâm v.s.) olduğu gibi, din sosyolojisi, dinler tarihi, din felsefesi, din fenomenolojisi (din olayları ilmi), din eğitimi, dinî sanat ve edebiyat gibi din konulu bir çok bilim dallarıyla da geniş ölçüde ilişkisi olan bir bilim dalıdır.

Ayrıca sosyoloji, antropoloji, etnoloji gibi diğer insan ilimlerinin bulgularından da yararlanmaya çalışır.

İşte yukarıda belirtmeğe çalıştığımız tüm bu bilim dallarından din psikolojisi gerektiğinde, insanın dinî düşünce ve duygularını daha iyi kavramak, dinî yaşantısını daha iyi tanımak üzere yararlanır ve kendisi de bulgularıyla onlara yardımcı olmaya çalışır.

IV. DİN PSİKOLOJİSİNİN TARİHÇESİ

Din olgusunun ilk çağlardan itibaren bütün toplumlarda var olduğunu sosyolojik araştırmalar göstermektedir. Dinlerin hedef kitlesi ise insandır. Kendi esaslarını insana benimsetmeye, kabul ettirmeye çalışır. Dolayısıyla insanın dine karşı vaziyet alışı, kabul etmesi, karşı çıkması, şüphe duyması, dinî uygulamaları, dinle ilgili düşünceleri her dönem söz konusu olmuştur. İşte bu çerçeve içerisinde yer alan görüş ve düşünceler, din psikolojisinin tarihçesi açısından önem arz eder.

Buna göre insanları dinî yönden etkilemiş tüm kutsal kitaplar, filozof ve teologların dinle ilgili düşüncelerini yansıtan eserler, din psikolojisinin değerlendirme kapsamına girer. Her ne kadar 19. yüzyıldan önceki bütün eserlerde daha ziyade üzerinde durulan dinî esaslar, dinin geçerliliği gibi

hususlar olup bunlar daha çok teoloji ve din felsefesini ilgilendiriyorsa da bunların bazılarında din psikolojisinin de yararlanabileceği önemli açıklamalar yer alabilmektedir. Bu bağlamda biz önce Kur'an-ı Kerim'i ve bazı Müslüman düşünürlerin görüşlerini ele alacağız.

A-KUR'AN'A GÖRE İNSAN PSİKOLOJİSİ

Kur'an, bir eğitim ve öğretim kitabıdır diyebiliriz. Eğitmeye çalıştığı da insandır. Ana teması, insanı hem dünyada hem de ahirette mutlu yaşatmaktır. Bunun için ona, sahip olması gereken özellikleri, nelere inanması, neleri yapması, neleri yapmaması gerektiğini bildirir. Kendisinde var olan yetenekleri geliştirmesini, aklını kullanmasını önerir. Geçmiş olaylardan örnekler vererek bunlardan ders almasını ister.

Kur'an, ayrıca insanların, Allah'ın emirleri ve istekleri karşısında takındıkları tutumlarına, inanç ve davranışlarına da değinir ve onları inançlarına göre gruplara ayırır, bazı tiplerden söz eder. Kur'an'ın insanları inanç ve kişilik yönünden üç tipe ayırdığını görüyoruz. Bunlar mü'min (inanan), münafık (inanmadığı halde inanmış gibi görünen) ve kâfir (inanmayan) dir. Kur'an bunların yanında müttakilerden (kuvvetli inanç sahiplerinden) ve müşriklerden (Allah'a ortak koşanlardan) da bahseder. Kur'an bir taraftan bunların ayrı ayrı sahip oldukları özellikleri belirtirken, diğer taraftan genel olarak insanda yaradılıştan var olan bazı ortak özellikler, eğilimler ve güdüler hakkında bilgiler verir.

Kur'an'a göre insan Allah'a inanmaya eğilimlidir. Tek Allah inancına sahip bir dini kabul etmeğe daha yatkındır.[26]

Zayıf tabiatlıdır.[27] İnsan şu alanlarda zayıftır denilebilir: Bedenen zayıftır; her an hastalanabilir, başkalarına muhtaç duruma düşebilir. Duyguları itibariyle zayıftır; sevdiklerine karşı daha toleranslı, onları kayırmaya dönük, sevmediklerine karşı ise daha adaletsiz davranabilir. Para,

---

[26] Rum, 30.
[27] Nisa, 28.

mal, makam, mevki cazibesi onu aldatabilir. Bu konuyla ilgili olarak Kur'an'da zaten insanın dünya varlığına, maddiyata aşırı düşkün olduğu vurgulanmaktadır.[28]

Acelecidir.[29] Hatta Kur'an'ın ifadesiyle "insan hayrı (iyi olanı) istediği gibi şerri (kötü olanı) de ister. İnsan çok acelecidir."[30]

Bencildir,[31] kıskançtır.[32] Güç ve sıkıntılı durumda Allah'a yönelmeğe, kendini yeterli ve güçlü görünce Allah'tan uzaklaşmaya eğilimlidir.[33]

Nankördür, iyilikleri unutur;[34] çok az şükreder.[35]

Yine Kur'an'a göre Allah'a içtenlikle inanan insanlar, bu olumsuz özellikleri kontrol ve baskı altına alır, güzel davranışlarda bulunurlar.[36]

Ayrıca Kur'an'da bir psikolojik kavram olarak nefs kelimesine yer verilmiştir. Nefsin çok farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Bunlar, insan cinsi,[37] kişinin kendisi,[38] kalp, gönül, insanın iç dünyası,[39] iyi ve kötü arzuların kaynağı,[40] vicdan[41] ve ruh[42] gibi anlamlardır. Bu konuda yapılan bir araştırmada[43] nefsin Kur'an'da kişilik, benlik, insanın arzu, istek ve duygularının merkezi, şeklinde psikolojik anlamlara geldiği belirtilmektedir.

---

28 Âl-i İmran, 14.
29 Enbiya, 37.
30 İsrâ, 11.
31 Nisa, 128.
32 Mearic, 19-21.
33 Yûnus, 12; Rûm, 33-34; Zümer, 49; Fussilet, 51.
34 İsra, 67; Hac, 11.
35 Secde, 9.
36 Hûd, 9-11; Mearic, 19-35.
37 Tevbe, 129.
38 En'am, 152; Nisa, 29,113.
39 Âl-i İmran, 154; Nisa, 63.
40 Yusuf, 53; Enbiya, 102; Fussilet, 31; Zuhruf, 71.
41 Enbiya, 64.
42 Zümer, 42; En'am, 33.
43 Bkz., Muammer Cengil, *Kur'an-ı Kerim'deki Nefs Kavramına Psikolojik Açıdan Bir Yaklaşım*, O.M.Ü.Sos. Bil. Enst. Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1996.

Kanaatimce Kur'an ruh ve bedenden oluşan insanı nefs olarak isimlendirmektedir. Yani Kur'an'a göre nefs, insanın ruhsal ve bedensel özelliklerinin tümüdür. İnsanın kişiliğidir. Eğer insan bencilce davranır, sadece kendi istek ve arzularına göre hareket ederse Kur'an'ın ifadesiyle "nefs-i emmare=emredici nefs" durumuna inmiş, ne kadar diğergam olur, Allah'ın emirlerini ve diğer insanları dikkate alarak hareket ederse o kadar yükselir ve "nefs-i marziyye=razı olunan" ve "nefs-i kâmile=kemale eren, olgunlaşan" durumuna gelmiş olur.

Bunların yanında Kur'an, rüyalara ait örnekler sunmakta,[44] ön yargılı, sadece taklide dayalı inanç ve tutumlardan söz etmekte,[45] bu ön yargıların, katı tutumların bazı insanları adeta gerçeklere karşı sağır ve kör yaptığını[46] belirtmektedir.

B-BAZI MÜSLÜMAN DÜŞÜNÜRLERİN DİN PSİKOLOJİSİYLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Müslüman düşünürlerin bir çoğu çeşitli konulardaki görüşlerinin yanında insanın dini davranışları, özellikle de İslâmi bir kavram olan nefs konusunda geniş açıklamalarda bulunmuşlar, akıl, duyum ve rüya gibi kavramlara yer vermişlerdir. Elbette onların açıklamaları bugünkü psikolojinin sistematikliği içerisinde olmamakla beraber bu gün için de dikkate alınacak ve psikolojiye ışık tutacak niteliktedir. Bunlardan bazılarının görüşleri şöyledir:

1. Muhasibî (165/781-243/857)

Bağdat'ta yaşamış, daha çok tasavvufa ait eserler yazmıştır. Onun burada belirteceğimiz görüşleri Dr. Hüseyin Aydın'ın *Muhasibi'nin Tasavvuf Felsefesi* adlı doktora tezinden alınmıştır.[47]

Muhasibî insanı bir bütün olarak görür. Onu kesin çizgilerle birbirinden ayrılan alanlara bölmez. Ona göre insan bu bütünlüğü içinde Tanrı tarafından yaratılmış bir terkiptir. O,

---

[44] Bkz., Yûsuf, 43, 100; İsra, 60; Fetih, 27.
[45] Bakara, 170.
[46] Bakara, 18.
[47] Bkz., Hüseyin Aydın, *Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara 1976.

bu terkibin bir unsuru olarak ruha daha fazla ağırlık verir. Ruh insanda olduğu sürece insan gören, duyan, konuşan ve düşünen bir varlıktır.

O, insanın iç dünyasının ancak belli uyaranlara karşı yaptığı tepkilerle anlaşılabileceğini belirtir. Böylece dış gözlemden hareketle iç yaşantıların öğrenilebileceği metodunu öngörmektedir.

Muhasibi kalbi, beden ile ruh arasındaki organik bağın kurulduğu yer olarak görür. Kalbi psikolojik mekanizmaların, anlayışın, duygu ve düşüncenin merkezi olarak kabul eder. Kalb aynı zamanda aşkın olan ile, zamanın ve mekânın ötesi ile insanın bağlantısını kuran, kurduğu bu bağlantıyı insanın etkinliğini biçimlendirecek hale sokan güçlerin toplamı, onların nominal varlığıdır. Akıl, nefis ve şeytan kalbe etkide bulunur ve hatarât=hatıralar, duyumlar oluştururlar. Bunlar da insanın davranışlarında uyarıcı rol oynarlar.

Nefisten gelen etki, nefsin bir işe sürüklemesi ve emretmesidir. Nefis, insanın içgüdü ve eğilimlerinin kişileştirilmiş adıdır. Bu içgüdü ve eğilimler örgüsü, insan davranışlarının motivasyon kaynağının ağırlığını teşkil eder.

Şeytandan gelen etki ise, şeytanın bir şeyi güzel göstermesi, teşvik etmesi ve vesvese vermesidir.

Akıl ise kalbin etkiler sonucunda oluşturduğu kararlardan faydalı olanları görür. Bu nedenle eğer insan aklı ile düşünmez ve ilmi rehber edinmezse zararına ve yararına olan şeyi göremez. Şeytanın ya da nefsin etkisi doğrultusunda hareket eder.

2. Farabi (258/870-339/950)

Farabi'nin psikolojiyi ilgilendiren görüşleri daha ziyade nefsin özellikleriyle ilgilidir. Bunun yanında Farabi, bazı insan tipleri hakkında bilgiler verir.

Farabi'ye göre nefsin beş gücü (melekesi) vardır. Bunlar, besleyici güç, duyum gücü, hayal gücü, arzu etme gücü ve düşünme gücüdür.

Besleyici güç, genellikle besinden kaynaklanan davranışları yapan güçtür. Bu güç besinlerin alınışından kan haline gelinceye ve artık maddelerin dışarı atılmasına kadar ki bütün aşamaları gerçekleştirir.

Duyum gücü, beş duyudan birisi vasıtasıyla herkesçe bilinen şeyleri algılayan güçtür.

Hayal gücü, duyularla algılanabilen nesnelerin izlerini, duyuların işleminden geçtikten sonra koruyan güçtür. Hem uyanıkken hem de uykudayken bu izlerin bazılarını çeşitli şekillerde birleştirir, bazılarını da bir çok farklı şekillerde ayırır. Bunların bir kısmı doğru bir kısmı yanlış olabilir. Hayal gücü ve besleyici güç, diğer güçlere benzemeyerek uyku sırasında da faaliyet gösterir.

Arzu etme gücü, canlının bir şeye cezbedilmesini ve sonuçta ona karşı istek veya nefret duymasını, talep ve kaçma, tercih ve kaçınma, öfke ve memnunluk, korku, cesaret ve korkaklık, zulüm ve merhamet, sevgi ve nefret, hırs, şehvet ve nefsin diğer belirtilerinin meydana gelmesini sağlayan güçtür.

Düşünme gücü, kendisiyle insanın düşündüğü güçtür. Düşünce onunla meydana gelir. İnsan ilim ve sanatı onunla elde eder. Davranışların güzel ve çirkinini onunla ayırt eder.

Farabi beden için sağlık ve hastalık olduğu gibi nefs için de sağlık ve hastalık olduğunu belirtir. Nefsin sağlığı, kendisinin ve kuvvetlerinin ona devamlı iyi ve güzel hareketler yaptıran durumu, hastalığı ise, yine onların ona devamlı kötülükler, kötü ve çirkin hareketler yaptıran durumudur.

Farabi, düşünceleri, tecrübeleri ve davranışları yönünden bazı tiplerden söz eder. Bunlar, basit, şaşkın, ahmak ve erdemli insan tipleridir.

Basit insan, tercih edilmesi veya kaçınılması gereken şeyler hakkında sağlam hayal gücüne sahip olan, fakat tecrübesiyle bilinmesi gereken şeyler hakkında hiç tecrübesi olmayan kişidir. İnsan bazı işlerde basit, bazılarında ise basit olmayabilir.

Şaşkın insan, tercih edilmesi veya kaçınılması gereken şeyler hakkında her zaman âdet haline gelen davranışların zıddını tahayyül eden insandır.

Ahmak insan, kendisini bir amaca ulaştırmayan şeyin ona ulaştıracağını veya o amaca ulaştıran şeyin ulaştırmayacağını sanan kişidir. Ahmak, ilk bakışta zeki insan görünümüne sahiptir ve amacı doğru bir amaçtır, fakat kendisi sıkıntıya düşmeyi amaçlamadığı halde, genellikle bu görüşü onu sıkıntıya düşürür.

Erdemli insan, severek, isteyerek iyi işler yapan kişidir. Kötü şeyler yapmaktan kendini alıkoyan kişi ile erdemli kişi arasında şöyle bir fark vardır: Kendini frenleyen kişi iyi işler yapmakla erdemli davranışlarda bulunduğu halde kötü davranışları da sever, onları da arzular, fakat o, arzularıyla çatışır ve arzusunun kendisini teşvik ettiği şeyin zıddını yapar. O, iyi davranışlarda bulunur, fakat onları yaparken eziyet çeker. Erdemli kişi ise, durumunun ve arzusunun kendisini teşvik ettiği şeye uyar, acı çekerek değil, bilakis zevk alarak, severek, isteyerek iyi işler yapar.[48]

3. İbn Sina (370/980-428/1037)

Buhara yakınlarında Afşana'da doğan büyük Türk filozofu İbn Sina tıp alanında olduğu kadar psikoloji alanında da önemli çalışmaların ve görüşlerin sahibidir.

İbn Sina araştırmalarında gözlem ve deney metodunu kullanmıştır. İnsanın ruhsal yapısı hakkında bilgi vermiş, bedensel hastalıkların yanında, ruh sağlığı ve hastalıklarına da değinmiş ve bazı akıl hastalarını tedavi etmiştir.

İbn Sina insanın duyu ve melekelerini çok detaylı bir şekilde açıklamış ve Farabi'nin bu konudaki düşüncelerini geliştirerek adeta bir duyular teorisi oluşturmuştur. O, duyuları dış ve iç duyular şeklinde ikiye ayırır. Dış duyular olarak, bilinen beş duyuyu ele alır. Bunlar, dokunma, tad alma, koklama, işitme ve görme duyusudur. İbn Sina dokunma duyusunun bütün deriye yayılmış olarak bulunan dört ya da daha fazla duyuyu içerdiğini belirtir. Bunlar, soğukluk-sı-

---

[48] Farabi'nin bu görüşleriyle ilgili olarak bkz.: Farabi, *Fusulü'l-Medenî*, çev. Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Ün. Yay., İzmir 1987, s. 27-47.

caklık, kuruluk-yaşlık, sertlik-yumuşaklık, kabalık-düzgünlük gibi duyulardır.

İbn Sina iç duyu ve melekeleri de beşe ayırır. Bunlar da,

1. Ortak duyu. Dış duyular tarafından gelen bütün izlenimleri toplar, ayırt eder, algı haline getirir.

2. Görüntüleri alıkoyma gücü. Ortak duyunun dış duyulardan algıladığı izlenimleri algılanmış nesnelerin yokluğunda da muhafaza eder.

3. Hayal gücü. Algılanan ve muhafaza edilen suretlerin bazılarını birbirleriyle birleştirirken bazılarını da birbirinden ayırır.

4. Vehm (tahmin, yargı) gücü. Algılanan nesnelerdeki duyudışı anlamları bildirir. Bunlar faydalı-zararlı, iyi-kötü, dost-düşman gibi anlamlardır. İbn Sina böyle ayrı bir gücün olduğunu ileri süren ilk bilgindir.

5. Hafıza ve hatırlama gücü. Vehm gücünün kendisine ilettiği anlamları alıkor ve gelecekte hatırlanmasını sağlar.

İbn Sina bu güçlerin, beynin hangi bölgelerinde yer aldığını da belirtir. Beyindeki bu bölgelerin hasara uğramasıyla sözü edilen güçlerin faaliyetlerinin durmasını, bunun delili olarak gösterir.[49] Böylece İbn Sina'yı bu açıklamalarıyla bugünkü psikolojinin önemli akımlarından biri olan nörobiyolojik yaklaşımın öncüsü olarak görmek mümkündür.

İbn Sina ruhsal hastalıkları da beyindeki bozukluklarla ilişkilendirmiştir. İç salgı bezlerinin ve diğer organların çalışmaları ile sinir sistemi arasında bir ahengin bulunduğunu, bu ahengin bozulmasının ruh sağlığının ve beden sağlığının bozulmasına neden olacağına işaret etmiştir. Bazı ruhsal hastalıkların da uzvî bozukluklardan kaynaklandığını söylemiştir. Bazı hastalarda görülen vücudun değişmesi, kurt, şeytan vb. olması şeklindeki rahatsızlıkları melankoliye bağlamış, melankolinin iyileşebilen bir hastalık olduğunu

---

[49] İbn Sina'nın yukarıda belirtilen görüşlerinin geniş açıklaması için bkz.: Fazlur Rahman, *Avicenna's Psychology*, Oxford University Press, London: Geoffrey Cumberlege 1952; Mehmet Dağ, *İbn Sina'nın Psikolojisi, Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, TTK Basımevi, Ank. 1984'ten ayrı basım; Bilal Kuşpınar, *İbn-i Sina'da Bilgi Teorisi*, MEB., İst. 1995.

belirtmiştir. Mani ve melankoliyi kendisinden yüzyıllarca sonra yaşayan bazı hekimlerin ayrı ayrı iki hastalık olarak mütalaa etmelerine karşılık İbn Sina bunların aynı hastalığın iki ayrı klinik görünüşü olduğunu açıklamıştır.[50]

İbn Sina'nın telkinle bir ruh hastasını tedavisi şöyledir: Kendisini öküz sanan bir hastayı muayene için çağrılır. Hasta, öküz olduğunu ve kesilmesi gerektiğini söylemektedir. Bunun üzerine İbn Sina kasap kıyafetlerini giyer, eline bıçağını alır, hastaya yatmasını, kendisini keseceğini söyler. Bu sırada elleri ile hastanın vücudunu yoklar ve "sen çok zayıfsın, biraz beslen, semizlen, ondan sonra seni keseceğim" der ve gider. Bundan sonra hasta gıdasına dikkat eder ve iyi olur. Bugün için de bu tedavilerin değeri vardır. Zira melankolide hastanın kilo alması iyileşmenin ilk belirtileri arasındadır.[51]

İbn Sina rüyadaki davranışları da şöyle açıklar: Biz uyanıkken dikkatimizi duyum idraklerine yönelttiğimiz gibi uyku sırasında da kendi hayallerimize yöneltiriz. Aynı şekilde uyanıkken olduğu gibi uyku sırasında da dikkatimizi akla ve düşünceye ait şeylere yönelttiğimiz de olur. Uyku sırasında dikkatimizi bu tür şeylere yönelttiğimizde, tıpkı kendimize ait olduğunun bilincine sahip oluruz.[52]

4. Gazali (450/1058-505/1111)

Müslüman düşünürler içerisinde psikoloji ve özellikle de din psikolojisi açısından Gazali'nin düşünceleri oldukça önemlidir. O, insanın bilgi kaynaklarını, elde edilen bilgilerin güvenirliğini değerlendirmiş, duyular, algılar ve kişilik yapısıyla ilgili bilgiler vermiştir. Ayrıca iman, ibadet, dua, tevbe ve diğer dinî davranışları insanın ruhsal yapısı ve İslam Dini açısından açıklamış ve adeta modern din psikolojisine öncülük etmiştir.

Gazali bilginin kaynağı konusuna oldukça önem vermiştir. "Sahip olduğumuz bilgiler, güvenilir, doğru bilgiler midir?" sorusundan hareketle kendi bilgilerinin doğruluğundan şüphe

---

[50] H. İrfan Bayram, *İbn-i Sina ve Psikiyatri*, İbn-i Sina Kongresi, Erciyes Ün. Matbaası, Kayseri, 1984, s. 99.

[51] Bayram, *İbn Sina ve Psikiyatri*, s. 100.

[52] Dağ, *İbn Sina'nın Psikolojisi*, s. 323.

duyarak bilgi kaynaklarını değerlendirmiştir. Gazali'ye göre bilgilerin iki temel kaynağı vardır. Biri duyular, diğeri de akıldır. Önce, "duyu organlarıyla elde edilen bilgilere nasıl güvenilebilir?" diye soran Gazali, bunların en kuvvetlisinin görme duyusu olduğunu belirtir. Ancak Gazali'ye göre bir çok olay gözümüzün yanılabileceğini göstermektedir. Örneğin göz yıldıza baktığı zaman onu bir altın lira kadar küçük görür. Halbuki ilim, göze bir altın lira kadar küçük görünen yıldızların her birinin dünyamızdan daha büyük olduğunu ispat etmiştir.

Böylece duyuların vereceği bilgilerin yanıltıcı olabileceğini belirten Gazali aklî bilgileri ele alır. Önce aklî bilgilerin de kendilerine güvenilecek sağlamlıktan uzak olduğu kanaatine varan Gazali bir şüphe dönemi geçirir. İki ay kadar süren bu şüphe krizini "safsata" şeklinde bir hastalık olarak nitelendiren Gazali bundan kurtuluşunu şöyle anlatır: "Nihayet Cenab-ı Hak beni bu hastalıktan kurtardı. Sağlıklı ve dengeli duruma döndüm. Aklî zaruretler, emin ve gerçek bir şekilde, makbul ve güvenilir olarak geri döndü."[53]

Gazali, bu durumun kalbine doğan bir nur sezişiyle olduğunu açıklar. Ona göre kalpte ortaya çıkan bir seziş, bir aydınlık, birçok bilgi kapılarının anahtarıdır. Yine Gazali'ye göre kişi açısından kesin bilgi, kalbin yanlışlığına asla inanmadığı, içinde hiçbir şüphe bulunmayan bilgidir. O bu tür bilgiye "yakîni bilgi" demektedir.

Gazali İbn Sina'nın duyu ve melekeler olarak nitelendirdiği ve dış ve iç duyular şeklinde yaptığı ayırımı, idrak edici güçler" olarak ele alır ve dış ve iç idrak edici güçler şeklinde ayırıma tabi tutar ve benzer açıklamalarda bulunur.

Ancak Gazali'nin idrak (algı) aşamaları konusundaki açıklamaları oldukça dikkat çekicidir. O, idrakin dört aşaması olduğunu belirtir: 1- Birinci aşama duyulara ait idraktir. Beş duyu organına gelen uyaranların algılanmasıdır. 2- İkinci aşama hayale ait idraktir. Duyu organlarıyla idrak edilen nesne ortada bulunmasa da hayal gücünde onun idra-

---

53 İmam-ı Gazali, *El Munkızu Min'ed-Dalâl*, Cağaloğlu Yayınevi, İst., 1970, s. 18.

kinin devam etmesidir. 3- Üçüncü aşama vehme ait idraktir. Her hangi bir cismin dış görünümünün, nicelik ve niteliğinin dışında sahip olduğu anlamların idrakidir. İyidir-kötüdür, dosttur-düşmandır gibi. Bu aşamada soyut kavramlar idrak edilir. 4- Dördüncü aşama akla ait idraktir. Akıl cisimleri nitelik, nicelik ve mekanda oluş gibi özelliklerinden soyutlayarak tam ve mükemmel olarak idrak eder. Aklın idrak ettiği objeye yabancı bir unsur katılmaz. Oysa bu durum duyular için söz konusu değildir. Duyular idrak ettiği bir objeyi yakın, büyük, küçük oluşlarına göre farklı idrak ettikleri halde akıl böyle değildir. Aklın algısı, algılanan objenin durumuna aynen uygundur.[54]

Gazali, akıl, kalb, ruh ve nefs kelimelerinin her birinin iki ayrı anlamı olduğunu belirtir. Aklın birinci anlamı, eşyayı nitelikleriyle anlayan, ikinci anlamı ilimleri anlayan bir güçtür. Gazali ayrıca insan bedenini bir şehre, aklı da onu idare eden hükümdara benzetir. Kalbin birinci anlamı, vücuttaki çam kozalağı şeklindeki bir et parçasıdır. İkinci anlamı, insanda anlayan, bilen, ruhani bir varlıktır. Ruhun birinci anlamı, lâtif bir cisim oluşudur. İkinci anlamı, insanın görülmeyen, idrak eden, bilen yönüdür. Bu anlamıyla ruhun fonksiyonu kalbin fonksiyonuyla aynıdır. Nefsin birinci anlamı, insandaki gazap ve şehvet kuvvetlerini anlatır ki mutasavvıflar nefsi bu anlamda kullanırlar. İkinci anlamı ise, insanın kendisi demektir.[55]

Gazali'nin psikolojiyle ilgili görüşleri içerisinde en dikkat çekici olanı kişilikle ilgili açıklamalarıdır diyebiliriz. Gazali insanın kişiliğinin şu dört unsurun bileşiminden meydana geldiğini açıklar. 1- Saldırganlık (Gazap). Hiddet, kızma, dövme gibi davranışlarla kendini gösterir. 2- Şehvet. Yeme, içme ve cinsel arzu gibi fizyolojik arzuların yanı sıra, hakim ve üstün olma, önde olma arzusu. 3- Kötülük arzusu (Şeytaniyet). Kötülük yapma, aldatma ve hilelere baş-

---

[54] Gazali'nin bu konudaki geniş açıklamaları için bkz.: Gazali, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, çev. Serkan Özburun, İnsan Yay., İst. 1995, s. .60-61; Mehmet Ayman, *Gazzali'de Bilgi Sistemi ve Şüphe*, İnsan Yay., İst. 1997, s. 64-67.

[55] Bu anlamlarla ilgili olarak bkz.: İmam Gazali, *İhyâu Ulumi'd-Din*, çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İst. 1975, C. 3, s. 9-12.

vurma. 4- İyilik arzusu (Rabbaniyet). İyi, güzel ve yararlı davranışlara yönelim.

Gazali her insanda bu dört unsurun karışık bir şekilde bulunduğunu, bazılarında dengeli, bazılarında birinin fazla diğerinin az olduğunu, bunların herkesin kişiliğine göre şekillendiğini belirtir. Yine Gazali, ilk iki unsurun hayvanlarla insanlarda ortak olduğunu vurgular.[56]

Gazali'ye göre şeytaniyet, yani kötülük arzusu, saldırganlık ve şehvet unsurunu harekete geçirmeye çalışır. Hatta birini diğeriyle tahrik etmeğe uğraşır. İşte burada Gazali'nin hükümdar dediği akıl devreye girer. Akıl, saldırganlığı şehvetin, şehveti de saldırganlığın üzerine vermek suretiyle onları yatıştırır ve böylece insanda denge ve adalet hakim olur. İyilik arzusu (Rabbaniyet) ön plana geçer. Ancak akıl, saldırganlığı ve şehveti yenemezse o zaman onlar aklı yener ve kendi idarelerine alırlar. Bu durumda akıl, saldırganlığı ve şehveti doyurmanın yollarını arar. Onların hizmetçisi durumuna düşer. İnsanların çoğunluğunun durumu böyledir.[57]

Görüldüğü gibi Gazali, Freud'tan asırlar önce insanın kişiliğini oluşturan unsurlar arasındaki çatışmaya dikkat çekmiş, Freud'un bilinçaltı etkin kuvvetler olarak belirttiği cinsellik ve saldırganlık güdüsünü aynen kullanmıştır. Bugünkü psikoloji tarihi içerisinde mutlaka yer verilmesi gereken bir kişilik kuramı kurmuştur.

C-DİN PSİKOLOJİSİNİN BAĞIMSIZ BİR BİLİM DALI HALİNE GELMESİ

Psikolojinin bir dalı olması nedeniyle din psikolojisinin ilmî bir disiplin olarak kurulması ve gelişmesi, genel psikolojiyle paralel olmuştur. Bugünkü anlamda din psikolojisinin bağımsız bir ilim haline gelme çalışmaları, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarına rastlar. Özellikle Almanya ve Amerika'daki çalışmalar, bu alandaki öncü çalışmalardır.

Alman psikologlarından ve aynı zamanda tıp doktoru olan ve psikolojiyi diğer ilimlerden bağımsız bir duruma getirenlerin başında bulunan Wilhelm Wundt'tun (1832-1920)

---

[56] Bkz., Gazali, *İhya*, C. 3, s. 24.
[57] Gazali, *İhya*, C. 3, s. 25.

Milletler Psikolojisi: Völkerpsychologie adlı eserinin din psikolojisine ait bölümleri önemlidir.

Wundt Leipzig Üniversitesi'nde ilk defa Psikoloji Enstitüsünü kurmuş ve bir psikoloji laboratuarı açmıştır (1879). Onun bu laboratuarı Avrupa ve Amerika'da bir çok laboratuarın kurulmasına öncülük etmiştir. Ayrıca duyuların fizyolojisine dair incelemeler yapmış ve fizyolojik psikoloji ekolünü kurmuştur.

Wundt'un milletler psikolojisi ile ilgili araştırmaları, din psikolojisi açısından da yararlı olmuştur. O, 10 ciltlik Milletler Psikolojisi adlı eserinde halk psikolojisini incelerken dillerin, mitolojilerin (efsaneler) ve örflerin üzerinde durmuştur.

Wundt şöyle demektedir: "Nasıl ki lisan, dinî gelenekleri canlı olarak koruyor ve birey bunlar vasıtasıyla kendi kişiliğine has dindarlığı elde ediyorsa, örf ve âdetlerden de her ferdin dinî faaliyeti için esas teşkil eden, değer taşıyan, saygı gören özel bir çevre meydana geliyor. Bu çevre dinî gelenek ve âdetlerin çevresidir." Böylece Wundt, lisanla örf ve âdeti, dindarlık bakımından çok önemli bulmaktadır.

Daha sonra yine Alman psikologlarından iç gözlem ve deney metotlarını kullanan Karl Girgensohn'un 1921 yılında yayınladığı *Dinî Hayatın Ruhî Yapısı: Der seeliesche Aufbau des religiösen Erlebens* adlı eseri ve anket metodunu uygulayarak araştırmalar yapan Pfennnigsdorf'un 1910 yılında yayınladığı *Dinî İrade: Die religiöse Wille* adlı eseri, din psikolojisi açısından önemli olmuştur.

Din psikolojisi alanında en büyük gelişmeyi Amerikan psikologları yapmıştır. Bu alanda büyük başarılar kaydedenlerden biri G. Stanley Hall'dır (1846-1924). Hall 1882 de yaptığı çocuk ve gençlik psikolojisi araştırmaları çerçevesinde 12-16 yaşları arasındaki gençlerin dinî davranışlarını incelemiştir. Clark üniversitesinde profesör olan Stanley Hall'ın çalışmaları, aynı üniversitenin adını taşıyan bir din psikolojisi ekolünün kurulmasına neden olmuştur. Ayrıca *Psikoloji Işığında İsa Mesih* adlı eseriyle Hz. İsa'nın dinî şahsiyetini açıklamaya çalışmıştır.

Din psikolojisiyle ilgili en dikkate şâyan araştırmalara William James ve Edwin Dillers Starbuck'da rastlıyoruz.

Pragmatizm[58] ekolüne mensup olan William James'in (1842-1910) *Dinî Yaşantının (Tecrübenin) Çeşitliliği* adlı kitabı, din psikolojisi açısından önemli bir eserdir. James dîni, ruhî bir yaşanış olarak ele almaktadır. Onun bu alandaki araştırmalarının konusu, dînin sübjektif cephesi, yani her ferdin ruhundaki belirtisidir. Ona göre dînin akîde, an'ane, kültür tezahürlerinin tümü, dînin objektif yönünü yansıtır. Din psikolojisi bunları değil, dinin sübjektif cephesini, yani her ferdin iç dünyasına yansıyan yönünü araştırmalıdır.

Onun üzerinde önemle durduğu nokta, dinî yaşayışın duygu cephesidir. Ona göre duygu, dînin ilk ve derin kaynağıdır. Dinî bilgiler ikinci derecede şeylerdir. Dînin iç yaşantılarını dışa yansıtan her şey, meselâ dinî edebiyat, her çeşit biyografi ve hatırat, mektuplar, dua kitapları, mistik yazılar, vaazlar, ona göre din psikolojisinin malzeme kaynağını oluşturur.

William James'in öğrencisi olan Edwin Dillers Starbuck (1866-1947), 1899'da *Din Psikolojisi* adıyla ilk kez eser yayınlayan psikologdur. Bu eserinde din psikolojisinin görev ve metodunu açıklamıştır. Ona göre din psikolojisinin görevi, dinî gelişimin kanunlarını anket ve deney metotlarıyla araştırmak ve açıklamaktır.

Starbuck, dîne ilgisiz ve karşı durumda iken dîne yönelmiş 14-25 yaşları arasındaki gençlerin dinî yaşantılarını belirlemek için onlar üzerinde anket yolu ile araştırmalar yapmıştır. Yaptığı araştırmalar sonunda, dîne dönüş hareketlerinde oldukça rastlanan özel bir değişim tipini belirlemiştir. Ona göre bu tip dîne dönüş olayı üç zamanda oluşur:

1-Şahıs dîne karşı nötrdür veya düşmanca bir tavır takınmıştır.

2-Sonra onda sıkıntı, bunalım duyguları baş gösterir.

---

[58] Pragmatizm, işin, pratiğin, bütün teorik görüşlerden üstün olduğunu ve bundan dolayı da zekâ gibi bilgi ve ilmin de küllî ve mutlak değil, izafî ve amelî (pratik) bir değere sahip olduğunu ileri süren bir ekoldür.

3-Nihayet buhran son noktasına ulaşır ve kişi ruhen huzura kavuşmak için dîne yönelir.

Starbuck'ın çağdaşı olan George Albert Coe da 1900 yılında yayınlanan *Ruhsal Yaşam* adlı eserinde, insanların mîzaçları ile Dinî reaksiyonları arasında bir bağ kurmaya çalışmıştır. Ayrıca 1916 yılında yayınladığı *Din Psikolojisi* adlı kitabıyla bu alana oldukça katkıda bulunmuştur.

Ayrıca Amerikan psikologlarından James H. Leuba'nın *Dînin Psikolojik Yönden İncelenmesi* ve *Dinî Mistisizmin Psikolojisi* adlı eserleri; Elmer T. Clark'ın *Dinî Uyanışın Psikolojisi* adlı eseri din psikolojisi açısından önemlidir.

İsviçreli Theodore Flournoy da (1854-1920) *Ruh ve Medyum*, ve *Modern Bir Mistik* adlı eserlerinde ve "Din Psikolojisinin Prensipleri" adlı makalesinde, din psikolojisinin metotlarını ve inceleme alanlarını göstererek, din psikolojisini, psikolojinin bir dalı olarak kurmaya çaba sarfetmiştir. Ona göre din psikolojisinin metodu gözlem ve deneydir. Din psikolojisi, dinler hakkında tarafsız ve objektif olmalı, o, ibadetlerden yararlanarak özellikle dinî duygu ve heyecanları incelemelidir.

Bu arada yakın geçmişte din psikolojisinin gelişmesinde önemli katkıları olan Belçikalı Antoine Vergote da zikretmek gerekir. Onun *Din Psikolojisi* (1966) adlı eseri ile *Din, İnanç ve İnançsızlık*[59] (1983) adlı eseri din psikolojisi alanının daha belirginlik kazanmasını sağlamıştır.

Din psikolojisi tarihi içinde, psikanalizin kurucusu olan Avusturyalı Sigmund Freud (1856-1939) ile, öğrencisi olan, ancak Freud'un psikanaliz anlayışına karşı çıkan İsviçreli Carl Gustave Jung'un (1875-1961) görüşlerine de tabii ki yer vermek gerekir.

Freud, sinir ve ruh hastalıkları mütehassısı ve psikologdur. Araştırmalarında ruhun analizini ön plana aldığı için kurduğu ekole psikanaliz denir. O, insan davranışlarının, ancak şuurun derinliklerinde bulunan ve etkin olan gizli kuvvetlerin analizi yoluyla açıklanabileceğini ileri sürer.

---

[59] Bu eser Doç. Dr. Veysel Uysal tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfınca 1999 yılında yayınlanmıştır.

Freud'un geliştirdiği kişilik kuramına göre kişilik üç sistemden oluşur: id (şuuraltı), ego (şuur) ve süperego (üst şuur). Davranış bu üç sistemin etkileşiminin ürünüdür.

Freud, insanın ruhsal yapısını bir buz dağına, buzdağının suyun üzerinde kalan küçük bölümünü şuur alanına, suyun altında kalan büyük bölümünü de şuuraltı alanına benzetmiştir. Bu geniş şuuraltı alanında ihtiyaçlar, bastırılmış düşünce ve davranışlar; genellikle de cinsellikle yüklü arzular yer alır ve kendilerini gerçekleştirmek için buradan şuuru daima zorlarlar. Bu nedenle ona göre, sadece şuuru çözümlemeye yönelen bir psikolojik yaklaşım, insan davranışlarına yön veren güdülerin anlaşılmasında yeterli olmaz.

Freud cinsiyet hayatına büyük önem vermiş ve çocuğun pislemesi dahil uzvî ve kendiliğinden bir haz temin eden bütün hareketlerini cinsel tatminin bir şekli olarak değerlendirmiştir. Freud'a göre insan davranışlarının gerisinde ana bir psikolojik güdü vardır ki bu da cinsellik güdüsüdür. Diğer güdüler cinsellik güdüsünün kılık değiştirmiş şeklidir ve gerçek olmayan güdülerdir.

Freud'un önem verdiği bir diğer konu da rüyalardır. O, rüyanın şuuraltına giden en açık bir yol olduğunu ileri sürmüştür. Hatta o rüyalarda insanın çocukluk dönemine kadar giden belirtilerin yer aldığını savunmuştur. Ona göre rüya, bastırılmış veya unutulmuş isteklerin tatmin imkanı bulduğu bir araçtır.[60]

Freud'un din anlayışına gelince, o bu konudaki görüşlerini, geniş olarak *Totem ve Tabu*[61] ve *Bir İllüzyonun Geleceği*[62] adlı eserlerinde açıklamıştır.

Freud *Totem ve Tabu* adlı eserinde bazı sosyologlarca (bunların başında Durkheim gelmektedir) ilk din olarak kabul edilen totemizmdeki totem ve tabu (yasak) ilişkilerinden hareket ederek dînin nasıl ortaya çıktığını açıklamaya ça-

---

[60] Freud'un psikanalizle ilgili görüşleri için bkz.: Sigmund Freud, *Abriss der Psychoanalyse das Unbehagen in der Kultur*, Fischer Bücherei, 1955.

[61] Bu eser Türkçe'ye çevrilmiştir. Bkz., Freud, *Totem ve Tabu*, çev. Niyazi Berkes, İst. 1971.

[62] Bkz., Sigmund Freud, *Die Zukunft einer Illusion*, Fischer Bücherei, Frankfurt am Main und München, 1967.

lışmıştır. Ona göre aynı toteme bağlı klan üyelerinin birbiriyle evlenme yasağı cinsel doyumu engellemekte idi. Bu engel ve yasak, onlardaki cinsel eğilimin ödipus kompleksinin[63] etkisiyle suçluluk duygusu oluşturmasına neden olmuştur.

Aynı şekilde Freud, Darwin'in ileri sürdüğü "ilk insanların sürüler halinde yaşadıkları" görüşünü de kabul eder ve kendisi şu görüşleri savunur: bu sürüde, bütün kadınları kendine saklayan, büyüyen oğulları sürüden kovan güçlü, kıskanç bir baba vardır. Bir gün, sürüden kovulan kardeşler birleşir, babalarını öldürür ve yerler. Oğullar, cinsiyet ve üstünlük hırsları uğruna, olanca gücü ile karşılarına çıkan babadan nefret ediyorlar, fakat aynı zamanda onu seviyor hem de ona karşı hayranlık duyuyorlardı. İşte onu öldürdükten sonra, daha önce bastırılmış olan sevgi ortaya çıkar ve pişmanlık duygusu kendini gösterir. Babalarının ruhu ile barışmak için totem hayvanı babanın yerine konarak yüceltilir. İşte totemizm, oğulların duydukları günah duygusundan, bu duyguyu dindirmek ve babayla tekrar barışmak teşebbüsünden doğmuştur.

Ona göre suçluluk duygusu, farklı şekillerde olmakla beraber bütün dinlerin esasında vardır.[64] Tanrı ise aslında yüceltilmiş bir babadan başka bir şey değildir.

Hıristiyanlıktaki insanın doğuştan günahkâr olduğu inancı, insanlığın ilk zamanlarında işlenen günahın kabûlünün bir sonucudur. Yine Hıristiyanlıktaki günah çıkarma, kutsal akşam yemeği ve diğer törenler, babayla barışma amacını gütmektedir. Ayrıca Hıristiyanlıkta baba ile tam bir uzlaşmanın sağlanabilmesi için, insanlığı babaya karşı

---

[63] Ödipus Kompleksi şudur: Daha küçük yaşta, erkek çocuk kendisini anasına, kız da babasına cinsel bir duyguyla bağlı hissetmektedir. Yalnız bu cinsel eğilim, zamanla dış faktörlerin etkisiyle suçmuş gibi bir duygu ile karşılanmakta, babaya ve anaya karşı duyulan kıskançlık ve kin de, bir suçluluk duygusu doğurmaktadır. İşte Freud ilk çocukluk döneminde (4-5 yaşlarında) varlığını kabul ettiği bu karışık duruma, bir Yunan efsanesine dayanarak Ödipus kompleksi adını vermiştir. Erkek çocuktakine Ödipus, kız çocuktakine elektra kompleksi denir.

[64] İslam Dinine göre insanlar doğuştan suçsuzdurlar. Hatta ergenlik dönemine kadar yaptıkları olumsuz davranışlar dinen suç olarak kabul edilmez ve günah olarak değerlendirilmez.

isyan ettirmeğe sebep olan kadından da tamamıyla feragat vardır.[65]

Freud *Bir İllüzyonun Geleceği* adlı eserinde ise, Allah inancını, kültürel problemler ve insanın küçük yaşlardaki güçsüzlük ve çaresizliği açısından ele almıştır. Freud'a göre insanın içgüdüleri ve şuuraltı istek ve arzuları ile toplumsal değerler arasında bir zıtlık mevcuttur, bir çatışma vardır. Birey serbest kalabilse istek ve arzularının peşinde gidecektir. Fakat toplumun kültürel yapısı bunu uygun görmemekte, bir takım yasaklarla onu engellemekte ve kendine uymaya zorlamaktadır. Çünkü toplumsal değerler, kültür, varlıklarını sürdürebilmek için taleplerine uyulmasını isterler. Bu durumda insan kendisini tehlikeye atan şuuraltı istek ve arzularının baskısından korunmak için kültürel ve dinî değerlerin himayesine girmiştir.

Yine Freud'a göre, insanın çocukluk yıllarında zihnî gelişmesi tam olmadığı, güçsüzlük ve acz içinde bulunduğu için, o bir taraftan babasından korkarken diğer taraftan tehlikeler karşısında babasına sığınır, onu yüceltir ve ilahlaştırır. Daha sonra da yücelttiği ve ilahlaştırdığı varlıkta da daima bir baba karakteri görür. O halde din, insanın güçsüzlük ve çaresizlik içinde bulunduğu ilk yıllarda ortaya çıkmaktadır.

Ancak Freud'a göre, insanın tabiat kuvvetleri ve hayatın çeşitli zorlukları karşısındaki güçsüzlük ve çaresizliği devamlıdır. Güçsüzlüğünü ve çaresizliğini giderebilmek için sığınacağı, korunacağı güçlü bir babaya ihtiyaç vardır. İşte bu güçsüzlük ve çaresizliğin sürekli oluşunun kavranması, insanı bütün hayatı boyunca Allah diyebileceği güçlü bir babanın varlığı inancına götürmüştür. Bu nedenle ona göre din, arzu edilen bir rüyadır, bir illüzyondur (hayaldir).

Görüldüğü gibi Freud'un dinî inancın ve yaşayışın psikanalitik açıklamasına bakılınca, onun dîne karşı bir psikolojik görüşe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

---

[65] Hıristiyanlığın bazı mezheplerinde (Örneğin Roma Katolik Kilisesinde) rahiplerin evlenmemesi (celibracy) esası vardır. İslam dîninde ise evlenme, bir aile kurma herkes için teşvik edilmiştir.

Freud'un, insanın bütün faaliyetlerinin etkin gücü olarak cinsellik içgüdüsünü kabul etmesi ve her davranışın, cinsî istek ve arzuların değişik şekildeki görünümleri olduğunu ileri sürmesi, başta öğrencisi Jung olmak üzere bir çok psikolog tarafından çok yoğun tenkide yol açmıştır. Bu konudaki genel anlayış, cinselliğin tek faktör değil, birçok faktörden biri olduğu şeklindedir.

Güçsüzlük ve çaresizlik sonucu küçük yaşta babaya sığınan insanın, daha sonra bunu Allah'a dönüştürdüğünü ve böyle bir varlık hayal ederek Ona sığındığını söylemek de olguların eksik ve belli bir amaç doğrultusunda yorumlanması sonucudur. Freud burada da tek faktörlü bir açıklamada bulunmaktadır. Halbuki insanı Allah'ın varlığını kabule ve ona sığınmaya götüren başka önemli etkenler de vardır. Bu konudaki açıklamalar için kitabımızdaki "Dinî İnancın Motivasyonu" bölümüne bakınız.

İsviçreli bir Protestan papazın oğlu olan C. G. Jung ise din psikolojisi ile ilgili görüşlerini *Psikoloji ve Din*[66] adlı eserinde belirtmiştir.

Jung'a göre, din, kutsal olanın içte yaşanması, insanın ilahi bir kuvvete yönelmesi ve ona içten bağlanmasıdır. Ona göre inanan insan içten gelen bir bağlılıkla ve teslimiyetle, inandığı ilahi kuvvete bağlanır. Yine inanan kimse, yüce, kudretli, yaşatıcı ve koruyucu olarak kabul ettiği tanrısına karşı itaat, güven, sevgi, korku gibi duygularla ve dua, ibadet ve başka faaliyetleriyle kulluğunu göstermeğe çalışır. Jung'a göre ruhun derinliklerinden gelen kollektif şuurda dinî bir karakter vardır. İnsan, Allah'ı aşkın varlık olarak kendi dışında değil, şuur dışının derinliklerinde bulur ve duyar.

Jung'a göre ibadet ve duanın, insanın günlük hayatında çok önemli bir yeri vardır. Bunlar, ruhî ve manevi sağlığın korunmasında vazgeçilmez unsurlardır. O buradan hareketle, kendisine gelen hastalarına, ellerinden geldiği kadar dinî emirleri ve yasakları yerine getirmeğe çalışmalarını öğütlemiştir. Çünkü Jung'a göre inançlı bir hasta, ibadet ve du-

---

[66] Bkz., C. G. Jung, *Psychologie und Religion*, München, 1991.

alarıyla daha çok huzur içinde olacak ve bu ölçüde gönlü rahatlayacaktır.

Yine o, dînin objektif bir gerçek olduğu kadar, psikolojik bir gerçek olduğunu söylemektedir. Din, ferdin içinde doğrudan doğruya yaşayan bir tecrübeye dayanır. Dinî tecrübe mutlaktır. Onun üzerinde tartışma yapılamaz. Eğer insan içinde böyle bir tecrübeyi duymuyor ve dîne karşı bir şey söylemek istiyorsa, o ancak kendisinin böyle bir tecrübeye sahip olmadığını söyleyebilir, fakat o yoktur diyemez. Çünkü insan dîni içinde tecrübe etmeden, onu içinde duymadan, dinden bir şey anlayamaz. İnsanlar din hakkında ne düşünürse düşünsünler bunun bir önemi yoktur. Dînî yaşayışa kim sahipse o, en büyük değere ve iç huzuruna sahiptir. Dinî inanç, inanan insan için aynı zamanda yaşama gücü ve hayat kaynağıdır. Bundan dolayı bu inanç onun hayatına, dünyasına, hatta insanlığına mana ve değer katacaktır. İnsana yardım eden ve onun içini ferahlatan dinî yaşayışın hissettirdiği gerçekten daha iyi ve daha geçerli bir realite var mıdır? Hiçbir psikanaliz temsilcisi, insanın dinî tecrübeden başka bir tecrübede böyle bir iç huzuru bulabileceğini iddia edemez.

Freud dindarlığı bir çeşit nevroz olarak görürken, Jung dîni, nevrozlu hastaların tedavisinde bir şifa olarak görür, Jung nevrozlu olup da dîne inanmayan hastalarda, inanmamanın verdiği ruhsal boşlukta, ruh hastalıklarının daha çok yayıldığını tespit etmiştir. O, özellikle aklın gücüne güvenenlerin güveni sarsılmaya başlayınca, bunların ruhsal bunalımlara ve nevrozlara daha kolay düştüklerini görmüştür.[67]

---

[67] Freud'un ve Jung'un din anlayışıyla ilgili geniş bilgi için Bkz., Kerim Yavuz, *Psikanalizde İlk Dinî Gelişmelerin Değeri*, Atatürk Ü. Yay., Erzurum, 1987; Nils G. Holm, *Einführung in die Religions Psychologie*, München, Basel, 1990, s. 117-133.

D-TÜRKİYE'DE DİN PSİKOLOJİSİYLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Din psikolojisi alanında Türkiye'deki gelişmelerin 60-70 yıllık bir tarihi vardır.

Hilmi Ziya Ülken'in "Anadolu Tarihinde Dinî Ruhiyat Müşahedeleri"[68] ve "Tasavvuf Psikolojisi"[69] adlı makaleleri bu alandaki öncü yazılardır.

Ülkemizde *Din Psikolojisi* adıyla ilk eser 1952 yılında Bedi Ziya Egemen tarafından yazılmıştır.[70] Egemen bu eserinde din psikolojisinin tarihçesini, alanını, konu, kaynak ve metotlarını açıklamıştır.

Ziya Dalat *Çocuk ve Genç Ruhu* adlı eserinin bir bölümünde, dinî inanışın gelişimini de ele almıştır.[71]

Yine 1956 yılında Nurettin Topçu'nun *İslam Mecmuası*'ndaki din psikolojisiyle ilgili makaleleri, din psikolojisi açısından önemlidir.

Bunları takiben Neda Armaner'in *İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi* (1967), *Psiko-patolojide Dinî Belirtiler* (1973) ve *Din Psikolojisine Giriş I* (1980) adlı yayınları ülkemizde din psikolojisinin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Psikolojik değerlendirmelerin yanı sıra felsefî değerlendirmeleri de içeren Osman Pazarlı'nın *Din Psikolojisi* (1968) adlı eseri; anket metoduyla ülkemizde din psikolojisi alanındaki ilk araştırmayı gerçekleştiren Tecrübi psikoloji profesörü Belma Özbaydar'ın *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma* (1970) konulu çalışması ve daha sonra ilahiyat fakültelerinde bu alanda yapılan doktora ve doçentlik tez çalışmalarıyla bazı çeviriler, din psikolojisiyle ilgili literatürün gelişmesine yol açmıştır.

---

[68] Bkz., *Mihrap Mecmuası*, Haziran-Temmuz 1940, Sayı:13-14,15-16.

[69] Bkz., İstanbul Üniversitesi Konferanslarından Ayrı basım, İst. 1946, s. 193-206.

[70] Bedi Ziya Egemen, *Din Psikolojisi*, Ank.Ü.İ.F.Y., Ank. 1952.

[71] Bkz., Dalat, *Çocuk ve Genç Ruhu*, s. 364-373.

Bu bağlamda yapılan bazı çalışmalar şunlardır:

Erdoğan Fırat'ın, ankete dayalı, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu*, Ank. Ü. İlah. Fak. 1977 adlı araştırmasıyla, teorik çerçevede gerçekleştirdiği *Şahsiyet Gelişiminde Tevbenin Fonksiyonu*, Ank. Ü. İlah. Fak. 1982 adlı çalışması, başvuru niteliğinde çalışmalar olmuştur. Özellikle anket araştırması, ülkemizde daha sonra anket metoduna dayalı olarak yapılan bir çok araştırmanın kaynağını oluşturmuştur.

Kerim Yavuz'un Erzurum yöresinde 7-12 yaşları arasındaki çocuklar üzerinde anket metoduyla yaptığı *Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, D.İ.B.Y., Ankara 1983 adlı araştırması; tarafımızdan gerçekleştirilen *Din Değiştirmede Psiko-Sosyolojik Etkenler*, Ank. Ü.İ.F. 1979 adlı mülakat metoduyla yapılan araştırma ile, anket metoduyla yapılan *Suçlularda Dinî Davranışlar*, Samsun 1987 adlı araştırma; Hayati Hökelekli'nin ergenler üzerinde yaptığı "Ergenlik Çağı Davranışlarına Din Eğitiminin Etkisi", *U.Ü.İ.F. Dergisi*, 1986 ve "Ergenlerin Sosyal İlişki ve İlgilerine Din Eğitiminin Etkisi", *U.Ü.İ.F.Dergisi*, 1987 araştırmalarıyla, ülkemizde bu alandaki önemli bir ihtiyacı karşılamaya dönük *Din Psikolojisi*, T.D.V.Y., Ank. 1993 adlı eseri; Recep Yaparel'in din ve ruh sağlığı arasındaki ilişkiyi inceleyen *Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dinî Hayat İle Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*, Ank.Ünv. Sos. Bil. Enst. 1987 adlı araştırması belirtilebilir.

Bunların yanında burada yer veremediğimiz birçok araştırma ülkemiz İlahiyat Fakültelerinde yapılmış, yapılmakta ve din psikolojisi alanı büyük bir hızla gelişmektedir.

V. DİN PSİKOLOJİSİNİN ARAŞTIRMA METOTLARI

Metot terimini, bilimsel araştırmaların, mantık çerçevesi içinde düzenlenmesini, yürütülmesini ve sonuca bağlanmasını yansıtan strateji veya yol olarak tanımlayabiliriz. Daha kısa ve genel bir ifadeyle metot, araştırma yapılan konuya en uygun yoldur.

Metot kavramının yapısını iki genel kısma ayırabiliriz:

1-Teori (kuram), 2- Araştırma Teknikleri.

A-TEORİ

Teori, bilimsel araştırmalara ışık tutan bir ilke, soyut bir yargı olarak tanımlanabilir. Daha geniş bir ifade ile teori, "deney ve yaşantılar yoluyla kazanılmış olan bilgilerden yararlanarak, henüz delillerle doğruluğu tespit edilmemiş bilinmeyenleri ortaya çıkarmaya hizmet eden bir genellemedir."[72] Buna nazariye de denir.

Bir psiko-sosyal teori genellikle iki bölümden meydana gelir: 1-Faraziye (Varsayım), 2-Hipotez (Denence).

Faraziyeler, test edilmeyen, doğruluğu ve geçerliliği kabul edilen, varsayılan, hipotezlere (denencelere) kaynak olan, araştırmaya ışık tutan genel ilkelerdir.

Hipotezler ise, test edilmek için, yani denenmek için düzenlenen genellemelerdir. Hipotezler daima ihtimale dayalıdır. Araştırmadan önce kesinlik ifade etmezler. Geçerlilikleri veya geçersizlikleri, doğru veya yanlış olmaları, geçerlilik dereceleri, ancak araştırmadan sonra yapılacak analiz, ölçme ve değerlendirme sonucu ortaya çıkabilir.

Faraziye (varsayım) ile hipotez (denence) arasındaki ilişki ve farkı bir örnekle açıklayalım: Diyelim ki "Din Değiştirmenin Psiko-Sosyal Nedenleri" konusunda bir araştırma yapmayı düşünüyorsunuz. Bu konudaki genel varsayımınız şöyle olabilir:

"Bir dinden başka bir dine girenler, bulundukları dini kendileri için tatminkar görmedikleri, yeni girdikleri dinin esaslarını daha uygun buldukları ve bu din kendilerini daha çok tatmin ettiği için din değiştirirler."

Burada görüldüğü gibi, önceki dinin tatminkar olmayışı, yeni dinin daha uygun esaslara sahip olduğu ve din değiştirenleri daha çok tatmin ettiği düşüncesi, araştırmadan önce kesin bir ifadeyle varsayılmıştır, yani kabul edilmiştir.

---

[72] Saim Kaptan, *Bilimsel Araştırma Teknikleri*, Ank. 1981, s. 20.

Kaynağını veya temel desteğini bu varsayımdan alan bazı denenceler şöyle belirtilebilir:

1- Bağlı bulunulan dinden tatmin olmama, din değiştirme nedeni olabilir.

2- Başka bir dinin daha üstün esaslara sahip olduğunu öğrenme, din değiştirme nedeni olabilir.

2- Başka dine bağlı bir kimse ile evlenme, din değiştirme nedeni olabilir.

3- Dindarların veya din adamlarının olumsuz tutum ve davranışları, kişinin bu dinden ayrılıp başka bir dine yönelmesine ve din değiştirmesine neden olabilir.

4- Yeni girdiği dine bağlı kişilerden daha önce gördüğü yardım ve iyilik, kişinin bu dine yaklaşmasına ve din değiştirmesine neden olabilir.

5- Maddi menfaat sağlama din değiştirme nedeni olabilir. vs.

Görüldüğü gibi yukarıdaki ifadeler "olabilir" kelimesiyle ihtimale dayalı olarak dile getirilmiştir. Çünkü bu ihtimaller, toplanacak bilgilerin değerlendirmesinden sonra geçerli olabileceği gibi, geçersiz de olabilirler.

Bu duruma göre, test edilme veya denenme, denencelerin temel özelliğidir.

B-ARAŞTIRMA TEKNİKLERİ

Metot kavramının ikinci kısmı olan araştırma teknikleri de üç genel bölüme ayrılabilir: Örnekleme teknikleri, bilgi toplama teknikleri ve analiz teknikleri.

1. Örnekleme Teknikleri

Örnekleme tekniği, bütün bir kitle yerine, onun bütün özellikleri hakkında bize bilgi verecek "temsilî, örnek" bir parçasının seçilip incelenmesine dayanır. Bu durum, büyük kitleler yerine, ondan seçilecek bir parçanın incelenmesi sebebiyle, zamandan tasarruf, emekten tasarruf ve paradan tasarruf sağlar.

Örneğin, yukarıda vermiş olduğumuz din değiştirme araştırmasını ele alalım. Din değiştirmiş bütün kişiler bizim araştırmamızın kapsamını meydana getirir. Ancak din değiştirenlerin hepsiyle tek tek görüşmek veya onlara anket

uygulamak imkansız gibi bir şeydir. İşte bu güçlüğü yenmek ve mümkün olduğu kadar bilimsel çerçeve dışına çıkmamak için örneklemeye ihtiyaç duyulur.

Örneklemede esas, bütünü temsil edecek daha küçük bir sayıyı, bilimsel bir teknikle tespit etmektir. Örnekleme teknikleri, Şans esasına dayanan (tesadüfi) ve şans esasına dayanmayan örnekleme teknikleri olarak iki gruba ayrılır.

Şans esasına dayanan örneklemede, araştırmacı, konunun kapsamı içerisine giren, tesadüfen seçtiği bir grup üzerinde araştırma yapar. Örneğin, "halkın televizyonlardaki dinî yayınlarla ilgili görüşlerini" öğrenmek isteyen bir araştırıcının, Türkiye'deki birkaç ilin her mahalle ve köyünde oturan bir aile fertlerine anket uygulaması gibi. Burada, anket uygulanan aileler tesadüfen seçilmiş olmaktadır.

Şans esasına dayanmayan örnekleme tekniklerinde, örnek teşkil edilirken dikkat edilecek en önemli nokta, esas kitle için geçerli olan çeşitli kategorilerden yararlanmaktır. Bu kategoriler arasında şunları sayabiliriz:

-Ferdî veya ailevî kategoriler. (Cinsiyet, yaş grupları, medenî hal ve çocuk sayıları gibi.)
-Meslekî kategoriler. (Çeşitli meslekler)
-Mesken kategorileri. (Köy, kasaba veya kentte yerleşme, meskenin durumu gibi.)
-Ekonomik durumlar. (Toplumun zengin, orta ve fakir şeklinde ayrılabilecek kesimleri gibi.)

İşte yapılacak bir araştırmada oluşturulacak örneklemde, esas kitlede mevcut bütün özellikler (cinsiyet, yaş, medenî hal, öğrenim durumu, meslek durumu, köy-kent durumu, ekonomik durumlar vs.) yakın oranda yer almalıdır.

Görüldüğü gibi örneklemede, çok büyük sayıdaki şahıslarla görüşmek veya onlara anket uygulamak yerine, bu büyük sayının (yani bütünün) küçük numunesi veya örneği niteliğindeki küçük sayıdaki şahıslar üzerinde çalışma imkanı doğmuş olmaktadır.

Araştırma kapsamı, yani üzerinde çalışılacak şahısların sayısı az ise örneklemeye ihtiyaç kalmaz. Örneğin, bir atölyedeki işçilerin, dinî yönden her hangi bir durumunu inceli-

yorsanız ve buradaki personelin sayısı az ise, o zaman, araştırma kapsamının bütünü, yani şahısların hepsi ele alınmış ve böylece örneklemeye ihtiyaç kalmamış olur. Burada "tam sayım" yapılmıştır. Tam sayım, hiçbir birim ihmal edilmeden yüzde yüz, birimlerin yoklanmasına dayanır.

2. Bilgi Toplama Teknikleri

Din psikolojisinin malzeme kaynakları, din hakkında takınılan tavırların gözlemleri, din ile ilgili sözlü ifadeler, yapılan anket ve mülakatlarla alınan cevaplar ve şahsî dokümanlardır. Bu malzeme kaynaklarını göz önünde bulundurarak, din psikolojisindeki bilgi toplama tekniklerini psikolojide olduğu gibi şöylece sıralayabiliriz:

a) Gözlem

Gözlem, bir olayı, oluş sırasında bir plan çerçevesinde incelemek demektir. Bu incelemede olay, adeta fotoğrafı çekilirmişçesine gözlenir ve sonuçlar çıkarılır. Bütün bilimlerde kullanılan bu metot, psikolojide iki şekilde kullanılır: İç gözlem, dış gözlem.

aa) İç Gözlem

Kişinin içinde cereyan eden ruhsal bir olayı, zihninde meydana gelen şekilleri derinlemesine inceleyerek nasıl olduklarını belirlemeye çalışmasıdır. Kısaca iç gözlem, insanın kendi ruhsal yaşamının, yine kendisi tarafından tanınması ve araştırılmasıdır. Buna, şuurun kendi üzerine katlanmasıdır da denebilir. Örneğin, öfkelendiğimiz zaman, "nasıl öfkeleniyorum?" ya da düşündüğümüz zaman, "nasıl düşünüyorum?" diye kendimize bir soru sorduğumuz ve bunu bizzat kendi içimizde incelediğimiz zaman, "iç gözlem" yapmış oluruz.

İç gözlem diğer bilimlerde kullanılmayan, fakat psikoloji gibi canlı varlıkların ruhsal hallerini incelemeye çalışan bir bilim için uygun ve zorunlu olan bir metottur. Zira sevmek, sevinmek, inanmak, hayal kurmak, düşünmek, umutlanmak, üzülmek, kıskanmak gibi ruhsal hallerin nasıl olduğunu anlamak için ancak kendimize başvurabiliriz. Fakat bu yaşantılar bedene, mimiklere, ses ve konuşmalara, tek kelimeyle davranışlarımıza yansıdığı ölçüde dolaylı olarak dış göz-

lemle de incelenebilir. Ancak insan istediği zaman bu iç duyuş ve düşüncelerini geniş ölçüde gizleyip karşısındakini yanıltabilir. Onun için dış gözlem yoluyla her zaman doğru bilgiler elde edilemez. Bundan dolayı iç yaşantıları incelemek söz konusu olduğu zaman, neler duyduğunu, neler hissettiğini kişinin kendisinden sormak psikolojide bir bilgi toplama yolu olmuştur.

Ancak iç gözlemle yeterli bilgi elde edilemeyeceği ileri sürülerek bu metoda itiraz edilmiştir. İç gözlemde, bilimsel araştırmalarda istenen şartların bulunmadığı ileri sürülmüştür. Şöyle ki, bir olayın ilmî olarak gözlemi için, gözleyen kişinin gözlediği şeye karşı bağımsız olması, gözlediği olayı kaydetmeye hazırlanması, şartlarını mümkün olduğu kadar doğru tayin etmesi ve eğer mümkünse, gözlenebilecek olayı tekrarlaması ve kendisini ortaya çıkan şartlara göre değiştirmesi gereklidir.

Halbuki iç gözlemde, gözleyen ile gözlenen aynı şahıs olduğundan tarafsız bir gözlem yapılıyor denemez. Kişi, kendi iç yaşantılarını dışarıya doğru olarak aktarmayabilir. Örneğin, inanmayan bir insan, inançlı olduğunu söyleyebilir.

Diğer taraftan ruhsal bir olayı, o olayı yaşarken olduğu gibi incelemek hemen hemen imkansızdır. Çünkü şahıs, içinde cereyan eden olayı incelerken, incelediği yaşantı gittikçe özelliğini kaybeder. Örneğin kişi dua ettiği sırada, "dua yaparken neler hissediyorum" diyerek duayı araştırmak istediğinde, Allah'a olan yöneliş kişinin kendine döner ve duadaki teslimiyet hali ortadan kalkar.

İşte iç gözlemde bilimsel şartların tam olarak bulunmadığı kabul edilmekle beraber, iç gözlemi savunanlar şu görüşleri ileri sürmüşlerdir: Her hangi bir psişik olayı yaşayan kişi, belli ölçüde de olsa içinden neler geçtiğini bilir ve o olayın zihinde kalan izlerinin farkında olur, yani olayı hatırlar.

Ayrıca, kendi iç yaşantılarını en iyi yine bireyin kendisi bilir. Kişinin eğer üzüntülü ise üzüntüsünün, sevinçli ise sevincinin başka birisi tarafından tam olarak anlaşılması, derecesinin tayini mümkün değildir. Bu oluşumlar ancak yaşayan kişi tarafından bilinebilir.

Bu nedenle bütün eleştirilere rağmen iç gözlem bir bilgi alma kaynağı olarak psikolojide yerini korumaktadır.[73]

ab) Dış Gözlem

Dış gözlem, her hangi bir psikolojik olayı yaşayan kişiyi, o anda, bir plana göre, dıştan inceleyip sonuca varmaktır. Örneğin, korku heyecanı içinde bulunan bir kimsenin davranışlarını (elinde, yüzünde, gözünde beliren değişikleri) bir bir tespit edip, bir ölçüye göre yorumlamak bir dış gözlemdir. Böylece dış belirtilerden iç yaşayışın derinliğine nüfûz edilmeğe çalışılır.

Ancak dış gözlem metodu ile olayların sadece dış görünüşleri tespit edilebildiğinden, her olayın derinliğine inme ve yorum yapma imkanı yoktur. Örneğin, ibadet eden bir kişiyi gözlemekte olan araştırmacının, sadece gördüğü şeyleri kaydetmesi fazla bir şey ifade etmez. Çünkü bu, ibadet edenin tüm ruhsal yönünü belirtmeğe yetmez. Kişinin hangi hallerde böyle bir davranışta bulunduğu, amacının ne olduğu, isteyerek mi istemeyerek mi veya zorla mı böyle bir davranışı yaptığı tam olarak anlaşılamaz. Çünkü kişi çeşitli nedenlerle aynı hareketi yapabilir. Örneğin, bir toplantıda içki içmeyeceğini söyleyen şahıs, içkiyi inancından dolayı da, midesinin rahatsız olmasından dolayı da, toplantıda bulunan herhangi bir kişinin yanında içki içmek istemediğinden dolayı da içmemiş olabilir. Ancak dış gözlemde belirti sadece içki içmek istememektir. İşte gerçek durumu anlayabilmek için, dış gözlemi tamamlamak ve desteklemek yönünden bizzat kişiye başvurmak gerekir. Dış gözlemi diğer metotlarla zenginleştirmek ve tamamlamak gerekir.

Ayrıca gözlem yaparken, gözlenen üzerinde herhangi bir müdahalede bulunmaktan elden geldiğince kaçınmak gerekir. Hatta dışardan olayı etkilememek, ona karışmış olmamak için gözlem yapıldığını bile belli etmemek şarttır. Zira hareketlerinin dikkatle izlendiğinin farkına varan kimseler rahat hareket edemezler ve dolayısıyla gözlem sonuçları da yanıltıcı olabilir.

---

[73] İç gözlem metodunun lehinde ve aleyhindeki görüşlerle ilgili geniş açıklamalar için bkz.: G. Dwelshauvers, *Psikoloji*, çev. Mustafa Şekip Tunç, İst. Ü. Ed. F.Y., İst. 1952, s. 14-18, 37-44.

b) Deney

Denetimli gözlem anlamına gelen deney, bilimsel metotların en belirgin olanıdır. Deneyi şöyle açıklayabiliriz:

Kişinin her hangi bir davranışının üzerinde etkide bulunan çok çeşitli etken (faktör) vardır. Bu faktörlerden birinin rolü incelenmek istendiği zaman, tüm öteki faktörleri sabit tutarak, yalnız incelenecek faktörün bulunduğu ya da bulunmadığı hallerde davranışta meydana gelen değişiklikler araştırılır. Böylece, şartlar bizim tarafımızdan hazırlanıp, yine tarafımızdan değiştirilebiliyorsa, bu tekniğe deney metodu denir.

Şöyle bir örnekle bu metodu biraz daha açıklamaya çalışalım: Diyelim ki korkutma ile ibadet etme arasında nasıl bir ilişki bulunduğunu araştırmak istiyoruz. "Acaba korkutma, ibadet etmeyi olumlu yönde mi etkiler?" hipotezine dayanan böyle bir problemi deneysel olarak araştırmak için önce, bir ya da birden çok şahıs alınır. Zaman zaman belli oranlarda korkutulur, ibadet etmediği takdirde alacağı günahlar ve cezalar kendisine anlatılır. Buraya kadar olan safha hazırlık safhasıdır. Sonra da bir katkıda bulunmadan ibadet edip etmediği izlenir (gözlenir) ve tespitler yapılır.

Her deneyde bir temel sorun vardır. Bu deneyde, korkutmanın ibadet etme üzerindeki etkisini araştırıyoruz. Temel sorunumuz budur. Bu da bizim kontrolümüz altında meydana gelen bir olaydır. Yani korkutmayı artırıp eksiltebiliriz. Buna göre de problem çözümü üzerindeki etkilerini ölçebiliriz. İşte bu şekilde, bir deneyde esas olan ve bizim kontrolümüz altında bulunan deney faktörüne, o deneyin bağımsız değişkeni denir. Bağımsız değişkeni azaltıp çoğaltabiliriz, yani değiştirebiliriz. İşte, bağımsız değişkenin değiştirilmesiyle, buna bağlı olan sonuçta meydana gelen değişmelere de o deneyin bağımlı değişkeni adı verilir. (Yukarıdaki örnekte, korkutma bağımsız, ibadet etme de deneyin bağımlı değişkenleridir.)

Bir diğer örnek olarak, iki ayrı bakımevinde büyüyen çocuklardan birincilere, ibadetlere teşvik edici filmler gösterip diğerlerine gösterilmeyerek bu çeşit filmlerin ibadet yönün-

den etkisi araştırılabilir. Ancak bu çocuklar üzerindeki diğer etkiler eşit olmalıdır.

Psikolojide bu tür deneylerde birbiriyle eşleştirilmiş iki grup denek kullanılır. Bağımsız değişken bu gruplardan biri üzerinde uygulanır ki buna deneme grubu denir. Diğer grubun içinde bulunduğu şartlarda bir değişiklik yapılmaz. Bu gruba da kontrol grubu denir. Deney sonunda iki grup arasında ortaya çıkan farkın bağımsız değişkenin etkisinden meydana geldiği anlaşılır.

Din psikolojisinde deney yoluyla bilgi elde etmek oldukça zordur. Bununla birlikte az da olsa bu metot kullanılabilir.

c) Anket

Anket, kişilerin çeşitli konulardaki düşünce, bilgi, yaşantı ve ilgilerini anlamak için uygun biçimde sorulacak yazılı sorulardır. Başka bir ifade ile anket, kişinin, kalem kağıt yoluyla her hangi bir konuda bilgi vermesi şeklidir. Bir bakıma bu, fikirler, inanışlar, bireysel yaşantılarla ilgili bilgilerin elde edilmesi için en uygun yol olarak görülmektedir.

Anket için bir anket formu düzenlenir. Buna soru kağıdı da diyebiliriz. Anket formları şekil bakımından açık uçlu, yani doldurmalı, kapalı uçlu, yani seçmeli veya her iki çeşit soruların yer alması şeklinde düzenlenmiş olabilir. Anketin hangi tür olacağı, konuya, cevap verecek kimselerin eğitimlerine, meslek ve ilgilerine bağlıdır.

Açık uçlu, yani doldurmalı tipindeki anket soruları, ankete cevapların, cevap verenler tarafından yazılmasını gerektirir. Örneğin, "Allah'ın varlığına inanıyor musunuz?" gibi.

Kapalı uçlu, yani seçmeli tipindeki anketlerde ise soruların seçenekli (alternatifli) cevapları da birlikte verilir. Burada kişi, sadece uygun bulduğu cevabı işaretler. Örneğin, "Allah'ın varlığına inanıyor musunuz?" a) İnanıyorum, b) İnanmıyorum, c) Bu konuda şüpheliyim" gibi.

Kapalı tür anketlerle elde edilen bilgilerin sınıflanması ve gruplanması daha kolaydır. Cevaplandırılmaları daha az zaman alır ve bunlarda hata oranı daha azdır, değerlen-

dirmeleri daha kolaydır. Ayrıca, cevaplayıcıya serbesti ve isterse daha derinliğine bilgi verebilme imkanı da sağlama bakımından, kapalı tip anketlere açık tip sorular da koymakta yarar vardır.

Anketle çok sayıda kişiden kısa sürede bilgi alınabilmesi, anketin çok kullanılan bir teknik olmasını sağlamıştır. Ancak anketlerin bazı sakıncalı tarafları da vardır. Şöyle ki, anketi dolduran kişi, bilerek veya soruyu anlamadan yanlış cevaplar verebilir. Bu durum, anketi uygulayanı yanlış sonuçlara götürebilir. Bu nedenle, anketi dolduranlara, toplanacak bilgilerin amaç dışı kullanılmayacağı, gizli tutulacağı ve başkalarına verilmeyeceği (eğer kim tarafından doldurulduğu biliniyorsa veya anket üzerine isim yazdırılmış ise), anket üzerine isim yazmalarının gerekmediği bildirilerek güven verilir ve doğru bilgi vermeleri sağlanmaya çalışılır.

Ayrıca anketi asıl gruba uygulamadan önce, ön deneme amacıyla az sayıda bir gruba uygulayarak geçersiz sorulardan arındırmak gerekir. Bir de, sorular hazırlanırken açık ve anlaşılır olmalarına dikkat edilmelidir.

d) Mülâkat

Mülâkat (görüşme), mülâkatçının, cevap almak amacıyla soruları, sözlü ve genellikle yüz yüze olarak deneklere yönelttiği bir bilgi toplama tekniğidir.

Mülâkatlar genel olarak iki çeşittir. Birincisi, standartlaştırılmış mülâkatlardır ki, bu çeşit mülâkatlarda aynı soru herkese sorulur ve cevaplar kaydedilir. İkincisi ise serbest mülâkat şeklidir. Bu çeşit mülâkatların sorularında sınır önceden belirlenmemiştir. Mülâkatı uygulayan kişi, cevap durumuna göre soru sorar.

Mülâkatlar mülâkatı yapan ve yapılan kimseler arasında arkadaşça bir hava içinde geçmelidir. Aksi halde kişi doğruyu tam olarak söylemeyebilir. Ayrıca mülâkatın uygulanacağı kişiler belli bir fikir ve anlayış düzeyinde bulunurlarsa, bu yararlı olabilir. Bir de, mülâkatın yapıldığı andaki çevrenin durumu ve tutumu, düşüncelerini açıkladıktan sonra kendisine yönelebileceğini sandığı bazı sorular, kişiyi fikirlerini serbestçe açıklamaktan alıkoyabilir.

Mülâkatın avantajlarından birisi, anlaşılmayan noktaların aydınlatılması ve deneğin istediği takdirde sorular hakkında açıklayıcı bilgiler isteyebilmesidir. Diğer avantajlı bir nokta da, anketlerde görüldüğü gibi, soruların cevapsız bırakılmayacağıdır. Diğer bir avantaj da esnekliktir. Özellikle standartlaştırılmamış mülâkatlarda, denekle görüşmeci arasında mevcut iletişim, şüpheli noktaların açıklığa kavuşturulmasına, soruşturma durumunun o anki şartlara göre istenilen en iyi biçimde örgütlenip yürütülmesine hizmet edecektir. Ancak bu durumun, ehliyetsiz bir mülâkatçının elinde dezavantaja dönüşmesi de düşünülebilir. Gereksiz yere konudan uzaklaşması, görüşmeyi uzatarak deneğin fazla zamanını almaya neden olması deneği sıkabilir ve kısa veya gereksiz cevaplar vermesine yol açabilir.

e) Şahsî Dokümanlardan Yararlanma

Din psikolojisinde, şahsî dokümanlardan yararlanarak kişinin dinî yaşantısına nüfûz etme yolu aranmıştır. Bu, başlı başına bir metot olmayıp kişinin dinî hayatını anlamaya yaklaşım sağlayan bir araçtır.

Şahsî dokümanlar denince, otobiyografiler (kişinin kendi başından geçeni kaleme alması), hatıratlar, mektuplar, itiraflar ve sanata ait eserler akla gelmektedir.

Şahsî dokümanlar, davranış ve yaşantıların, bizzat kişi tarafından yapılmış kayıtlarıdır. Bunların bir kısmı kişinin gizli olarak kaydettiği şeylerdir ve yazılan şeylerin ana fikirleri yazarın hayatı etrafında döner. Bu dokümanlar, samimiyet, amaç, aslına uygunluk ve psikolojik değer itibariyle çok değişiklikler gösterir. Bazıları alelade olmakla beraber, bazısı da insan yaşantısının en derin ve manalı yönlerini aksettirirler. Bunlar genellikle, olaylara ait karmaşık şuur hallerini aksettiren ve kişinin iç gözlemine dayanan dokümanlardır.

Şahsî dokümanların incelenmesinde iki yol izlenmektedir. Birincisi, mevcut olan bir çok belgeler incelenerek genellemelere gitmektir. Buna nomotetik inceleme denir. Diğeri de kendi şahsına münhasır olarak meydana gelmiş yüksek seviyedeki kişisel tecrübelerin ifadelerinin yer aldığı tek bir belgenin incelenmesidir. Buna da idiyografik inceleme denir.

Ancak tek bir belgeye dayanılarak yapılacak incelemede genellemelere gitmenin mümkün olamayacağı ileri sürülmüştür. Buna karşılık, tek bir belgenin derinliğine incelenmesinin, bilimsel genellemelerin meydana çıkmasında çok faydalı olacağı görüşü de savunulmuştur.

3. Analiz Teknikleri

Bilgi toplama teknikleri ile toplanan bilgiler veya veriler, dikkatlice tetkik edilerek yorumlanır ve açıklaması yapılır. Burada özellikle istatistik tekniklerinden yararlanılır. Böylece psikolojik durumlar sayı içine dökülür, sınıflandırılır ve olaya etki eden faktörler arasındaki ilişkiler sayısal olarak tespit edilerek esas büyük toplumu kapsayacak biçimde yaygınlaştırılır.

Yapılan yorumlar araştırıcının kendi inanç ve düşüncesini destekler doğrultuda değil, objektif olmalıdır. Peşin yargılardan kaçınılmalıdır.

Din psikolojisi uzmanlarının kişisel inanç ve kanaatlerinin acaba araştırmalarda rolü olmuş mudur, oluyor mu? Vergote, din psikolojisi uzmanlarının kişisel kanaatlerinin, onların ileri sürdüğü teoriler üzerinde kaçınılmaz bir baskı yaptığını belirtir ve örnek olarak da din psikolojisinin öncülerinden W. James ile S. Freud'u verir. Vergote'a göre James'in psikolojisi kendi kültür çevresinin bütün izlerini taşır. Liberal Protestanlıktan esinlenerek din psikolojisini duygular üzerine oturtmaya çalışmıştır. Freud ise bilimsel akılcılıkla beslenen bir Tanrı tanımaz olduğundan, dîni kültürel bir arkaizm olarak kabul etmiştir. O, psikanalizin ilkesel olarak tarafsızlığı hakkındaki beyanlarına rağmen dinin bir illüzyon olduğunu, yararlı olmaktan çok zararlı olduğunu göstermek için bir yığın araştırmayı bu işe hasretmiştir.[74]

---

[74] Vergote, *Din İnanç ve İnançsızlık*, s. 26-27.

İKİNCİ BÖLÜM

DİNÎ YAŞANTININ UNSURLARI

I. DİNİ İNANÇ

A-İNANCIN TANIMI

Dinî inanç kavramına geçmeden önce, "inanç" kelimesinin hangi anlamlara geldiğini görelim:

Türkçe'de inanmak fiilinden türetilmiş olan inanç kelimesi (Arp. îman, itikat, kanaat; Alm. Glaube, Überzeugung; İng. belief, faith; Fr. croyance, opinion) bir kabul etme durumunu anlatır ve oldukça geniş anlamlıdır. "Günlük lisanda, hem kesin olmayan bir bilgi veya kanaat hem de müşahhas gerçeklere dayanan bir hükmün ifadesi olarak kullanılmaktadır. Örneğin, "yarın yağmur yağacağına inanıyorum, fakat belki hava güzel de olabilir" hükmü kesin olmayan bir kanaati; "bana gerçeği anlattığına inanıyorum" hükmü ise kesinliği ifade etmektedir."[75]

Böylece inanç kelimesi, geniş anlamda ihtimalin bütün derecelerini içerisine almakta, daha özel ve dar bir manâda şüpheden ayrılmış olarak tam bir kabul ve tasdîki belirtmektedir.[76] Yani inanç, bir insanın herhangi bir hükmü kısmen ya da tamamıyla kabulü ya da reddi veya ondan şüphe duyması durumudur.

Görüldüğü gibi inancın kapsamı çok geniştir. Bunu, iyi anlaşılabilmesi için, bir inanç doğrusu şeklinde düşünüp açıklamaya çalışacağız. İnanmama durumunu da içine alan bu inanç doğrusunun başlangıcını sıfır, bitiş noktasını 100 olarak gösterirsek, herhangi bir konu ile ilgili kesin inanç 100 noktasına tekabül eder. 100 noktasından geriye doğru gelindi-

---

[75] T. H. Bovet, *Der Glaube Erstarrung*, Bern, 1947, s. 16-17.

[76] Erdoğan Fırat, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu*, Ank. Ü.İ.F. (Basılmamış Doktora Tezi), Ank. 1976, s. 19.

ğinde kanaat (zan), şüphe ve inanmama gibi durumlar ortaya çıkar.

İnançsızlık	Şüphe	Kanaat	İman ve Bilgi
0	%50	%75	%100

Kanaat (zan), zihnin bir şey için %100 var veya yok diyemediği durumdur. Kanaatte inanç durumu %50'nin üzerindedir, ancak %100'den azdır. Verilen hüküm kesin değil, ihtimalidir.

"Bir inanca kanaat demekle başkalarının da aynı konuda farklı kanaatlerinin bulunabileceğini ve farklı inanç (veya kanaat)'ların geçerliliğinin henüz tamamen belirlenmemiş olduğunu kabul ediyoruz demektir. Birey tarafından bir kanaat araştırılıp doğruluğu anlaşılınca, bu artık bir "bilgi" olur. Bu kanaati tahkik edemediği halde benimser ve artık zıt kanaatlerin da aynı derecede geçerli olabileceğine inanmazsa, bu kanaat bir îman konusu olur."[77] Örneğin ahiret hayatının varlığını, bizzat araştırıp görmek mümkün olmadığı halde inanmak gibi.

Şüphe ise, zihnin bir şey için var veya yok diyemediği durumdur. Şüphede, şüphe duyulan konunun lehindeki veya aleyhindeki düşünceler %50 oranındadır. Şüphede müspet veya menfi kesin hüküm yoktur, kararsızlık vardır. Bu da zihinsel gerginlik ve huzursuzluk yaratır. Bu nedenle zihin şüpheden kurtulma eğilimi gösterir.

Bir şeyin lehindeki inanç %50'den aşağı düştükçe inanmama durumu başlar ve sıfır noktasında kesin inançsızlık görülür.

Eğer bir konuda en son varılan nokta inanç olarak belirlenmişse, bunu gerektiren bir vaziyet alış, bir davranış ortaya çıkar. Tıbba inanmak, doktora danışmayı ve onun reçetelerine uymayı gerektirir. Aksiyon, genellikle inancın bir belirtisidir.[78]

---

[77] D. Krech, S. Crutchfield, *Sosyal Psikoloji*, çev. Erol Güngör, İst.Ü.Ed.F.Y., İst. 1970, I. Kitap, s. 175.

[78] Paul Guillaume, *Psikoloji*, Çev: Refia Şemin, İst.Ü.Ed.F.Y., İst. 1970, s. 275-276.

İnançta duygunun önemli rolü vardır. Örneğin, insan sevdiği kimseye inanmaya istekli ve eğilimlidir. Ona inanmak ister. İrade ve muhakeme yönünden sağlam insanlar bile, sevginin etkisiyle karşısındaki kişiye kolayca inanır. İhtiras ve heyecanlar da inanma konusunda kişiyi etkileyen faktörlerdir. Bu nedenle inancın, hüküm olma bakımından zihinsel, teslimiyet ve boyun eğme bakımından duygusal, davranışa dönüşme bakımından da iradî bir yönü vardır.

İnançsız bir insan tasavvur edilemez. Çünkü insan kendi değerini anlamak ve yaratıcı gücünü ortaya koymak için herhangi bir şeye inanmak zorundadır. Eğer biz hiçbir şeye inanmasaydık, genellikle faaliyetsiz olurduk. Yani bütün davranışlarımızın inandığımız değerlerin tasvir ettiği hedeflere ulaşmak amacıyla yapıldığı bir gerçektir. Bu nedenle Bühler'e göre inanç, insanın başta gelen bir ihtiyacıdır ve düzenli bir hayat kurmak için samîmi bir inanç gereklidir.[79]

B-DİNÎ İNANÇ

İnançlar her çeşit kavramlar arasındaki ilişkilerle ilgili olduğundan oldukça çeşitlilik gösterirler. İnsanın kendisi ve eşya arasındaki zaman ve mekân münasebetleri, çevresindeki kişiler, diğer milletler ve insan grupları, sosyal organizasyonlar, siyasi olaylar, san'at, felsefe, Allah ve ahiret hakkında çeşitli inançları vardır.

İşte inanç, insanın kendisi ve bütün kâinat üzerinde hakimiyetini kabul ettiği, duyularüstü, yüce kudret ve kuvvet sahibi bir varlık ve bu varlıkla insan arasındaki ilişkileri düzenleyen bir takım esaslarla ilgili ise, buna dinî inanç denir.[80] Böylece dinî inanç (iman), kişinin dini konulardaki kabul, red ya da şüphe durumunu gösterir.

Dinler bildirdikleri esaslara tamamıyla inanılmasını bağlanılmasını isterler. Başta peygamberler olmak üzere dinlerin bağlıları insanları inandırmaya çalışırlar. Allah Kur'an'da insanlardan tam bir teslimiyet istemektedir.

---

[79] Charlotte Bühler, *Psychologie im Leben unserer Zeit*, München, 1980, s. 434.

[80] Prick Bultman, V. Soden, "Die Krisis des Glaubens", Rudolf Bultman, *Glauben und Verstecken*, Tübingen, 1969, s. 1.

"Hayır, Rabbin hakkı için onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem yapıp sonra da verdiğin hükme karşı içlerinde bir burukluk duymadan tam anlamıyla teslim olmadıkça inanmış olmazlar" (Nisa, 65) buyurmaktadır. Zaten Müslüman da bir anlamıyla "teslim olan" demektir. Yalnız Kur'an'da öngörülen inanç ve kabul olayının, teslimiyetin körü körüne değil, düşünerek, akıl yürüterek varılması gereken bir sonuç olduğunun özellikle vurgulandığını burada belirtmek gerekir.[81]

Dolayısıyla dinî inancın başlangıç noktası "kabul ve tasdik"tir. Yani dince bildirilen esaslar kabul edilir, bunların doğru olduğuna inanılır. Bu noktayı "itaat ve uyum" izler. İnanılan, kabul edilen esaslara, Allah'ın emirlerine uyulur, bunların gereği yerine getirilir.

Diğer inançlarda olduğu gibi dinî inançta da kuvvetlilik ve zayıflık söz konusudur. Kuvvetli inançlar davranışlara daha çok yansır, davranış halinde ortaya çıkarlar. Buradan hareketle dinî inancın sadece inanmayı, dinî bir hükmü kabul etmeyi değil, inandığı varlığın bildirdiklerine göre hareket etmeği de öngördüğü belirtilmektedir. Örneğin, İmam-ı Azam'a göre iman, "kalp ile tasdik, dil ile ikrar", Selefiyyûn'a (mezhep imamlarının ortaya çıkmasından önceki alimler) göre ise, "kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve muhtevası ile amel etmektir." Böylece Selefiyyûn ameli (ibadet ve diğer davranışlar) imanda artma ve eksilmeye neden olan bir unsur olarak kabul etmiştir.[82]

Antoine Vergote, dini inancın (imanın), ifade edildiği eylemler vasıtasıyla hayatta kalan bir eğilim olduğunu, kendini ifade edici amelleri vasıtasıyla yeniden canlanmadığı taktirde öleceğini, yok olacağını belirtir. Ona göre dini inanç, içten ve dıştan saldıran şeyler vasıtasıyla yeniden doğdukça hayat bulur. Bu suretle inanan insan onu hisseder ve yaşar.[83]

---

[81] Bkz., Bakara, 170.

[82] Bkz., Hayati Ülkü, *İslam Dini Akaidi*, İstanbul, 1969, s. 39; İmanın artmasıyla ilgili olarak krş.: Kur'an: Enfal, 3.

[83] Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 177-178.

Ayrıca dini inancın önemli bir özelliği, somut bir nesne ile ilgili olmadığı için tahkik edilemez, yani gözlem ve deneye giremez oluşudur. Ancak insan araştırılma imkanı olmayan, iman konusu içerisine giren inançların, (Allah inancı, ahiret inancı, melek inancı gibi) başkalarını tatmin edecek şekilde somut olarak ispat edemezse de kendini tatmin edecek şekilde ispat edebilir. Böyle bir inanç, o insanın kafasında objektif bir bilgi durumuna geçer ve başkalarına ispat edememesi, inancın kuvvetini azaltmaz.[84]

Dini fikir ve kanaatler Mehmet Aydın'ın da belirttiği gibi kişilerin hayatında taklit derecesinden tahkik derecesi yönünde yol alır. Bu durum ciddi bir düşünce sürecini de beraberinde getirir. Gazalinin derecelendirdiği gibi Allah'ın varlığına iman çok kere taklitle başlar. İkinci derece ilim derecesidir. Burada insan inancını makul gerekçelere dayandırma ihtiyacını duyar. Delil arar. Üçüncü derece ise zevk derecesidir. Bu aşamada inanç yaşanır, derunî tecrübenin konusu olur.[85]

Fakat inanç çok kere rasyonel delillere gelip yerleşmediği için devamı da delillerin varlığına bağlı değildir. Bir insan delil getirmediği, yahut getirdiği deliller zayıf olduğu halde huzurlu bir inanç hayatına sahip olabilir.[86]

Hiç şüphesiz dini inancın temel unsuru Allah inancıdır. İnsanda ancak, tabiatüstü kudretli bir varlığı kabul ve tasdik sonucu dini bir hayat başlar. Bunun yanında her dinin kendine göre bir takım inanç esasları vardır. Bilindiği gibi İslâm Dini'nde altı inanç esası belirlenmiştir.[87]

C-DİNÎ İNANCIN MOTİVASYONU

İnsan niçin inanmaktadır? Niçin kendinden güçlü ve kudretli, tabiatüstü yüce bir varlık veya varlıklar olduğunu kabul etmekte ve ona bağlılık göstermekte, ibadet etmektedir? Niçin bir kısım insanlar tamamen kendilerini dine verip

---

84 Krech, *Sosyal Psikoloji*, s. 174.

85 Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, Dokuz Eylül Ünv. Yay., İzmir, 1990, s. 16.

86 Aydın, *a.g.e.*, s. 18.

87 Bunlar, Allah'a, Meleklere, Kitaplara, Peygamberlere, Ahiret gününe ve Kadere imandır.

Allah'ın bütün emirlerini en üst düzeyde yerine getirmeye çalışırken, bazı insanlar Allah'ın bir yanılsama sonucu kabul edildiğine, böyle bir varlığın olmadığına inanmaktadır?

İşte bu soruların cevabı dini inancın motivasyonunu oluşturmakta ve insanın duygusal, zihinsel ve sosyo-kültürel özellikleri çerçevesinde açıklanmaya çalışılmaktadır. Biz burada önce kişinin Allah'a inanmasında ve bir dini kabul etmesinde etkili olan etkenleri, sonra da kişiyi Allah'ı inkâra ve dini redde götüren etkenleri ele alacağız.

1. Bireyi Allah'a İnanmaya ve Dini Kabule İten Etkenler

İnsan biyolojik, psiko-sosyolojik ve kültürel özelliklere sahip bir varlıktır ve bir çok davranışında onun bu özelliklerinin beraberce, karmaşık etkisi vardır. Allah'a inanmasında ve dine yönelmesinde de bir çok etken iç içedir ve bunların yoğunluğu kişiden kişiye farklılık gösterir. Bu nedenle bu etkenleri ayrı ayrı ele alıp açıklamaya çalışacağız.

a) Modelden Öğrenmek

İnsan sosyal bir varlıktır. Bir topluluk içerisinde yaşar. Başkalarına ihtiyaç duyar ve onlardan bir çok şey öğrenir. Çocuk anne babanın varlığından meydana gelir. Gelişip büyüyebilmesi için de özellikle anne-babaya ya da en azından yetişkinlere muhtaçtır.

Çocuk açısından bakıldığı zaman aile, çocukların bakıldığı, yetiştirildiği ve eğitildiği bir kurumdur. Aile içerisinde çocuk bir taraftan bedenen gelişip büyürken, diğer taraftan sosyo-kültürel etkilerle beraber dini özellikler de kazanır.

2-6 yaşları arası dönem olan ilk çocukluk dönemi taklidin en çok olduğu dönemdir ve bu dönemde daha ziyade anne-baba taklit modeli olarak alınır. Onların söyledikleri dinî sözler, yaptıkları dinî davranışlar çocuk tarafından taklit edilir. Zaten anne-baba da büyük çoğunlukla kendi dinî inançlarını çocuklarına da anlatmaya ve benimsetmeye çalışır. Böylece çocuk yavaş yavaş anne babanın dinini benimsemeye başlar. Çocuktaki inanırlık özelliğinin de etkisiyle

anne-babanın dinî inanç ve uygulamaları çocuğun hayatında yer eder.

Yapılan araştırmalar, dinî inanç ve kanaatler üzerindeki en etkili faktörün ebeveyn olduğunu göstermektedir. Örneğin, Avustralya'da 800 yüksekokul öğrencisi üzerinde yapılan bir araştırmada, sahip oldukları dinî kanaatlerin oluşmasında en çok etkili olan faktörlerin sıralaması şu şekilde ortaya çıkmıştır:

	Katolikler	Anglikanlar	Yahudiler
1- Ebeveyn	%55	%39	%51
2- Arkadaşlar	%11	%24	%12
3-Kilise görevlileri (Din adamları)	%8	%17	%6
4- Öğretmen	%16	%10	%6
5- Akrabalar (Ebeveyn dışında)	%6	%5	%18

Bütün gruplardaki öğrenciler –ki bunların içerisine burada zikredilmeyen ateistler de dahildir- dinî kanaatleri üzerinde, anne ve babalarının en yüksek oranda etkili olduğunu belirtmişlerdir.[88]

Her ne kadar çocuk daha sonra zekâca gelişmesi, edindiği farklı bilgiler ve diğer çevre faktörlerinin etkisiyle ebeveyninden öğrendiği dini esasların bir kısmını ya da tamamını kritik ediyor, eleştiriyor, değiştiriyor, hatta kabul etmiyor olsa da ailedeki dinî inançların etkisi bir çok kişide hayat boyu devam etmektedir.

b) Güçsüzlük ve Çaresizlik

İnsan yerine göre hem güçlü hem de güçsüz bir varlıktır. İlk yaşlarda oldukça güçsüz olan insanın, yetişkinlik döneminde her ne kadar bir çok şeyi yapmaya gücü yeterse de yine de etkisiz kaldığı, gücünün yetmediği olaylarla her zaman karşılaşması mümkündür. Örneğin hastalıklar, trafik kazaları, deprem, sel felaketleri, ölümler v.s. gibi.

---

[88] Grom, *Religionpsychologie*, s. 21-22

İşte güçsüzlük ve çaresizlik sonucu insan, kendini emniyete alma, kendine güven verecek güçlü, kudretli bir varlığa yönelme ve ona sığınma ihtiyacı duyar. Ziya Dalat buna şu örnekleri vermektedir: "Delice sevdiğiniz bir anne, bir nişanlı, bir çocuğun ölüm yatağında can çekiştiğini, bütün ilaçların ve doktorların fayda etmediğini gördünüz.Sonra onu, o nazik elleri, rüzgârdan sakındığınız o yüzü, susuz, havasız, kara ve korkunç mezara gömdünüz. Daha sonra başucuna oturup, o nereye gitti? Yoksa bütün bütüne mi yok oldu? Diye düşündünüz. İnsan gücünün, yeryüzü mallarının, para, hamam, han, apartman ve yüksek memurluğun hayata ve ölüme, dünya çarkının akışına karşı bir saman çöpü kadar aciz olduğunu hatırladınız. O zaman elbette gözyaşları ve ümitsizlik içinde, sizi uykusuz gecelerde teselli edecek, size ümit ve kuvvet verecek bir büyük varlığı arayacaksınız. Kaza ve kaderi yahut bir felsefî kudreti düşüneceksiniz.

Bir zalim pençesini yakanıza taktı. Elinizdeki tek tarlanızı alıyor. Siz haklısınız. Fakat o hilekar ve güçlü. Mahkeme, avukat hepsini dolaştınız. Hiç birisinden fayda görmediniz. Ya Tanrı'ya vücudunuzun her zerresi ile yalvaracak veya bir felsefe kanaatiyle hayatınıza devam imkanını arayacaksınız. "[89]

Freud ve Marx, dinin gerçeklerden kaçma ve bir telâfi aracı olduğunu belirtmektedir. Freud dinin, insanın toplum ve tabiat karşısındaki güçsüzlüğünün, çaresizliğinin bir ürünü olduğu görüşündedir. Freud'a göre toplum, insanın içgüdüsel arzularının önemli bir kısmını engeller. Doğa güçleri de aynı şekilde insan davranışlarına bir çok konuda engeller koyar. Bu durumda gerçek realite ile, tabiatla ve toplumsal realite ile baş edemeyeceğini anlayan, bunun korkusunu yaşayan insan, hayali bir Tanrı realitesi oluşturur. Freud bunun bir "yanılsama" olduğunu, böyle bir davranışla kişinin adeta çocukluk dönemine geri döndüğünü belirtmektedir. Şöyle ki, kendi içindeki ve dışındaki tehlikeli, denetlenemez, aşılamaz güçlüklerle karşı karşıya kalan insan, çocukluğunda edinmiş olduğu bir deneyimi hatırlar ve o deneyime geriler. Söz konusu deneyim, çocuğun üstün bir güce sahip olduğuna inandığı, emirlerine boyun eğerek ve yasaklarını çiğnemek-

[89] Ziya Dalat, *Çocuk ve Genç Ruhu*, Ankara, 1956, s. 365.

ten kaçınarak sevgisini kazanabileceğini bildiği bir baba tarafından korunduğunu hissetmesidir.[90]

Aynı şekilde, Marx da ekonomik mahrumiyetin insanları dine sığınmaya ittiği görüşündedir. Ona göre din bir afyondur. Yani ekonomik yönden mahrum olan insanlar dinle uyuşturulmakta, tepkisiz hale getirilmektedir.

Yapılan araştırmalar, bireylerin kendilerini engelleyen bir durumla karşılaştıklarında, diğer zamanlarda olduğundan daha sıklıkla dua ettiklerini göstermiştir.[91]

Vergote'a göre, tehlikeli durumlar insanı Tanrı'ya bağlar.[92]

Kur'an'da da, insanın tehlikeli durumda iken Allah'a yalvardığı, tehlike geçtikten sonra ise Allah'ı unuttuğu[93] halbuki insana yakışanın her zaman Allah'ı hatırlaması olduğu vurgulanmaktadır.

İşte toplumda ve fiziksel ortamda çeşitli şekillerde engellenen ve bu engeli aşamayarak çaresizlik içinde kalan insan dine yönelerek, Allah'a sığınarak teselli bulmakta, ümit ve güven duygusuyla rahatlamaktadır.

Ancak çaresizlik ve güçsüzlük tecrübeleri insanı ancak geçici bir süre için dine yöneltir. Din eğer zihinsel olarak içten benimsenmemişse bu yönelme kalıcı olmaz, yukarıdaki Kur'an ayetlerinde de belirtildiği gibi engel ortadan kalkınca tekrar Allah'tan uzaklaşma söz konusu olabilir.

Ayrıca çeşitli engeller ve çaresizlik durumları bazı kişileri tepkisel olarak dinden uzaklaştırıp Allah'ı inkâra da götürebilir.[94]

c) Bir Varlığa Bağlanma İhtiyacı

Erich Fromm'a göre, insanda bir şeye yönelim ve bağlılık sistemi vardır. Bu sistem insan varoluşunun ayrılmaz bir parçasıdır ve oldukça güçlüdür. Öyle ki insanda bundan daha

---

[90] Fromm, *Psikanaliz ve Din*, s. 22.
[91] Bkz., Vergote, *Religionspsychologie*, s. 141.
[92] Vergote, *a.g.e.*, s. 142.
[93] Bkz., Kur'an, Zümer, 49; Yunus, 12.
[94] Krş., Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 91-92.

büyük bir enerji kaynağı yoktur. Dinin evrensel olması da insandaki bu yönelim ve bağlanma ihtiyacındandır. İnsan yönelecek ve bağlanacak bir amaca sahip olma anlamında dinsel bir ihtiyaç duyar. Bu ihtiyaçla o, hayvanlara, ağaçlara, altından ya da taştan yapılmış putlara, görünmez bir Tanrı'ya, ermiş bir kişiye ya da şeytanca özellikleri olanlara, atalarına, ulusuna, sınıfına ya da partisine, paraya ya da başarıya tapınabilir.[95]

Fromm, bir kişinin daha aşağı düzeydeki bir tapınma biçiminden (örneğin bir puta, bir hayvana, bir kişiye v.s.) kendini kurtarabilmesinin, ancak daha yüksek düzeydeki bir din biçimini benimsemesine bağlı olduğunu söyler.[96]

Güçlü görülen bir şeye, bir varlığa bağlanma, kişiye ihtiyaçlarının, istek ve arzularının, hayallerinin tatmini yönünde bir güven sağlar. Onun kaygı ve endişelerinin azalmasına, rahatlamasına yol açar.

d) Akıl Yürütme ve Zihinsel Tatmin

İnsan akıl yürüten, düşünen bir varlık olduğundan henüz 2-3 yaşlarından itibaren kendisiyle ve çevresinde gördükleriyle ilgili sorular sorar ve bunlara tatmin edici cevaplar bulmaya çalışır. Yaşı ilerledikçe, zekâsı geliştikçe bu sorular metafizik bir özellik kazanmaya başlar.

Hemen hemen her insanın zihnine takılan bu sorulardan bazıları şöyledir: İnsan ve bütün bu evren nasıl varolmuştur? Bunların başlangıcı nedir? İnsan denen mükemmel varlık, algılayan, düşünen, muhakeme eden, konuşan bu varlık nasıl ortaya çıkmıştır? Varoluşunun amacı nedir? Mükemmel bir şekilde işleyen bu kaînat mekanizmasını düzenleyen nedir? Bütün bunlar kendiliğinden mi, tesadüfen mi, yoksa bir yaratıcı tarafından mı oluşturulmaktadır? Ölüm bir son mudur, ölümle hayat tamamen bitmekte midir, yoksa âhiret hayatı denen ölüm ötesi başka bir hayat mı vardır?

İşte insan kâinat içerisinde kendi konumunu belirlemeye çalışır, bütün içerisinde kendini değerlendirir, sonunun ne olacağını düşünür. Bütün bunların ancak güçlü, kudretli bir yara-

---

[95] Fromm, *Psikanaliz ve Din*, s. 34-35.
[96] Fromm, *a.g.e.*, s. 39.

tıcı tarafından düzenlenip organize edilebileceğini, başka türlü tatmin edici bir açıklamasının yapılamayacağını kabul etmesi onu Tanrı'ya inanmaya iter, dine yöneltir.

Erich Fromm, insanın kendisinin ve varoluşundaki anlamın hesabını kendi kendisine vermek zorunda olduğunu belirtir.[97] Bir çok insan gerek kendi varoluşlarının, gerekse kâinat tasarımlarının tatmin edici açıklamasını dinde bulduğu için dine ve Tanrı'ya yönelmiştir. Ancak Vergote, tamamen aklî bir çabanın motive ettiği, dini bir inancın söz konusu olamayacağı görüşündedir.[98]

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Psikoloji Bölümünden bir öğrenci bu konuda şöyle bir açıklamada bulunmuştu: "Bir araba düşünün ki bunun bütün parçaları tesadüfen bir araya gelsin de düzenli bir şekilde çalışan bir araba oluşsun. Motorunun ayrı ayrı parçalarının bir araya gelmesiyle motoru, kaportalarının parçalarının bir araya gelmesiyle kaportası, tekerlekleri ve bunların da daha sonra bir araya gelmesiyle arabanın oluşması mümkün olur mu? Eğer olmaz diye düşünüyorsak, aynı şekilde bu kâinat, insan, hayvan, bitki nasıl tesadüfen böyle olabilir?"

e) Korku

Korku insan davranışlarında önemli bir güdüdür. Birey sürekli olarak korkularla iç içe bulunur. Hastalık, kaza, başarısızlık, maddi sıkıntı, deprem ve ölüm korkusu gibi. Bunların yanında yaşam süresince sürekli korktuğumuz durumlar ortaya çıkar. Çocuğun yaramazlıkları sonucu cezalandırılmaktan korkması, öğrencinin kırık not almaktan, sınıfta kalmaktan korkması, bir gencin sevdiği kişinin kendisine karşılık vermemesinden korkması, okulunu bitirecek olan bir öğrencinin iş bulamama endişesi ve korkusu, çalışan bir kişinin işini kaybetme korkusu, bir anne-babanın çocuğunun hastalanmasından, başarısız olmasından korkması v.s.

Bütün bunlar insanda korkuyla beraber kaygı (anksiyete) ve endişeler, sıkıntılar oluşturur. Aslında korku insanın kendisini zarar verici durumlardan koruması, bedensel, ruhsal,

---

[97] Fromm, *a.g.e.*, s. 33.
[98] Vergote, *Religionspsychologie*, s. 166.

toplumsal durumunu, rolünü, yerini kollaması, denge ve düzen içinde sürdürmesi, uyumunu sağlaması için gerekli bir duygudur. Dolayısıyla yararlıdır.[99]

Ancak insan korku veren durumları ne kadar gidermeye, korkularla beraber yaşamaya kendisini alıştırmaya çalışsa da yapısı gereği korkular onu bırakmamaktadır.

İlk insanlar en çok korktukları şeyleri kutsallaştırarak onlara tapınma davranışları geliştirmişlerdir. Böylece doğa güçlerine, yıldıza, aya, güneşe tapma (naturalizm), iyi ve kötü ruhların varlığını düşünerek iyilerin yardımını sağlamak, kötülerin şerrinden emin olmak için ruhlara tapınma (animizm) davranışları ortaya çıkmıştır.

Günümüzde de insan korkulu anlarda Allah'a daha çok sığınmakta ve dua etmektedir. Böylece kendini daha çok emniyette hissetmekte ve rahatlamaktadır. Bu konuda yapılmış bir çok araştırmanın bulguları bunu göstermektedir.[100] Bir araştırmada gençlerin duaya yönelmelerinde en etkili olarak, gelecek endişesi, günahlarını affettirme ümidi, sınavlarda başarılı olma arzusu, sevilen birinin ölümünden duyulan üzüntü, hastalık ve tehlikeli durumlarda yardım ve güvenlik isteğinin olduğu görülmüştür.[101] Bu faktörlerin hepsinin arkasında az veya çok bir korku duygusunun olduğunu söylemek mümkündür.

Dolayısıyla Allah inancında, Allah'a bağlılıkta korku etkili bir güdüdür. Kişi korkulu durumlarda korktuğu şeyden emin olabilmek, daha güvende olabilmek için Allah'a sığınma ihtiyacı duyabilmektedir.

f) Ölümsüzlük Arzusu

İnsan bir taraftan ölümden kurtuluşun olmadığını bilmekte, diğer taraftan ölümsüz olma, ebedi yaşama arzusuna sahip bulunmaktadır. Bu arzunun insanın yapısında olduğunu çocukların ölümle ilgili tutumlarından anlamak mümkündür.

---

[99] Özcan Köknel, *Korkular*, İst. 1995, s. 17.

[100] Bkz., Hökelekli, *Ergenlik Çağı Gençlerinin Dinî Gelişimi*, 1983, s. 86-87; Recep Yaparel, *Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat*, Ankara, 1987, s. 130-131; Mehmet Bayyiğit, *Üniversite Gençliğinin Dini İnanç, Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma*, U.Ü. Sos. Bil. Enst., 1989, s. 165-166.

[101] Hökelekli, *a.g.e.*, s. 86-87.

Ölüm konusunda 4.5 yaşındaki bir çocukla annesi arasında şöyle bir konuşma geçmiştir:

- Anneciğim ölüm ne demek?
- İnsanın kalbi durur, nefesi kesilir ve insan öylece kımıldamadan yatar.
- Peki ya konuşan kısım, insanın içindeki konuşmalar, onlar ne olur?
- Bilmem. Bazıları diyor ki, insan ölünce başka bir dünyaya gidip orada yaşar. Bazıları da inanmıyor buna.
- (Heyecanla) Biz inanıyoruz değil mi anne?[102]

Ayrıca başka bir çocuk "insanlar ölünce gözlerini yumarlar mı?" sorusundan sonra "ben ölünce gözlerimi kapamam, etrafta dolaşmaya devam ederim" diye ilave etmiş. Böylece ölüme karşı direndiği,[103] ölmek istemediği ve buradan, sürekli yaşama arzusunun insanda fıtrî olduğu anlaşılmaktadır. Çocuk sorularıyla ölümün bir son olmadığını öğrenmek istemekte, ancak son olmayacağı beklentisi içinde bulunmaktadır.[104]

İnsan ölmek, yok olmak istememekte, ölüm onda kaygı, endişe ve korku meydana getirmektedir. Hatta öyle ki, Özcan Köknel'e göre, ölüm ve yok olma korkusu insan davranışlarında her zaman birinci rol oynamış, insanlar ruhun ölmezliğine inanarak bu korkudan kurtulma yollarını aramışlardır.[105]

Yapılan araştırmalar, ölüm karşısında dinin sunduğu mesajın, insanın Allah'a inanmasında ve dine bağlanmasında olumlu bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Ölüm korkusunun en büyük etkisi ise yaşlılarda görülmüştür.[106]

Bazı kültürlerde insandaki bu ölümsüzlük arzusu, ruh göçü (reenkarnasyon) inancıyla giderilmeye çalışılmaktadır.

İşte dinin insana ebedi bir hayat, ahiret hayatı ve cennet vadetmesi insanı Allah'a ve dine yönelten önemli bir faktör

---

[102] Arthur T. Jersild, *Çocuk Psikolojisi*, çev. Gülseren Günçe, Ank. Ü. Eğt. F. Yay., Ank., 1979, s. 504.
[103] Jersild, *a.g.e.*, s. 503.
[104] Peker, *Din ve Ahlâk Eğitimi*, s. 62-63.
[105] Köknel, *Korkular*, s. 23.
[106] Vergote, *Religionspsychologie*, s. 160.

olmaktadır. Ancak ölümden sonraki korkutucu şartların, cehennemin düşünülmesi insanı Allah'ın varlığından şüphe etmeye de, Allah'ı inkâra da götürebilir[107] dolayısıyla insanın ölüm karşısında Allah'a yönelişinde ya da Allah'ı inkârında başka güdülerin etkisini de aramak gerekir.

g) Suçluluk ve Günahkârlık Duygusu

Allah'a inanmaya, dinin esaslarını kabul etmeye çağrı, insanda tepki ve isyan duygularına neden olabilir. İsyan ise zamanla suçluluk ve günahkârlık duygusu oluşturabilir. Kurtuluş ümidi, suçluluk duygusundan kurtulma ve günahlarının bağışlanacağı ümidi insanı rahatlatır ve onda güdüleyici bir etki meydana getirir.

Demek ki Allah'ın sonsuz bir güce sahip olduğu ve insanları yargılayıp günahkâr olanları cezalandıracağı, bu cezadan kurtuluşun ancak ona inanıp, onun buyrukları doğrultusunda hareket etmekle mümkün olacağı şeklindeki inanç suçluluk ve günahkârlık duygusuna ve Allah'a bağlılığa neden olabilmektedir. Burada iki yönlü bir güdülenme olayı söz konusudur. Yani bir taraftan suçluluk ve günahkârlık duygusu kişiyi Allah'a yöneltir, diğer taraftan da Allah'ın buyruklarına aykırı hareket suçluluk ve günahkârlık duygusuna neden olur.

Aslında suçluluk duygusu evrenseldir. Her insan suçluluk duygusunu az veya çok mutlaka yaşamıştır. Anne-babanın isteklerine aykırı hareket, kendi istek ve arzularıyla çatışan bazı toplumsal, dinî ve ahlâki kuralları dikkate almama, kısaca Freud'un deyimiyle egonun, bazan süperegonun taleplerine değil de İd'den gelen arzulara uyması kişide suçluluk duygusu oluşturur. Dinde suçun karşılığı olan günah kazanma ve ardından da cezalandırılma korkusunun ya da Allah'ın merhametine sığınma arzusunun galip gelmesi, kişiyi Allah'a bağlılığa iter. Yoksa suçluluk ve günahkârlık duygusu her zaman Allah'a ve dine yönelmeyle sonuçlanmaz. Dini ve ahlâki değerlere tepkiye, isyana, onları hiçe saymaya da neden olabilir.

---

[107] Vergote, *a.g.e.*, s. 161.

h) Dinî Sembollerle, Esaslarla Karşılaşma

İnsan ne sadece dindarlığının veya dindar olmayışının nedenlerini gayet açık bir şekilde bilen rasyonel bir varlıktır, ne de sadece çevre ve eğitimin katıksız bir ürünüdür.[108] O, toplumdan, çevreden aldıklarını zihninde işler, yorumlar, değerlendirir, kabul eder ya da reddeder.

Bilindiği gibi her toplumda bir din ya da dinler vardır. Birey içinde yaşadığı toplumda bu dinlerin sembolleriyle, çeşitli konulardaki açıklamalarıyla karşılaşır. Doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak bir takım bilgiler edinir. Dinî davranışları gözler. Bunlardan bazıları ilgisini, dikkatini çeker, onlara eğilim duyabilir, bazılarına ise tepki gösterebilir. Bu esasları kabul ya da reddetmesi seçmeci ve gelişmeci bir tarzda olur. Alt yaş gruplarında yetişkinlerin ve çevre faktörlerinin etkisi ağırlıklı olarak kendini gösterirken, ergenlik döneminden sonra kendi zihinsel gelişmesi ve edindiği bilgiler karar vermesinde etkin rol oynar.ancak her ne şekilde olursa olsun değerlendirmesi, yorumlaması sonucunda dini esasların, dini açıklamaların kendisini tatmin etmesi, dine ve Allah'a bağlanmasına neden olur.

2. Bireyi Allah'ı İnkâra ve Dini Redde Götüren Etkenler

Allah'a inanmama, inançsızlık (ateizm), yaratıcı, tabiatüstü (aşkın) bir varlığın olduğunu kabul etmemektir. Bu red kişiyi, buna bağlı olarak dinî öğreti ve esasları da dikkate almamaya, redde götürür. Dolayısıyla inançsızlık, dinin insana sunduklarına bir tepkidir. Bu tepki imanda olduğu gibi zihinsel etkenlerin yanında başka etkenlerin de beraberce oluşturduğu bir sonuçtur. Bu etkenleri şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

a) Yakın Çevre

Bireyin küçük yaştan itibaren inançsız bir çevrede, dine karşı bir eğitimle yetiştirilmesi onu dini redde götürebilir. Çocuk dine tepki gösteren bir anne-babanın tutumundan etkilenerek, onların düşüncelerini benimseyerek kendisi de Tanrı

---

[108] Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 23.

tanımaz olabilir. İçinde bulunduğu ortam onda böyle bir inancı oluşturabilir. Örneğin Can Yücel, neden ateist olduğunu şöyle açıklıyor:

"Ben baştan beri ateistim. Nedeni de yetiştiğim dönemin özelliğinden kaynaklanıyor. 1926 doğumluyum. (...) Anti-klerikal (dine dayalı olmayan) politika bütün ağırlığıyla yürürlüğe girmiş ve ailede sarsıntılar yaratmıştı. Dedem mevlevi hoşgörüsüyle yetişmiş olmasına rağmen anti-klerikal politikaya cephe aldı. Dolayısıyla babam ve babaannem ile çatıştı ve evi terketti. Aile bir kayıp vermişti. Bundan sonra benim ateist olmam gayet doğal olarak kendiliğinden gelişti."[109]

Diğer taraftan bunun tam tersi olarak anne-baba çocuğa dini öğreteceğim derken aşırı baskıcı ve zorlayıcı bir tutum ve metot izlerse, çocukta zamanla tepkisel olarak Allah'a karşı çıkma, onu kabul etmeme davranışı gelişebilir.

Yine insan bilmediği kavram ve oluşumlar hakkında olumsuz tutum ve yargılar geliştirebilir. Yeterli dini bilgisi olmayan bir kişi din görevlilerinin veya kendilerini dindar gösteren kişilerin olumsuz davranışlarını baz alarak dine tepki gösterebilir. Bunların bir kısmı sadece bazı dinî rituellere, dinî emir ve yasaklara karşı çıkarken, bir kısmı zamanla Allah'ı da inkâr edebilir. Her ne şekilde olursa olsun bireylerin din adına yaptıkları rahatsız edici davranışlar bazı kişilerde zihinsel süreçlerin inkâra dönük değerlendirmelerde bulunmasına destekçi olur.

b) Hayal Kırıklığı

İnsanın hayatta çok önem verdiği, mutlaka olmasını istediği arzuları, beklentileri vardır. Allah'a inanmış, onun buyruklarını yerine getirmeye çalışan bir kişi, Allah'ın da kendisine yardım etmesi gerektiğini, isteklerini dikkate alması gerektiğini düşünecektir. İşte kendince gayret edip çalışan, mücadele eden, fakat hep arzu etmediği, adeta hayal kırıklığı doğuracak sonuçlarla karşılaşan bazı bireylerde Allah'a isyan ve inançsızlık düşüncesi gelişebilir.

---

[109] Yalçın Çetinkaya, "Türk Usulü Ateizm", *İzlenim Dergisi*, Sayı, 1, Aralık 1992, s. 11.

Bunun yanında, Allah'a inananla inanmayan, ibadet edenle etmeyen arasında, sahip oldukları maddi imkânlar yönünden bir fark olmadığını, hatta dinle pek ilgisi olmayan, belki de Allah'a bile inanmayan bazı kişilerin çok daha fazla imkânları ellerinde bulundurduklarını gören birey, bunun açıklamasını toplumsal düzenlemeler ve ekonomik uygulamalar çerçevesinde yapsa da, bu durumda Allah'a inanmanın bir yararı olmadığı düşüncesiyle çatışmalar, şüpheler ve inançsızlıklar içerisine düşebilir. Örneğin şu gencin açıklamaları böyle bir güdülenmeyi göstermektedir: "....Bunca dualarımın çok azının yerine gelmesi, samimi olarak söylüyorum, beni dinden soğutmuştur. Yani bende ibadet etmekle etmemek arasında hiçbir farkın olmadığı düşüncesi az da olsa doğmuştur."[110]

Aynı şekilde İtalyan işçilerle yapılan görüşmelerde bazı işçilerin şu görüşleri belirttikleri kaydedilmektedir: "Artık Tanrı'ya inanmıyorum. Bir zamanlar bana bir lojman sağlamasını istedim, beni çok hayal kırıklığına uğrattı. O, iyi değil, adil değil. Ondan nefret ediyorum. Şimdi kendi kendime, artık onun varolmadığını söylüyorum."[111]

Dolayısıyla istek ve arzunun gerçekleşmemesi hayal kırıklığını, hayal kırıklığı da isyan, nefret ve inançsızlığı doğurabilmektedir.[112]

c) Kötülükler

Bazı kişiler, dünyadaki kötülükleri, haksızlıkları, savaşları ve zulümleri, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen merhametli bir Allah anlayışına sığdıramamaktadır. Bunlar, "eğer Allah varsa ve kötülüklere karşıysa neden engellemiyor?" diyerek Allah'ın varlığına inanmamaktadır.

Burada, "yaratıcı, adaletli, merhametli ve koruyucu bir Tanrı düşüncesiyle dünyadaki kötülüklerin bağdaştırılabilip bağdaştırılamayacağı" sorusu zihinlere takılmaktadır. Bunun bağdaştırılamayacağı düşüncesinde olanlar Tanrı'nın varlığını inkâr ederken, bağdaştırılabileceğini belirtenler

---

110 Hayati Hökelekli, "Ergenlik Döneminde Dinî Şüpheler", *Din Öğretimi Dergisi*, Ankara 1988, Sayı. 14, s. 79.

111 Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 4.

112 Vergote, *a.g.e.*, s. 4.

kendilerini tatmin eden açıklamalarda bulunmaktadırlar. Örneğin, bazı teistler, kötülüğün reel varlığını inkâr ederek, bazıları onu insanın olgunlaşması için bir araç şeklinde yorumlayarak, bazıları kötülüğü Tanrı'nın uyarısına bağlayarak çözmeye çalışmışlardır.[113]

Mehmet Aydın'a göre kötülüğün yaygınlaşmasını Tanrı'dan çok insana atfetmek daha akla yatkın görünmektedir. Özellikle Tanrı'ya atfedilen doğal kötülükler (deprem, su baskını v.s.) insanın çalışma ve didinmeleri sonucu büyük ölçüde önlenebilir, önlenmiştir de. İnsanla doğrudan ilgili olan ahlâki kötülük, bugün tanıdığımız ve bildiğimiz insan yapısı söz konusu olduğu sürece, büsbütün ortadan kalkmayacaktır, ancak burada da büyük ölçüde bir azalma gerçekleştirilebilir.[114]

Ayrıca İslam Dininin esasları doğrultusunda bireylere şu açıklamalar da yapılmaktadır: İnsan iradeli ve sorumlu bir varlıktır. Hem iyilik hem de kötülük yapabilecek özelliğe sahiptir. Allah'ın isteği ve tercihi insanın kötülük yapması yönünde değil, iyi olması yönündedir. İyi davranışlarda bulunması için de peygamberler göndererek onları teşvik etmiş, hatta iyi ve güzel davranışlarda bulunduğu taktirde ahirette ödüllendirileceğini, kötülük yaparsa cezalandırılacağını bildirmiş, fakat sorumluluğunun gereği olarak bunları kendi istek ve iradesiyle yapmasını istemiştir. Yani burada tercihini kötülük yapma yönünde kullanan kişilerle bunların kötülüklerini önlemeyen toplumdaki diğer bireyler sorumlu olmaktadır. Ayrıca her ne kadar kötülükler varsa ve kötülük yapanların belki de büyük çoğunluğu dünyada yeterli ceza görmüyorsa da ahirette mutlaka cezalandırılacaklar ve böylece adalet yerini bulacaktır. Dünyada kötülüklerle karşılaşanlar, haksızlıklara ve zulme uğrayanlar da ahirette ödüllendirilecek ve yine bir denge söz konusu olacaktır.

İşte bu ve benzeri açıklamalarla Allah'a inanan kişi zihinsel çatışmalardan kurtulmaktadır.

---

[113] Aydın, *Din Felsefesi*, s. 168-169.
[114] Aydın, *a.g.e.*, s. 169.

d) Kendinin Yeterli, Güçlü Olduğunu Düşünme

Freud Allah inancının güçsüzlüğün sonucu olarak hayal ürünü şeklinde ortaya çıktığını belirtir. Dolayısıyla eğer kişi kendini güçlü, yeterli görse Allah'a inanma ihtiyacı duymayacaktır. Allah'a inanmada, istek ve arzuların engellenmesi ve bu engelleri aşmaya güç yetirememe vardır. İnsan fiziksel ve toplumsal engelleri aşabilse, Allah inancı ve din ortadan kalkar. Freud, bu düşüncesinin doğruluğunu, insanın tabiat üzerinde bilimsel ve teknik hakimiyet kurduğu bütün alanlarda dinin gerilemesinde görmektedir. Buna göre tıp ilmi göz ve kalp hastalıkları ya da kısırlık için uzman azizlerden şifa dileyen hacıların tören alaylarıyla yer değiştirdi. Hasadın bolluğu semavi lütuflardan değil, tarım teknolojisinden bekleniyor. Bu anlamda din, sadece hayatta kalma gayretinde değil, sosyal ve politik dünyada da işlevselliğini aşırı derecede yitirmiştir. Öyle ki, psikologlar ve sosyologlar onun geleceğini sorgulayacak hale gelmişlerdir.[115]

Aslında bu düşünceler, Freud'un Allah inancı için öngördüğü hayal (illüzyon) varsayımının bir başka türüne kendisinin sahip olduğunu göstermektedir. Freud gelecekte her şeye gücü yeten, istek ve arzularını, bütün engelleri ortadan kaldırarak gerçekleştirebilen bir insanı hayal etmekte ve böyle bir insanın artık Allah'a inanmayacağını vurgulamaktadır. Ancak böyle bir insan, zaten dinlerin belirttiği Tanrı'nın özelliklerine sahip olmuş olur, dolayısıyla Tanrı olur. Fakat insanın yapısına bakıldığında Freud'un bu düşüncesinin hayal (illüzyon) olduğuna hükmedilebilir.

İşte insanın aşırı bir büyüklük içerisinde kendini güçlü ve yeterli görmesi, onu kendinden üstün ve yaratıcı bir Tanrı'yı kabul etmemeye götürebilmektedir. Bazı psikolojik araştırmalar ve gözlemler de kendini beğenme, kendini yeterli görme, kendi gücüne sınırsız güvenme tutumları ile dindarlık arasında olumsuz bir ilişkinin varlığını göstermektedir.[116]

---

115 Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 53.
116 Hökelekli, *Din Psikolojisi*, s. 171.

Kur'an'da da kibrin (üstünlük taslamanın) insanı inkâra götürücü bir etken olduğu vurgulanmaktadır.[117]

e) Bağımsızlık Arzusu

Tanrı'ya inanç, varoluşsal bir bağımlılığı kabul etmek demektir.[118] Halbuki insanda özgür yaşama arzusu vardır. Her ne kadar Erich Fromm, insanda bir şeye bağlanma ihtiyacının olduğunu[119] belirtiyorsa da, istek ve arzularına sınır konulması da bireyin hoşuna gitmez. Halbuki dini değerler, emirler ve yasaklar, insanı bağımlı kılmakta, özgürce davranmasını sınırlamaktadır. Burada birey zaman zaman, bağımlı olma ile bağımsız kalma arasında bir çatışma yaşar. İşte insanda bağımsızlığa olan güçlü eğilim, bazı bireyleri dinî değerleri ve Allah'ı redde, inkâra itebilmektedir.[120]

İstek ve arzularından, zevk ve eğlenceden başka bir şey düşünmeyen, "bu hayat bir daha ele geçmez, Allah'ı, dini bırak, ye, iç, eğlen, yaşamaya bak" felsefesiyle hareket eden kişiler için de din bir engeldir ve böyle bir yaşantıyı sürdürebilmek için Allah'ı reddetmek ve dinin sınırlayıcı değerlerinden kurtulmak gerekir. Buna eğlence ateizmi de denebilir.

Ayrıca bazı ateistlere göre din, kişinin gelişmesine ve kendini gerçekleştirmesine de engel olmakta, onu adeta köleleştirmektedir. Nietsche ve diğer ateist varoluşçulara göre, eğer Tanrı varsa, insanın özgürlüğü yok demektir. Özgürlük olmadığı gibi insan kendi özünü oluşturma gücünden de yoksundur. Bu gücün varolması için bir şeye ihtiyaç vardır: Tanrı'nın ölümü.[121] Hüseyin Hatemi, Nietsche ile ilgili şöyle bir anekdot aktarmaktadır: "Üniversitede duvara bir öğrenci, "Tanrı öldü – Nietsche" diye yazmış. Nietsche'nin ölümünden hemen sonra bir başka öğrenci, o yazının yanına şunu eklemiş: Nietsche öldü – Tanrı."[122]

---

[117] Mü'minûn, 56; Alak, 6-7.
[118] Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 196.
[119] Fromm, *Psikanaliz ve Din*, s. 34.
[120] Ali Rıza Aydın, *Dini İnkârın Psiko-Sosyal Nedenleri*, (Doktora Tezi), O.M.Ü. Sosyal Bil. Enst., Samsun, 1995, s. 37.
[121] Çetinkaya, *Türk Usulü Ateizm*, s. 8-9.
[122] Çetinkaya, *a.g.m.*, s. 10.

f) Allah İnancının ve Dinin Bir Yararının Olmadığını Düşünme

Dinin birey ve toplum için yararlı değil, aksine zararlı olduğunu düşünerek dine karşı çıkan, dini değerleri kabul etmeyenler olabilmektedir. Din adına yapılan haksızlıklar, savaşlar ve zulümler, bazı din adamlarının ve dindarların kendi bireysel çıkarları için dini kullanmaları, istismar etmeleri, bireyi dinden ve Allah inancından uzaklaştırabilmektedir.

Aziz Nesin, dinsizliği seçmesinin birinci nedeni olarak, dinin dünyaya düşmalık saçmaktan başka bir işe yaramadığını ve örnek olarak da din savaşlarını gösteriyor. "Azerbaycan ve Bosna'da olanlara bakın. Din savaşları bitmiş değil" diyor.[123]

"Hayal kırıklığı" güdüsünde belirttiğimiz gibi Allah'tan beklediği yararları göremediğinden dolayı Allah'a isyan eden kişiler olmaktadır. Yalçın Çetinkaya, bu tür inançsal tutumu, "Hizmetçi-Tanrı" düşlemesine bağlamaktadır. Şöyle diyor Çetinkaya: "Kimi zaman da bir "Hizmetçi-Tanrı" düşlemiş insanlar. Alaaddin'in sihirli lambasına elini sürer sürmez ortaya çıkan ve "başüstüne" deyip istenen her şeyi hemen yerine getiren cin örneği, zor zamanlarda insanı rahatlatan, yardıma koşan, "gel" deyince gelen, "git" deyince giden, bir "hizmetçi-Tanrı". Düşledikleri bu "hizmetçi-Tanrı", istediklerini yapmayınca küsmüşler ya da kafaları kızıp ateist olmuşlar."[124]

g) Allah'ın Varlığına Dair Yeterli Delil Bulamama

Bazı kişiler, "her şeyi yaratan bir varlığın olamayacağını, her şeyin bir yaratıcısı varsa, o yaratıcının da bir yaratıcısı olması gerektiğini, böylece sonsuza kadar gidileceğini, en son yaratıcının gücünü nereden aldığının açıklanamayacağını" ileri sürerler.

Bazıları da, "madem ki Allah var, neden varlığını insanların kolayca anlayabileceği deliller, belirtiler göstermiyor?

---

[123] Çetinkaya, *a.g.m.*, s. 13.
[124] Çetinkaya, *a.g.m.*, s. 4-5.

Demek ki Allah yok" tarzındaki değerlendirmelerle Allah'a inanmamaktadır. Örneğin bir BBC yayınında spiker İngiliz filozofu Bertrand Russel'e, "Üstad, öldükten sonra eğer bir öteki dünya varsa ve yaşarken inanmadığınız Tanrı çıkıp da "bana niçin inanmadın?" diye sorarsa ne cevap vereceksiniz?" şeklinde bir soru sorar. Filozof, spikere şu cevabı verir: "Tanrım, bana var olduğuna ilişkin niçin daha doğru dürüst bir delil göstermedin öyleyse? derim."[125]

Bu tür yaklaşımlarla Allah'ın varlığını inkâr eden kişiler, Allah'ı adeta beş duyuyla algılanabilecek bir varlık şeklinde düşünmekteler, ya da öyle olması gerektiğine kendilerini inandırmaktadırlar.

II. DİNİ DÜŞÜNCE

A-DÜŞÜNCENİN TANIMI

Düşünce zihnin[126] en kompleks faaliyetlerinden biridir. Dış çevreden gelen etkiler, yani duyum ve idrakler üzerinde zihin çalışır ve bir takım işlemler yapar. Böylece bilgimiz genişler, derinleşir, problem çözme, plân yapma, gelecek hakkında tahminlerde bulunma gücümüz artar.

İşte düşünce, esasında bir problem çözme durumudur. Fakat insanın karşısında bir problem bulunsa da bulunmasa da daima düşünce halinde olduğu söylenebilir. Çünkü düşünce aktif olarak, belli bir konu, problem, durum, olay ya da başka bir nesne üzerinde yoğunlaşabileceği gibi, bazen pasif olarak, belli belirsiz bir çok şeylerle de ilgili olabilir.[127]

İnsan düşünmemek üzere bir köşeye çekilip istirahat etmeye çalıştığı zaman bile kafasında çeşitli hayaller, hatıralar canlanır ve düşünme devam eder. Örneğin gözünüze çarpan bir eşya bir hatıranızı canlandırır., o hatıra kendisiyle ilgili bir şahsı hatırlatır, o şahsı düşünürken birlikte şahit olduğunuz bir olay gözünüzün önüne gelir vs. vs.

---

[125] Çetinkaya, *a.g.m.*, s. 5.

[126] Zihin, her türlü bilinçlilik ve zekâ şekillerini anlatan genel bir terimdir.

[127] Bkz., W.D. Fröhlich, James Drever, *Wörterbuch zur Psychologie*, München, 1983, s. 92; Hubert Rohracher, *Einführung in die Psychologie*, Münhcen-Weinheim, 1988, s. 356-357.

Buna göre düşünceyi şu şekilde tanımlayabiliriz: düşünce, herhangi bir objeye, olaya, görüşe, kanaata, inanca vs. zihinsel yönden derinliğine yapılan bir yaklaşım veya zihnin bu olaylar üzerinde derûnî bir meşguliyetidir.[128]

Kavramlar, hüküm yürütmeler ve sonuç çıkarmalar, düşüncenin temelini oluştururlar.

Bir kelimenin anlamı bir kavram demektir. Kavram bir semboldür ve ortak özellikleri bulunan şeylerin hepsini de ifade eder. İnsan düşünürken kavramları kullanır, kavramlar arasında ilişkiler kurarak düşünür, hükümler yürütür.

İnsanda çeşitli kavramlar oluştuktan sonra oldukları gibi zihinde kalmazlar. Zihin bunları işlemeye devam eder. Bunlar arasında, bazen bunları birbirine yaklaştıran, bazen de uzaklaştıran bağlar kurulur. Örneğin, "din psikolojisini seviyorum" dediğimiz zaman, din psikolojisi ve sevgi kavramlarını birbirine yaklaştırıyor ve bunlar arasında olumlu bir ilişki kurmuş oluyoruz.

İşte hüküm yürütmek,iki kavram arasındaki ilişkileri araştırarak, bunları birbirine yaklaştırmak veya birbirinden uzaklaştırmaktır.

İnsan düşündüklerini manalandırmaya ve hükümlerle açıklamaya çalışırken araç olarak dili kullanır. Böylece düşünceler, sadece zihinde olup biten bir olgu olarak kalmaz, ifadeler ve hükümler halinde kelimelere dökülerek dışarı yansır. Bu bağlamda düşünce olgusunu psikoloji, kavramlarla ilişkisini mantık, özgürlüklerle ilişkisini hukuk ele alır ve değerlendirir.

B-DİNİ DÜŞÜNCE

İnsan çevresinde olup biten olayları anlamaya onların özünü kavramaya, uygun, tatmin edici açıklamalar bulmaya çalışır. Onun zihnine sürekli olarak bir takım sorular takılır ve o, bu soruları cevaplandırmadan rahat edemez, gerginlikten kurtulamaz.

---

[128] Krş.: Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, Diyanet İşleri Baş. Y., Ank. 1983, s. 194.

Çocuk daha henüz birkaç aylık bir süreden sonra dış dünyayı ve kendini tanımak, çevresinde olup bitenleri anlamak ister. Çocuğun çevresiyle ilişkileri geliştikçe çevresindeki kişilerle, çevresinde gördüğü olaylarla, büyüklerinden duyduğu yeni kavram ve kelimelerle ilgili sorular sorar ve onların içyüzünü öğrenmek ayrıntılar hakkında tam bilgi sahibi olmak ister. Özellikle altı yaşına kadar çocuğun sormuş olduğu sorular öğrenmeye yönelik sorulardır.

Altı yaşından itibaren çocuğun zekası geliştikçe çeşitli objelerin aslının ne olduğunu merak eder, onları araştırır. Onun zihnini meşgul eden merak ettiği, öğrenmek istediği, konular arasında dini özellik taşıyanlar önemli yer tutar. Örneğin Allah, peygamber, melek, şeytan, cennet, cehennem, namaz, oruç vs. çocuğun üzerinde düşündüğü ve sorular sorduğu kavramlardır.

İlköğretim okulu 4.ve 5. Sınıflar, yani 10 ve 11. yaş çocukları üzerinde yapılan bir araştırmada[129] çocukların dini konularla ilgili oldukça çok sorularının olduğu görülmüştür. Bunlardan bazıları şöyledir:

-Allah nasıl oldu? Allah neye benziyor? Bizi Allah yarattıysa Allah'ı kim yarattı? Allah her şeyi nasıl görüyor? Allah nerededir? Allah her yerde midir, nasıl? Allah yemeden içmeden mi yaşıyor, nasıl yaşıyor? Allah'ın varlığını ilk defa kim bulmuştur? Allah'ın yaşantısı nasıl? Allah'a Allah olma görevini, iyi bir insan olduğunu bilerek mi vermişler?

Bu sorulardan, 10-11 yaşlarındaki çocukların henüz somut Allah anlayışından uzaklaşamadıkları anlaşılmaktadır.

-Allah niye peygamberimizi peygamber olarak seçti? Peygamberimiz doğdu da, Allah onu peygamber yaptı, yoksa cennetten mi geldi? Peygamberimiz Allah'ın buyruklarını nasıl duyuyordu? Peygamberimiz Allah'ı nasıl görüyordu? Peygamberimizin hiç günahı yok muydu? O hiç yalan söylememiş miydi? Peygamberimiz neden putlara tapmadı?

---

[129] Bkz. Hasan Dam, *İlköğretim I. Kademe (4-5) Öğrencilerinin Din Hakkında Sordukları Sorular ve Bu Sorular Açısından Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarının Değerlendirilmesi*, OMU. Sos. Bil. Ens., Samsun, 1996, s. 88 vd.

Peygamber, Allah ile iletişimi Cebrail vaşıtasıyla kuruyor, peki Allah ile peygamber niye kendileri aralarında konuşmuyorlardı? Peygamberimiz çocukları seviyor muydu, onlara iyi davranıyor muydu? Allah bir insanı nasıl peygamber yapar, peygamberler nasıl peygamber oluyor? Arkadaşım peygamberi gördüm diyor, görebilir mi?

-Melek ve şeytan niçin yaratılmıştır? Melek ve şeytan nasıl varlıklardır? Melekler Allah'ı görebilirler mi? Melek ve şeytan kavga ederler mi? Melekler veya şeytan omuzlarımızda gerçekten var mı? Allah şeytanı neden yarattı, niçin onu yok etmedi?'Şeytan önceden melek miydi, neden şeytan oldu? Şeytan gece olunca ağaçların altına sofra kurup yemek yermiş, doğru mu? Neden şeytana kör şeytan diyorlar? Cin gerçekten var mı, varsa gelecekte olacaklardan haberli mi?

-Kıyamet ne zaman kopacak, nasıl olacak? Cennet ve cehennem nasıl bir yerdir? İnsan niçin cennet veya cehenneme gider? Cennet veya cehennemin büyüklüğü ne kadardır? Ölünce cennet veya cehenneme hemen gidecek miyiz? Sırat köprüsü var mı? Cennet kuşların öttüğü, her şeyin bulunduğu yer midir?cehennemde hesap çeşitli aletlerle mi soruluyor, günahlar nasıl belli oluyor? Küçük çocuklar cennete mi giderler? Cennette her istediğimiz olacak mı? Cehennemde insanlar niçin erimiyorlar? İnsan bir yaşta ölür, cennet veya cehenneme gittiğinde hep aynı yaşta mı kalır? Ölen insan, acaba hortlar mı?

-İlk insan nasıl olmuştur? Biz maymundan mı yaratıldık, eğer yaratıldıysak nasıl bu hale geldik, o zaman şimdiki maymunlar insan olacak mı? Allah niçin insanları farklı yaratmıştır, kimileri sağlam, kimileri sakat vs.? camiye neden bayanlar gitmiyor? Başka gezegenlerde canlı yaşıyor mu, yaşamıyorsa gezegenler neden yaratılmıştır?

Çocuk 12-13 yaşlarında yani ergenlik dönemi içerisinde, daha önce kendisine öğretilen dini konuları gözden geçirir, bunları zaman zaman yeniden düşünür, kritik eder, değerlendir ve bunlar hakkında hükümler yürütür. Ergenlik dönemi genci daha ziyade dinin pratik yararları ve günlük olaylarla ilişkileri üzerinde düşünmekte ve bu konuda tatmin edici cevaplar aramaktadır. Allah inancı ve diğer inanç konularında da bir takım akli ve mantıki deliller bulmaya ça-

lışmaktadır. Orta okul ve lise öğrencilerinin din kültürü ve ahlak bilgisi dersinde sordukları sorulardan bu özellik açıkça anlaşılmaktadır. Bu sorulardan bazıları şöyledir:[130]

-Allah, erkeklerden peygamber yapmış, kadınlardan neden yapmamış?

-İslâmiyet, evliliği tek kadınla evlilik şeklinde kesin olarak sınırlandırmamıştır?

-Allah isteseydi bütün insanları iyi yapar ve böylece insanlar arasında savaş ve zulüm meydana gelmezdi. Niçin böyle olmamıştır?

-Hiçbir şey kendiliğinden varolamayacağına göre Allah nasıl varoldu?

-İnsanlığa bir takım yararlı işler yapan kişi, Müslüman değilse, mesela Hıristiyan ise cehennemlik midir?

-İslâm ülkelerinin dışında başka bir ülkede yaşayıp İslâm'ı duymayan veya İslâm kendisine yanlış öğretilen bir kişinin dini sorumluluğu nedir?

-Kalp temizliği olduktan sonra ibadet edilmezse olmaz mı?

-İnsan kaderini değiştirebilir mi veya insanın kaderinin tayininde kendi rolü nedir?

-İnsanlar doğuştan farklı kabiliyet ve özelliklerle yaratılıyor, bu bir adaletsizlik değil midir?

-Ortaya mal konulmayan bir oyun (tavla, okey vs.) kumar olur mu? Kahvede eğlencesine oyun oynamak günah mıdır?

-Cinlerin varlığı gerçek midir ve varsa cinlerle insanların ilişkisi olabilir mi?

Bu ve benzeri sorular insanı bazen şüpheye, bazen endişeye iter, bazen de bir soruyu aydınlığa kavuşturması onun gönlünü ferahlatır, inancını kuvvetlendirir. Böylece kişinin dini kavramlarla ilgili düşüncesi, derinlik ölçüleri farklı olarak ömür boyu sürer gider.

130 Bkz., Peker, *Din ve Ahlak Eğitimi*, s. 127 vd.

III. DİNİ TASAVVUR

A-TASAVVURUN TANIMI

İnsan herhangi bir şeyi idrak ettikten bir müddet sonra idrak etme işi sona ererse de zihinde bir iz kalır. Bu iz sayesindedir ki biz önceden idrak ettiğimiz bir şeyi sonradan zihnimizde canlandırabiliriz. Örneğin, önceden tanıdığımız bir şahıs gözümüzün önünde olmadığı halde, biz bu şahsın simasını hatırlarız, yüzünü görür gibi oluruz. İşte zihnimizde beliren bu sûret, bu imaj, bir tasavvurdur.

O halde tasavvur, zihinde önceden oluşan, idrak edilmiş olan şeylerin (obje, olay, kavram vs.) tekrar zihinde canlandırılması, yeniden anlam kazanması demektir. Ancak insan herhangi bir obje ile ilgili sahip olduğu bilgiler çerçevesinde, objenin özellikleri doğrultusunda da zihninde onu canlandırmaya çalışır, onun imajını zihninde oluşturur. Yani insan, herhangi bir şeyi doğrudan doğruya görmeden, idrak etmeden de onunla ilgili bilgilerinden hareketle onu tasavvur edebilir.

B-DİNÎ TASAVVUR

Bireyler daha küçük yaşlarından itibaren zekâ gelişimlerine, edinmiş oldukları bilgi ve yaşantılarına göre başta Allah olmak üzere, çeşitli dini kavramları ve olayları zihinlerinde canlandırırlar. Bu canlandırmada hem bireyin kendi yetişme ve düşünüş tarzı hem de bağlı olduğu dinin inanç esasları etkili olur.

İşte dinî tasavvur, dinî kavramların (Allah, cennet, cehennem, melek, şeytan vs.) dinî olayların ve nesnelerin zihinde canlandırılması, şekillendirilmesidir.

Dinî tasavvurların başında şüphesiz Allah tasavvuru gelir. Allah tasavvurunu açıklayabilmek için Allah olarak nitelendirilen varlığın tanımından işe başlamak gerekir. İnsan Allah denince ne anlıyor? Nasıl bir Allah tanımı yapılabilir?

İnsanlar arasında farklı anlayışlar olmakla beraber genelde Allah dendiğinde insan, güçlü kudretli, kendisine ve kainata hakim bir varlık düşünür ve tasavvur eder.

Dolayısıyla "Allah insanın kendisi ve bütün kainat üzerinde hakimiyetini kabul ettiği güçlü kuvvetli bir varlıktır." Allah'ın üstün kudret sahibi bir varlık olarak tasavvuru bütün dinlerde vardır. Örneğin en ilkel din olduğu ileri sürülen Totemizm'de, totem klan üyelerinin (o toplumun fertlerinin) gerçek koruyucusudur. Onları felaketlerden, hastalıklardan, düşmanların saldırısından korur. Bu, totemde bulunan mana gücü sayesinde olur. Onlara göre mana, esrarengiz bir kuvvetin adıdır.

Tanrı'nın güçlü kudretli bir varlık olarak tasavvurunun yanında bireylerin Tanrı'ya atfettikleri bazı farklı özellikler sonucu değişik Tanrı tasavvurlarına sahip oldukları görülmektedir. Bunlar çoğunlukla felsefede şu başlıklar altında ele alınmaktadır:

1. Antropomorfizm: Allah'ı insan şeklinde, insanın sahip olduğu özelliklere sahip ancak ondan daha güçlü bir varlık olarak tasavvur etmektir. Çok Tanrılı (politeist) dinlerde bu tasavvur hakimdir.

2. Deizm: Allah'ın alemin mimarı olduğunu, alemi düzenleyip tanzim ettiğini, ona şekil verdiğini, onu harekete geçirdiğini, fakat artık aleme karışmadığını tasavvur eden bir anlayıştır. Bunlarda adeta emekliye ayrılmış bir tanrı tasavvuru söz konusudur.

3. Teizm: Allah'ın alemden ayrı, alemler üstü (transcendant-aşkın) bir varlık olduğuna, insanlar üzerinde mutlak hakimiyetinin bulunduğuna inanmak, onu bu şekilde tasavvur etmektir. Bu anlayışa göre Allah, bütün kainatı ve ondaki her şeyi yoktan var etmiş, onları tanzim ve idare etmekte, kontrolü altında bulundurmakta, gerekirse onlara müdahale etmektedir. Yani Allah pasif bir varlık değil, daima aktiftir.

4. Panteizm: Allah ile alemi bir ve aynı sayan, Allah'ın alemden ayrı, müstakil bir şahsiyeti olmadığını kabul eden bir anlayış. Bu anlayışa göre Tanrı her şeydir, her şeydedir. Ne tabiat ne de insan müstakil varlıklar gibi

görülemez, onlar sadece ilahi varlığın açılımlarından ibarettir.[131]

Çocuklar henüz 3-4 yaşlarında Allah'ı zihinlerinde canlandırmaya, şekillendirmeye çalışırlar. Onların zihinleri henüz soyut kavramları anlayabilecek seviyede olmadığından özellikle 7 yaşlarına kadar Allah'ı genellikle büyük ve güçlü bir insan şeklinde tasavvur ederler. Allah'ı insana benzeterek tasavvur etme çocukluk döneminin en önemli dini özelliğidir.

Bu konuda birkaç örnek vermek istiyorum: Bir gün 4-5 yaşında iken çocuğum bana Allah'la ilgili olarak "Allah bizden büyük hepimizden büyük değil mi" dedi. Tabi dedim. O devam etti: "Allah her yerden atlar, balkondan bile atlar. Biz atlayamayız. Biz düşeriz."

İlahiyat fakültesindeki bir kız öğrenci küçük yaşlardaki Allah tasavvurunu şöyle anlatmıştı: "5 yaşlarında Allah'ı, elinde sihirli bir değnek olan büyük bir erkek insan şeklinde tasavvur ederdim. Bir şey istediğinde o değneğini uzatır ve hemen olur diye düşünürdüm. Ve onun o durumuna çok imrenirdim. Ne kadar güzel. Her istediğine sahip oluyor diye içimden geçirirdim."

Yine yapılan bir araştırmada bazı öğrenciler okul öncesi çağında iken Allah'la ilgili düşüncelerinin şöyle olduğunu belirtmişlerdir:[132]

"Allah çok büyüktür derlerdi. Ben Karadeniz'in kıyısında büyüdüm. Sordum ne kadar büyüktür; şu denizin ortasında dursa, başı göğe değer mi? Büyüklerim bana o kadar kızdılar ki hiç unutmuyorum."

"Allah çok büyüktür, yeryüzündeki her şeyi kuşatır denince ben, maddi olarak her halde Allah'ın vücut yapısı bizimkilerden çok farklı diye düşünüyordum, fakat Allah'ın bizimkinin yüz katı kolu olsa yine bizim mahalleyi kuşatamaz diyor, daha büyük olması gerektiğini de düşünüyordum."

---

[131] Çeşitli Tanrı tasavvurlarıyla ilgili geniş bilgi için bkz.: Aydın, *Din Felsefesi*, s. 138 vd.

[132] Bkz., Beyza Bilgin, "Okul Öncesi Çağı Çocuğunda Dini Kavramlar", *Din Öğretimi Dergisi*, Ank., 1986, Sayı: 8-9, s. 27.

Ancak çocuktaki bu özelliğin şekillenmesinde, ona verilen dini inanışların, yapılan açıklamaların etkili olduğu görülmektedir. Örneğin, çok tanrılı dinlerdeki tanrıların özellikleri ile, Hıristiyanlıktaki gibi Allah'ı Baba sembolü ile anlatma, çocukta böyle bir tasavvuru güçlendirmektedir.[133] Bu konuda çocuklar (7-9 yaş arası) üzerinde Batı'da yapılan araştırmalara bakıldığında, Hıristiyan çocuklarda somut Allah inancının görülmesine karşılık, ülkemizde yapılan bir araştırma, Müslüman çocuklarda bu oranın daha az olduğunu göstermiştir.[134]

Allah tasavvurunda, önemli bir nokta çocukluk döneminde görülen Allah'ı insana benzetme anlayışının, bazı insanlarda yetişkinlikte de devam etmesi ve bazı dinlerde de mevcut olmasıdır.

Allah'ı insana benzetmek, Allah'ın insanlar gibi düşünce, duygu ve davranışlara sahip olduğunu kabul etmektir. Allah'ın sevmesi, kin beslemesi, merhametli yahut gazaplı olması gibi sıfatlarının insanlarınkinden farksız olduğunu düşünmektir.

Bu anlayış, çok tanrıcı (politeist) dinlerde açık olarak kendini gösterir. Örneğin, çok tanrı inancını kabul etmiş olan eski Yunan dininde tanrılar tıpkı insanlara benzerler. Onlar gibi yerler, içerler, severler, kıskanırlar, ızdırap çekerler, cinayet işler, hile yapar, harp ederler vs. Bu tanrıların insanlardan farkı, onların daha kuvvetli oluşlarıdır.

Tek tanrıcı (monoteist) dinlerde antropomorfizm inancı ortadan kalkmışsa da yine de bazı kalıntılarına rastlanılmaktadır. Bu dinlere göre Allah, kainattan farklı, ona ve ondaki varlıklara hiçbir surette benzemeyen aşkın (transcendant) bir kudretin adıdır. Ancak bu dinlerin Allah'a izafe ettikleri işitme, görme, sevme, konuşma vs. gibi sıfatlarda insana ait özellikler doğrultusunda tasavvurlar söz konusu olmaktadır. Bazıları, Allah'ın görücü, işitici, konuşucu, yardım edici olmasını, "Allah'ın da gözü, kulağı, eli, ayağı vardır, fakat bunlar O'nun kendine mahsus uzuvlarıdır" şeklinde anlamaktadırlar. Böylece Allah'ta el,

---

[133] Krş.: Grom, *Religions Psychologie*, s. 238.

[134] Bkz., Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, s. 174-175.

ayak, göz, kulak gibi uzuvlar tasavvur edilmektedir. Aslında Allah'ın bu sıfatlarının insana benzetmeden ziyade, insana mahsus hallere benzetilerek açıklanması, anlaşılmayı kolaylaştıracaktır. Örneğin, Allah'ın sevmesi, O'nun seven bir adama benzemesi demek değil, insan sevdiği kişilere karşı nasıl davranıyorsa, Allah da sevdiği insanlara karşı öyle davranır demektir. Aynı şekilde Allah'ın her şeyi görmesi, işitmesi ve bilmesi insandakine veya başka varlıklardakine benzer tarzda göz ya da kulakla olur, Allah'ın da kendine mahsus uzuvları vardır tarzında değil, O'nun güç ve kudretinin ifadesi olarak anlaşılması gerektiği belirtilmektedir.[135]

Ancak Hıristiyanlıktaki teslis inancı, yani Allah'ta Baba, Oğul ve Kutsal ruh diye eşit güce sahip üç kişilik bulunduğu inancı; Tevrat'ta, Davud peygamberle güreşen bir şahsın Allah olarak tasvir edilmesi;[136] Kur'an'daki, "Rahman arşa istiva etti"[137] ayetinin bazı müfessirler ve kelamcılarca, "arşın bir mekan olduğu ve Allah'ın arş üzerinde oturduğu" şeklinde açıklanması, antropomorfist anlayışı çağrıştırmaktadır.

Mekan olarak, çocukluk döneminde Allah'ın daha ziyade gökte tasavvur edildiği görülmektedir.[138] Fakat zamanla, özellikle 10 yaşlarından itibaren Allah'ın her yerde olduğu inancıyla O, her yerde düşünülse de gökte tasavvur edildiğini gösteren ifadelere halk arasında oldukça rastlanılmaktadır. Örneğin, "Allah üstümüzde", "Allah yukarda, "O bizi görüyor" tarzındaki ifadeler yaygındır.

Bazı kişilerin melekleri kanatlı kız, şeytanı kuyruklu çirkin bir yaratık olarak tasavvur ettikleri, hatta bu şekilde resimlerinin çizildiği görülmektedir. Ancak genel olarak melek iyi, güzel bir varlık, şeytan ise kötü, çirkin bir varlık olarak tasavvur edilir.

---

[135] Nurettin Topçu, "Din ve Mistisizm", *İslam Mecmuası*, Eylül 1956, c. I, s. 6.

[136] Bkz., *Kitab-ı Mukaddes*, Tekvin, 32/24-30.

[137] Tâhâ, 5.

[138] Bkz., Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve...*, s. 177 vd; Monika Nemetschek, *Gott in Leben des Kindes*, Innsbruck-Wien, 1990, s. 29-30.

Kutsal kitaplardaki tasvirlerin de etkisi ile çoğunlukla cennet, yeşillikler ve çiçeklerle bezenmiş, içinde ırmakların aktığı, her türlü nimetin bulunduğu bir yer, cehennem ise, zindan ve mağara gibi karanlık, ateş ve pisliklerle dolu bir yer olarak tasavvur edilmektedir.

IV. DİNÎ DUYGU

A-DUYGUNUN TANIMI

İnsan devamlı olarak kendi dışından veya kendi bedenindeki organlardan çeşitli duyumlar ve idrakler almaktadır. Aynı zamanda onun zihninde tasavvur, düşünce, dikkat, muhakeme gibi bir takım olgular cereyan etmektedir. Bunların hepsi insanı değişik şekilde etkiler ve bu etkilenme sonucu onda "hoşlanma" ya da "acı duyma" şeklinde tepkiler meydana gelir. Yani bunlardan bazısı hoşa gider, bazısı hoşa gitmez. Hoşa gidenler arzu edilir, hoşa gitmeyenlerden ise kaçmak, kurtulmak istenir.

İşte duygu, insanda iç ya da dış etkiler sonucunda, şuurlu bir katkı olmadan ortaya çıkan, hoşa giden veya gitmeyen yaşantılar oluşturan ruhsal bir durumdur.[139]

İnsan hayatında duygu çok geniş bir yer kaplar ve duygu durumlarını gösteren kavramlar oldukça çeşitlilik gösterir. Örneğin, halk arasında sıkça kullanılan şu kavramları hemen sayabiliriz: Sevgi, sevinç, üzüntü, nefret, kin, acıma, merhamet, korku, öfke, idrak, elem, keder, hasretlik, üstünlük, aşağılık, alçak gönüllülük, sempati, antipati, merak vs.

Ayrıca duyguların kişiye göre değişen dereceleri vardır. Aynı şey farklı kişilerde değişik duygular uyandırdığı gibi aynı şahısta da değişik zamanlarda değişik duygular uyandırabilir. Örneğin, aynı yemeğin yenilmesi, insanın hasta veya sağlam, aç veya tok oluşuna göre hoşa giden veya gitmeyen etkiler yapar.

Yine bazı kişilerin derinliğine hissedip bazılarının çok az ya da hiç hissedemedikleri bir takım duygular vardır. (san'at duygusu, din duygusu gibi.)

---

[139] Rohracher, *Einführung in die Psychologie*, s. 450.

Duygular, bazen çok şiddetli olurlar. İnsanın bütün varlığını, benliğini kaplarlar. Düşüncelere ve davranışlara hakim olurlar. Böyle çok şiddetli olarak duyulan ve organizmada gerginlik yaratan duygulara heyecan denir. Şiddetli sevinç, şiddetli keder, öfke, korku, utangaçlık, ümit edilen bir şeyin meydana gelmemesinden doğan üzüntü, ümit edilmeyen bir şeyin gerçekleşmesinden doğan hayret (sürpriz), heyecanlara birer örnektir.

Aslında her bir duygu şiddet kazanınca heyecan haline geçebilir. Bundan dolayı duygu ile heyecan arasındaki sınırı tayin etmek zordur. Ancak heyecanlar birden bire meydana gelir ve az devam ederler. Ayrıca heyecan esnasında düşünce ve muhakemede, fiil ve hareketlerde, kısaca insanın ruhi ve bedeni hallerinde bazı karışıklıklar olur, organizmada gerilim artar. Örneğin, gözler açılır, kaslar gerilir, kalp çarpıntısı hızlanır, insan olayları iyi muhakeme edemez.

Kişinin duygu ve heyecanları onun sinir sistemi ile çok yakından ilgilidir.

B) DUYGULARIN ÇEŞİTLERİ

İnsanın şuuruna birbiri ardı sıra bir çok fikirler geldiği gibi, aynı şekilde bir biri ardı sıra çeşitli duygular da duyar. Örneğin, yolda giderken bir araba kazasıyla karşılaşırsak üzüntü duyar, kederleniriz. Bir tanıdığımızı görürsek seviniriz. Ayrıca, içimizden gelen hayal ve düşüncelerin etkisi ile her an başka duygular yaşarız.

İşte kapsamları farklı çok sayıda duygu olması nedeniyle duyguları sınıflandırmak oldukça zordur. Bu konuda bir çok psikolog farklı sınıflandırma yapmıştır. Bunlardan bazıları şöyledir:

Wilhelm Wundt duyguları, heyecandan sükunete (Erregung-Beruhigung), hazdan eleme (Lust-Unlust), gerginlikten rahatlamaya (Spannung-Lösung) doğru üç ayrı boyutta toplayarak ele almıştır.[140]

Max Scheler, a) Bedensel ve duyusal duygular (acı, tatlı, açlık, öfke gibi); b) İçgüdüsel duygular (korku, kıskançlık

[140] Bkz., Peter R. Hofstatter, *Psychologie*, Frankfurt am Main, 1960, s. 119-120.

gibi); c) Manevi ve ruhsal duygular (dini, ahlaki, estetik vb.); d) İnsanın benliğini saran derin (aşırı) duygular (düş kırıklığı, hüzün, şiddetli sevinç gibi) şeklinde bir bölümleme yapmıştır.[141]

Biz diğer yapılan değişik tasnifleri de dikkate alarak[142] duyguları kaynak ve özelliklerine göre şu şekilde sınıflandırarak açıklamaya çalışacağız:

1-Organik duygular
2-Benlik duyguları
3-Sosyal Duygular
4-Zihni ve manevi duygular:
  a) Akli ve mantıki duygular
  b) Estetik duygular
  c) Ahlaki duygular
  d) Dini duygular

1. Organik Duygular

Vücudun organlarından gelen duygulardır. Vücut organlarının görevlerini iyi yapıp yapmamaları nedeni ile insan haz veya eylem duyar.

Duyu organları yoluyla elde edilen duyum ve idraklerden doğan duygular da bu gruba dahildir. Bunlardan dokunma, tatma ve koklamaya ait olanlar nispeten basit, görme ve işitme ait olanlar ise daha yüksek duygular oluştururlar ve bu nedenle daha çok estetik duygular içerisinde mütalaa edilirler.

2. Benlik Duyguları

Benlik, kişinin kendi kendini değerlendirişidir. Kendisi hakkındaki idrak ve sezgilerinin bir örüntüsüdür. Yani insanın kendi kendine dışarıdan, başka bir şahıs gibi bakarak, "ne olduğu, nasıl hareket ettiği, değer yargılarının, iyi ve kötü taraflarının neler olduğu, neleri yapabileceği, arzu ve ideallerinin neler olduğu, nasıl olması gerektiği" şeklindeki sorulara kendisinin verdiği cevaptır.[143]

---

[141] Bkz., Rohracher, *a.g.e.*, s. 451.

[142] Bkz., Hofstatter, *a.g.e.*, s.115-120; Rohracher, *a.g.e.*, s. 450-458; Taner, *Psikoloji*, s.171-187; Yavuz, *Çocukta Dini Duygu...*, s. 31-34.

[143] Krş.: Baymur, *Genel Psikoloji*, s. 267.

Böylece kişinin mecvut durumu hakkındaki yargıları gerçek benliğini, nasıl olması gerektiğine dair düşünceleri ise ideal benliğini oluşturur.

Benlik anlayışının önemli bir özelliği de genellikle pozitif olmasıdır. Yani her insan kendine karşı daha ziyade iyi duygular besler ve kendinden hoşlanır. Elbette kendinden hoşlanmadığı haller de mutlaka vardır, ama tıpkı herkesin kendi aklını beğenmesi gibi sonunda o da kendini bir başkası ile değiştirmek istemez. Aslında insanın kendinden şikayetçi olması, kendini daha iyi görmek istediği içindir.

İşte insanın kendi maddi ve manevi varlığı ile ilgili duyguları, benlik duygularını oluşturur. Başlıca benlik duyguları ise şunlardır:

1- İzzet-i Nefs ve Şeref ve Haysiyet Duygusu: Her insanda kendi bedenine ve manevi varlığına karşı duyduğu bir sevgi vardır. Buna insanın kendi kendini sevme duygusu, eski tabirle hub-u nefs veya izzet-i nefs (Alm.: Selbstliebe) denir. Bu duygunun esasını kişinin kendi varlığını koruması eğilimi oluşturur. Her fert kendi varlığını koruma içgüdüsünün etkisi altında bulunduğundan, her yerde ve her zaman kendi varlığını korumaya çalışır; kendisine gerekli olan yiyecek, giyecek vs. yi temin eder, düşmanları ile kavga eder veya aczini duyunca kaçıp kurtulmak ister.

Yine insan kendi gücünü, bedensel ve ruhsal yeteneklerini başkalarınkileri ile karşılaştırarak toplum içinde sahip olduğu değeri tayine çalışır. Kendi değerlerinin diğer kimseler tarafından da takdir edilmesini ve kendisine gerekli saygının gösterilmesini arzu eder. İşte bir insanın kendi şahsına ait olan değerlere başkaları tarafından da değer verilmesini istemesine "şeref ve haysiyet duygusu" denir. Kendi değerlerinin başkalarınca takdir edildiğini gören bir kimse memnun olur, kendisine gerekli davranışın yapılmadığını, değerin verilmediğini anlayan bir kimse ise üzülür. Örneğin, bir kimse tarafından, kendi fikirlerimize uygun fikirler söylendiğini işittiğimiz zaman bu hal hoşumuza gider. Kendi fikirlerimize itiraz edildiği zaman canımız sıkılır.

Şeref ve haysiyet duygusu, değer verilmesi istenilen unsurlara göre aile şerefi, meslek ve sanat şerefi, millet ve devlet şerefi gibi çeşitli şekiller alır.

2- *Üstünlük ve Aşağılık Duygusu:* Üstünlük duygusu (kibir) da benlik duygularındandır. Kibir, bir insanın kendini diğer insanlardan üstün gösterecek hareketler yapması ve sözler sarf etmesidir. Kibirli insan, kendini olduğundan daha büyük, daha kuvvetli zanneder veya öyle göstermeye çalışır. Yürümesinde, konuşmasında, oturup kalkmasında sunilikler vardır.[144]

Bir insanın kendi değer ve yeteneklerini olduğundan daha noksan göstermek istemesine tevazu ve böyle bir kimseye de mütevazi denir. Mütevazi insan, hayatın türlü aşamalarını düşünerek, kendi acizliğini unutmaz, bütün hareketlerinde aklını kullanır ve sık sık kendini denetler ve kontrol eder.

Benlik duygularından biri de aşağılık duygusudur. İnsan, kendisini her hangi bir alanda diğer insanlarla mukayese edince o alanda eksiklik hissettiği ve kendi lehine tatmin edici bir sonuca varamadığı zaman aşağılık duygusu baş gösterir. Bu duygu ile, kişinin kendisini eksik, yetersiz ve çevresindekilerden daha düşük sayması kastedilmektedir.

Yukarıdaki açıklamalara dikkat edecek olursak, tevazu bir bakıma aşağılık duygusuna benzerse de ondan çok farklıdır. Tevazuda irade ve akıl vardır. Mütevazi insan, düşünerek ve iradesi ile bencil heveslerini, isteklerini yener. Aklın rehberliği altında iradesini kullanarak toplum içinde kendine düşen gerçek vazifeyi yapar. Övünerek kendinde bir takım yetenekler ve üstünlükler hayal etmediği gibi, kendini aşağıda görmez.

Aşağılık duygusuna sahip kişi ise herkesi kendisi ve hareketleri ile ilgili sanır. Bilhassa yetersizlik duyduğu alanda fazla hassas ve her zaman düşünce ve endişeye sahiptir. Bu da ona mahcupluk, çekingenlik ve hatta toplumdan uzak kalma duyguları kazandırır. Oldukça hassastır. Yaptığı ve yapacağı işler için her vakit endişe ve hüzün duyar. Bilhassa hataları ve yanlış hareketlerinden ötürü me-

144 Kibir ve sebepleri konusunda geniş bilgi için bkz.: Peker, *Din ve Ahlak Eğitimi*, s. 207 vd.

rak içinde kalır. Bunların niçin meydana geldikleri veya vuku bulmamaları hususunda neler yapılması gerektiğine dair uzun uzadıya düşünür. Mazide olmuş bitmiş ve istikbalde olması muhtemel veya hiçbir surette olmayacak işler üzerinde bile düşünür ve boşu boşuna üzüntü çeker. Bu da ondaki kendine güven duygusunu yok eder.

3. Sosyal Duygular

İnsan sosyal hayat yaşayan bir varlık olduğundan, daima başkaları ile görüşmek ve bir arada bulunmak arzusunu taşır. Bu arzu, bir ferdi diğer insanlara bağlayan kuvvetli bir bağdır. İnsan sevdikleri ile bir arada bulunmaktan, hatta sevdiği bir insanın iyi haberini almaktan mutluluk duyar. Buna karşılık, sevmediği kişinin yakınlarıyla bile bir arada bulunmaktan sıkılır. İşte bir insanın diğer kimselere karşı beslediği duygulara sosyal duygular denir.

Böylece daha önce de belirttiğimiz gibi, insanın kendi şahsına karşı beslediği duygulara benlik duyguları (Alm.: Ichgefühle), diğer kimselere karşı beslediği duygulara senlik duyguları (Alm.: Dugefühle) veya sosyal duygular denilmiştir. Şefkat ve merhamet, dostluk ve aşk, nefret ve sevgi, sempati ve antipati, kin ve kıskançlık vb. sosyal duygular periyodu içerisinde düşünülebilir.

Sosyal duygular, ilk önce ana babanın çocuklara ve çocukların ana baba ile birlikte kardeşlere karşı olan davranışlarında görülür. Daha sonra yavaş yavaş aile hudunu aşarak akrabalara, hemşehrilere, vatandaşlara, dindaşlara ve nihayet insaniyet duygusuna varır.

4. Zihni ve Manevi Duygular

Bu duygular dört grupta toplanabilir:

a) Akli ve Mantıkî Duygular

Dikkat, ezberleme, düşünme, hayal etme gibi zihni faaliyetlerin kolay veya güç olmasından doğan bir takım duygular vardır ki, bunlara zihnî duygular denir. Bunlar, fikirlerin birbirleri ile olan mantıkî münasebetlerinden ileri geldikleri için bunlara mantıkî duygular da denir. Örneğin, bir cebir problemini çözmeye, bir geometri teoremini ispat etmeye çalışırken kendimizde bir gerginlik duyarız. Problemin

çözülmesi veya teoremin ispatı güçleştikçe memnuniyetsizlik duygusu artar. Problemin çözümüne doğru, çabuk ve kolayca gidildikçe memnunluk duyulur. Nihayet problem halledilince bir hafiflik, bir mutluluk duyarız. Bunun gibi, iyi anlaşılmayan bir kitabın okunması insanı sıkar ve üzer. İyi düzenlenmiş olan ve kolay anlaşılan bir kitabın okunması ise insana zevk verir.

b) Estetik Duygular

Seyredilen mimari eserlerin, resimlerin, manzaraların, dinlenilen müzik ve şiir parçalarının bireyde uyandırdığı duygulardır. Bu duygular insanda aynı zamanda güzel ve çirkin kavramlarının oluşumunu sağlarlar. Eğer seyredilen eserler, dinlenilen parçalar, insanın hoşuna gidiyor, onda bir takım latif duygular uyandırıyorsa, bunlar o insanın nazarında güzel, onu sıkıyor, rahatsız ediyorsa, o insana göre çirkindir. Çünkü diğer duygularda olduğu gibi bu duygular, insanların yaradılışları, eğitim ve kültür düzeyleri, inançları ve toplumsal değerlerin farklılık ve etkinliği oranında kişiden kişiye değişiklik gösterir.

c) Ahlakî Duygular

Gerek kendimiz tarafından gerekse başkaları tarafından yapılan işler, davranışlar bizde bazı duyguların uyanmasına neden olur. Hiç tanımadığımız iki insan arasında meydana gelen bir haksızlığa da içimizden tepki gösteririz. Haksıza kızar, haksızlığa uğrayana da acırız. Bizimle ilgisiz, olaylar bile yerine göre bizde takdir , saygı, hayranlık, acıma, kızma, nefret ve küçümseme gibi duyguları harekete geçirir. Örneğin, fakirlere yardım takdir duygusunu, yalancılık, dolandırıcılık ise nefret duygusunu uyandırır.

İşte ahlaki duygular, insanın gerek kendisinin, gerekse başkalarının davranış ve yaşayışlarının etkisiyle oluşan duygulardır. İnsanda vicdan denilen gücün muhakemeleri sonucu ahlaki duygular doğar. Ancak vicdani muhakeme her şahısta aynı olmadığından, ahlaki duyguların mahiyet ve şiddeti de başka başka olur.

O halde vicdan ve vicdani muhakeme ne demektir, kısaca açıklamakta yarar vardır.

Vicdan Arapça bir kelime olup, nefs ve bulmak anlamına gelir. Yani her hangi bir hareket doğru mu, yanlış mı diye düşündüğümüz vakit, içimizde bir hakim buluruz. Bu hakim, bizim ve başkalarının ahlaki hareketleri hakkında hükümler verir. Kelimenin Batı dillerindeki "bilmek" manası da (Alm. Gewissen), yine yaptığımız hareketi bu hakimin bildiğini gösterir.

Terim olarak ise, "insan davranışlarını iyi ve kötü açısından değerlendiren bir iç kontrol gücü" olarak tanımlanır. Kısaca vicdan, iyi ve kötüye, hayır ve şerre hüküm verme kuvvetidir. İnsan vicdanı ile kendi kendini muhakeme eder, bir nevi yargılar. Bu nedenle vicdan, insanın içinde kurulan bir muhakemedir denebilir.

Vicdanın üç önemli fonksiyonu vardır:

1-Bireyin davranışlarını iyi ve kötü oluşlarına göre ayırır. Onlar için iyi ya da kötü hükmünü verir.

2-Bir işin yapılması veya yapılmaması hususunda seçme yapar.

3-Bireyin yapacağı veya yapmış bulunduğu hareketler sonunda meydana gelecek duyguları bildirir. Yapılmaması gereken bir davranış sonunda duyulan vicdan azabı, iyi bir hareket sonunda duyulan iç huzuru gibi.

Şu da unutulmamalıdır ki, her insanda varolan bu güç, elbette hepsinde eşit derecede değildir. Herkesin vicdani kanaati az çok değişiktir. Bu konuda inancın, eğitimin ve yapılan davranışların büyük etkisi vardır. Vicdan eğitim ve iyi davranışlar sayesinde gelişip birey için bir irfan meş'alesi olabileceği gibi yine eğitim ve kötü davranışlarla bozulup gitgide sönük bir hale gelebilir. Nitekim, kötülüğü iyiliğe tercih eden, hiçbir pişmanlık duymaksızın büyük zulümler yapan kişilere her zaman rastlamak mümkündür.

Vicdanı kuvvetli olanlar, az kötülük yapan, hatta hiç kötülük yapmamaya çalışanlardır. Bu nedenle eğer birey kötülükten ne kadar çekinir, başkalarına ne kadar yardımcı olmaya çalışırsa vicdanı o kadar kuvvetli olur. Bunun tam tersi olarak da sık sık suç işlerse vicdanı o kadar zayıflar.

d) Dinî Duygular

Din duygusu, ilahi bir kuvvetin varlığından kaynaklanan düşünce, tasavvur ve hareketlerin insanda uyandırdığı duygudur. Bu duygu, insanı ilahi varlıkla temasa getirir ve ona yöneltir. Dini duygusu, diğer duygulardan kapsamlı ve birbirinden farklı bir çok duyguyu içerisine alan önemli bir duygudur. Bu nedenle din duygusunu bütün özellikleri ve sınırları ile tanımlamak oldukça zordur. Onu elemanlarına ayırıp açıklamak, daha iyi anlaşılmasını sağlar. Bu elemanlar korku, sevgi, saygı, sempati, hayranlık, şükretme, minnettarlık, bağlılık, güvenme, teslim olma ve sığınma gibi duygulardır.[145] Ancak bu duygular çeşitli oranlarda bir birlerine karışmış durumdadırlar. Bu karışma oranı da bireylere göre değişik durumdadır ve her bireydeki ağırlıkta olan dini duygularda farklılıklar vardır.

Bazı psikologlar, din duygusundaki temel duyguların ne olduğunu açıklamaya çalışmışlardır. Schleiermacher, din duygusunun esasını "mutlak bağlılık" duygusunun oluşturduğunu belirtmektedir.[146]

Alfred Bertholet'e göre, Allah korkusu, mütevazi bir teslimiyet ve mutlak bağlılık duygusu, dinin karakteristik yapısı içerisinde karışık halde yer alan temel duygulardır.[147]

Theodule Ribot'a göre ise, din duygusu iki gamdan meydana gelir. Birinci gam korku ağırlıklıdır. Bu gamda dehşet, haşyet (korkma), tâzim (yüceltme) ve hürmet duyguları vardır. İkinci gam ise ferahlık ve huzur ağırlıklıdır. Bu gamda da hayranlık, güven, muhabbet gibi yüksek duygu ve heyecan sentezleri vardır.[148]

Din duygusunda, en basitinden dehşete varıncaya kadar korku duygusu derece derece bulunur. Bu korkuyu doğuran

---

[145] Bkz., Müller, R. Freienfels, *Psychologie der Religion I*, Berlin-Leipzig, 1920, s. 12; Theodule Ribot, *Hissiyat Ruhiyatı*, çev. M. Şekip Tunç, İst.,1927, C. II, s. 121-122; Pierre Bovet, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, çev. Selahattin Odabaş, Ank. 1958, s. 14; W. Pöll, *Religionspsychologie*, München, 1965, s. 80; Yavuz, *Çocukta Dini Duygu...*, s. 34-35.

[146] Bkz., Fr. Schleiermacher, *Über die Religion*, Stutgart, 1969, s. 46.

[147] Bkz., Bertholet, *Wörterbuch der Religion*, s. 462.

[148] Bkz., Ribot, *a.g.e.*, C. II, s. 121-122.

meçhul, esrarlı, nasıl olduğu bilinmeyen, istediğinde en büyük nimetleri bahşeden, istediğinde de en büyük eziyet ve zahmetleri verebilen kudretli bir varlığa inançtır. Bu varlıktan, yani Allah'tan korkunun nedenlerini ise şöyle belirtmek mümkündür:

a) Allah'ın sevgisini kaybetme, sevgisinden mahrum olma, dolayısıyla hem bu dünyada hem de ahirette mükâfat elde edememe korkusu.

b) Allah'ın yapmasını istediği şeyleri yapmamanın, yapmasını istemediği şeyleri ise yapmanın sonucunda cezalandırılacağı korkusu. Cezalandırılma ise hem dünyada başına bir takım kötülüklerin, felaketlerin gelmesi şeklinde hem de ahirette cehennemde azap görme şeklinde olabilir.

c) Allah'ın razı olacağı bir kul olamamanın korkusu sadece Allah'ın rızasını kazanmayı düşünen, mükâfat ya da cezayı önemsemeyen bazı insanlarda -ki bunlar, daha çok peygamberler ve bazı mutasavvıflardır- Allah'ın rızasını elde edememek tek korkudur.

Din duygusundaki korkunun özelliği, kişiyi korktuğu ilahi varlığa yaklaştırması ve ona teslimiyete götürmesidir. Diğer korkulardan ayrılan en önemli yönü de budur. Çünkü korkuda uzaklaşmak, kaçmak, nefret etmek gibi eğilimler vardır. Din duygusundaki korkuda ise sığınmak, sokulmak, ümitlenmek gibi eğilimler bulunur.[149] Yani Allah korkusundan yine Allah'a sığınılmakta, ona teslimiyet ve bağlılık gösterilmektedir.

İşte burada bir dönüşüm söz konusu olmaktadır. Şöyle ki, insan bir taraftan, teslim olduğu ve bağlılık gösterdiği, kudretli bir varlık olduğuna inandığı Allah'ın emirlerine uymamanın korkusunu ve huzursuzluğunu yaşamakta, diğer taraftan bu korku onu tekrar Allah'a sığınmaya yöneltmektedir. Şüphesiz bu bilinçli bir korkudur ve Kur'an'a göre Allah'tan en fazla korkanlar bilgin olanlardır.[150]

Din duygusunda korku ile saygı ve sevgi yan yana içe içedir. Allah sevgisi din duygusunun en önemli unsurudur.

---

[149] Ribot, *a.g.e.*, C. II, s. 166.
[150] Fâtır, 28.

Allah, insanı yaratan, insana nimetler veren, insanı koruyan, tüm kainatı insanın emrine veren bir varlık olarak ona inanan tarafından her şeyden daha çok sevilir. İnsan Allah sevgisiyle olgun insan olma özelliğini kazanır. Çünkü Allah sevgisi insanı, Allah'ın yarattığı her şeyi sevmeye, hoş görülü ve yardım sever olmaya iter. Yunus Emre'nin ifadesiyle, "Yaradılanı yaratandan ötürü hoş görür." İslam dinine göre insanları sevmek mü'min olabilmenin bir gereğidir. Hz. Muhammed şöyle buyurmuştur; "Allah'a yemin ederim ki, siz iman etmedikçe cennete giremezsiniz, bir birinizi sevmedikçe de iman etmiş olamazsınız."[151]

Ayrıca dince yasaklanan bir hareketten, işlenen bir günahtan sonra duyulan pişmanlık, üzüntü ve hayıflanma; kutsal bir kitabın, dini bir şiirin vb. okunması, kutsal bir eseri seyretme, tabiat olayları üzerinde düşünme, tabiata bakış sonucu, tabiattaki olağanüstü düzen ve intizam karşısında duyulan haz ve hayranlık; yaratıcının verdiği nimetleri hatırlayarak ona şükretme, onu sevme, ona karşı minnettarlık duyma, ona teslim olma duygusu önemli dini duygulardandır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi din duygusu bireylere göre farklı şekiller ve dereceler gösterir ve bunları birbirinden ayırarak belirli kategorilere sokmak oldukça zordur. İnancın kuvvetliliği ve yaşanması, dini uygulama ve tecrübe farklılıkları, bireyin düşüncelerinde, çeşitli hal ve hareketlerinde Allah'la ilişkide olduğunu hissetme durumları vs. bu çeşitliliği doğurmaktadır. Öyle ki bir mistik, vecd haliyle, Allah'la bir olma duygusunu yaşayarak kendinden geçerken, dine inanan başka bir şahıs, bir korku ve ürperme duygusunu aşamaz.[152]

Ancak derece derece farklılıklar olmakla beraber din duygusu ile insan kendini yepyeni bir dünyada bulmakta, iç dünyasını zenginleştirmektedir. Din duygusunun insana verdiği mutluluğu, insanın kendini acz içinde hissettiği anda, dinin onun imdadına koşuşunu W. James şöyle ifade etmektedir. "Kendimizi acz içinde, eksik hissettiğimiz bir anda din

---

[151] Ahmed b. Hanbel, II, 391; İbn Mace, Edeb, II, 1217.

[152] Krş.: Mustafa Şekip Tunç, *Bir Din Felsefesine Doğru*, Türkiye Yayınevi, 1957, s. 69-72; Neda Armaner, *İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi*, M.E.B., İst. 1967, s. 29-30.

imdada koşmaktadır. Yalnız dindar olma halinde ona erişilebilen bir ruh hali vardır ki bu, bütün umutların kaybedildiği ve bizi çevreleyen hayatın adeta bizi terk ettiği bir anda ortaya çıkan dini duygu sayesinde bizi yeniden gençleştirmekte ve iç hayatımızı değiştirmektedir. Böylece bütün sıkıntılardan kurtulmuş, her türlü endişeden arınmış olarak kendimizi yepyeni bir dünyada buluruz. Böyle bir sevinç duygusuna ancak dinde rastlanılabilir. Aynı duyguyu başka yerde bulmak mümkün değildir."[153]

Belma Özbaydar'ın ifade ettiği gibi[154] din duygusu bireye yaşadığı dünyada bulamadığı bir emniyet ve teselli kazandırmakta, kendisinin dışında bulunan, rahatlıkla güvenebileceği bir kuvvete, kudrete dayanma imkanı sağlamaktadır.

Din duygusunun nasıl ortaya çıktığı yani kaynağı konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bunları, din duygusunun doğuştan olduğunu ileri süren ve sonradan, çeşitli faktörlerin etkisi ile kazanıldığını belirten görüşler olarak iki grupta toplayabiliriz.

Duyguyu geniş bir şekilde inceleyen W. James, din duygusunun diğer duygular gibi insanda doğuştan olduğunu, insan organizmasının yapısına bağlı bulunduğunu belirtmiştir. Din psikolojisi alanında araştırmalar yapan diğer bir kısım psikologlar da bu görüş etrafında birleşmektedirler. Örneğin, Flournoy, Girgensohn, Remplein, Spranger, din duygusunun fıtriliğini kabul etmekte, bunu içgüdü, eğilim, tabiat üstü varlığa bağlanmak gibi olgularla açıklamaktadırlar.

Bazı psikologlara göre ise, din duygusu sonradan çeşitli faktörlerin etkisi ile ortaya çıkmaktadır. Bunlardan bazıları din duygusunun menşeinin korku ve ümit olduğunu ileri sürmüşlerdir. Şöyle ki, insanın kudreti dışında kalan olayların bir kısmı ona korku, bir kısmı da ümit verir. Bir çok olay karşısında tam bir acz içinde olan insan, korktuklarının kötülüklerinden emin olmak, ümit kaynağı olanların da sevgilerini kazanmak için onları kutsallaştırmış, dua ve ibadetlerde bulunmuştur. İlk dinin tabiatçılık olduğunu ileri süren

153 Wlliam James, *L'Expérience Religieuse*, Paris, 1908, s. 41-42.
154 Özbaydar, *Din ve Tanrı İnancı...*, s. 6.

Max Müller ile ilk dinin ruhçuluk olduğunu ileri süren Edward Burnette Tylor, bu dinlerin ortaya çıkmasında korku ve ümidin etkili olduğunu belirtmektedirler.[155]

Dewey ve Humber'e göre, din duygusu doğuştan varolan bir arzunun sonradan ortaya çıkması şeklinde düşünülmemelidir. Çünkü dini ihtiyacın doğuştan olduğunu gösteren bir delil yoktur. Dini yaşantı öğrenilen, sonradan kazanılan bir şeydir. Her kültürde bulunması bu ihtiyacın evrensel olduğunu göstermekte, kalıtım yoluyla aktarılmış bir özellik olduğuna işaret etmemektedir.[156]

Freud din duygusunun kaynağını, güçsüzlük ve acz sonucu, çocukluk dönemine bağlı yüceltilmiş bir baba imajına dayandırır.

Kur'an-ı Kerim'e göre, din duygusu insanda doğuştan vardır. Âraf sûresinin 172. Ayetinde, "Rabbin, Âdemoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini almış ve onları kendilerine şahit tutmuştu. Ben sizin Rabbiniz değil miyim diye. Evet buna şahidiz, dediler. Kıyamet günü, biz bundan habersizdik, demeyesiniz" buyurulmaktadır.

Bu ayet, her insanın yaratılışı sırasında Allah ona, Allah'ı bilip tanıma yeteneği duygusu verdiğini anlatmaktadır. Allah insanlara fıtri olarak Allah'ı bilme, ona inanma duygusu vermiştir ki, kıyamet gününde dünyadaki inkarları için bir bahaneleri kalmasın.[157]

Başka bir ayette de, Allah insanları tek Allah inancını kabul etme eğilimiyle yarattığını şöyle belirtiyor: "Sen yüzünü, Allah'ı birleyici olarak doğruca dine çevir. Allah'ın yaratma kanununa (uygun olan dine dön) ki, insanları ona göre yaratmıştır. Allah'ın yaratması değiştirilemez. İşte doğru din odur. Fakat insanların çoğu bilmezler."[158]

Yine Hz. Muhammed'in, "her çocuk fıtrat üzere (Allah'a inanmaya ve İslam dinini kabule eğilimli olarak doğar).

---

155 Tabiatçılık ve Ruhçulukla ilgili geniş bilgi için bkz.: Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, s. 67-77.

156 Bkz., Özbaydar, *a.g.e.*, s. 7.

157 Bkz., Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İst. 1989, C. III, s. 412.

158 Rûm, 30.

Sonra anne ve babası onu yahudî, hıristiyan veya mecusileştirir."[159] sözü de, insanların doğuştan aynı dini duyguya sahip olarak doğduklarına işaret etmektedir. Yani bütün insanlar doğuştan, yaradılışlarında varolan Allah'a inanmaya eğilimli bir özelliğe sahiptir. İnsandaki bu tabii eğilim, daha sonra dış faktörlerin etkisi ile belli bir şekil kazanır. Çevresindeki kişilerin çocuğa aşıladıkları dini esaslar, içindeki bu inanma eğilimiyle birleşerek onu belirli bir dine yöneltir. İnsanda Allah'a inanma eğilimi, din duygusu olmakla beraber, hangi dini kurallara göre hareket etmesi gerektiğini bilemeyeceğinden, ilahi dinlerce kabul edildiğine göre Allah, insanlar arasından seçtiği peygamberler vasıtasıyla kişinin uyması gereken dini kuralların, esasların, yapması gereken ibadetlerin neler olduğunu bildirmiştir. Yani Allah insanlara bu konuda yol göstermiş, yardımcı olmuştur.

İnsanın içindeki inanma eğilimi tek tanrıya inanç şeklinde olduğu için, tek tanrı inancı ile ilgili esasları çok kolay benimserken, çok tanrılı, putperest inançlarını benimsemesi aynı kolaylıkta olmamakta, karşı çıkmalar ve tek bir yaratıcıyı bulmaya yönelik akıl yürütme ve tecrübeler söz konusu olmaktadır. Bunun bir örneğini Kur'an-ı Kerim, Hz. İbrahim @'in dini tecrübesini anlatarak açıklamaktadır.

Yıldızlara, gök cisimlerine ve putlara tapan bir toplumda yaşayan Hz. İbrahim, tabiat varlıklarını müşahede ederek ve akıl yürüterek tek bir Allah'ın varlığına yönelmiştir. Hz. İbrahim, önce bir yıldız görür, yüksekliğine ve parlaklığına bakarak onu tanrı zanneder. Fakat yıldız batınca, batanların tanrı olamayacağını düşünür. Ayı daha parlak görünce onu tanrı zanneder. Ay da batınca, onun da tanrı olmadığı hükmüne varır. Güneşi bunlardan daha büyük, daha parlak görünce onu tanrı zanneder. O da batınca, batan fani şeylerin hiç birinin tanrı olamayacağını düşünerek, bütün bunları yaratan tek bir yaratıcının olduğunu anlar ve Allah'ı kabul ederek O"a yönelir. Onun bir ve tek olduğuna kesinlikle inanıp, Ona ortak koşanların yaptıklarından uzak olduğunu vurgular.[160]

---

[159] Müslim, Kitabu'l-Kader, 46/22.
[160] Bkz., Enâm, 76-79.

Kanaatimce insanın yapısında, "her şeyden güçlü bir varlık arama ve bu varlığa sığınma" eğilimi vardır. Her şeyden büyük ve güçlü bir varlık olduğu inancı ise, çocukta kendisi ile diğer varlıkları ayırt etme bilincinin gelişmesi ile başlamaktadır. Bunu 3-4 yaşlarındaki çocukların Allah'ı güçlü bir varlık olarak düşünmelerinden ve bu doğrultuda sorular sormalarından anlıyoruz.

İşte bazı psikologların ileri sürdüğü güçsüzlük ve acz, sığınma duygusu ile beraber din duygusunun temelini oluşturur. Ancak daha sonra buna korku, hayranlık, sempati ve sevgi gibi duygular karışır. Güçsüzlük ve aczin verdiği "korunma ve sığınma, emniyette olma" ihtiyacı, küçük yaştan itibaren tüm hayat boyunca devam eder. Bu ihtiyaç insanı başkalarından yardım, sevgi ve şefkat görmeye ittiği gibi, en büyük koruyucu ve sığınılan olarak Allah'a yöneltmekte, O'na bağlılığa götürmektedir.

Vergote, psikoloji ve sosyolojinin "köken ve özler" ile değil, sadece ilişkilerle uğraştığını belirterek dinlerin kaynağı konusundaki değerlendirmeleri eleştirmektedir. Ona göre beşeri ilimlerin incelediği gerçeklik (realite), birbiriyle ilişki halindeki, bağlamlanmış bütünlerden oluşmaktadır. Bu gerçeğin nasıl ortaya çıktığını anlatmak isteyen kişi, bu konudaki teorisini bir takım ön kabullere dayandırmakta ve ona mevcut dinlerden destekler aramaktadır.[161]

V. İBADET

A-İBADETİN ANLAMI

Her ne kadar dinin esası iman ise de, inanan insan kuru bir inançla yetinmez, inandığının peşine düşer ve inancını davranışlarına da yansıtır, inandığı varlığa olan bağlılığını söz ve hareketlerle göstermeye çalışır.

Böylece insanın inanç, düşünce ve duygu dünyasında yaşanılan sübjektif olgular, diğer bir deyimle kalplerin derinliklerindeki dini yaşanış ve tecrübeler, davranış halinde dışa aksederler ki, genel anlamda bunlara ibadet denir.

---

[161] Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 18-19.

Sözlükte ibadet, "Tanrı buyruklarını yerine getirme, Tanrı'ya yönelen saygı davranışı, tapınma, tapınış, kulluk" gibi anlamlara gelmektedir.[162] Terim olarak "Allah'a karşı kulluk ve bağlılığı ifade eden sözler ve hareketler, O'na yaklaşmak için yapılan dini davranışlar"[163] diye tanımlanan ibadet, dini inanç, duygu ve düşüncenin, objektif dünyadaki bir uzantısıdır. İbadet kelimesi günlük dilde, şekli belirlenmiş, yapılması gereken belli davranışlar olarak dar anlamda kullanılmaktadır. Örneğin, namaz kılmak, oruç tutmak, hacca gitmek gibi. Aslında geniş anlamda bakıldığında İslam dinine göre, Allah'ın rızasını kazanmak için yapılan her hareket ibadet hükmündedir. Çünkü Allah insana, kendisinin ve ailesinin geçimini sağlaması için çalışması, diğer insanlara yardım etmesi, güçsüzleri koruması, iyiliği emredip, kötülükten sakındırması vs. gibi bir çok görevler yüklemiştir. İşte iyi niyetle, Allah'ın istediğini düşünerek yapılan bütün davranışlar birer ibadettir ve İslam'a göre bu davranışlar karşılığında kişi sevap alacak, mükâfat görecektir.

Bu nedenle Hz. Muhammed, "Yolda gelip geçeni rahatsız eden bir taşı, bir dikeni kaldırmanın sadaka olduğunu"[164] "hatta güzel sözün bile sadaka olduğunu"[165] söylemiştir.

Ancak her dinde ibadet olarak belirlenen bazı özel davranışlar vardır ki bunlar, Allah'la insan ilişkilerini canlı tutmak için belli aralılarla tekrarlanırlar. Örneğin, İslam dinindeki namaz ibadetinin günde beş vakte bölünmek suretiyle yapılması, Müslümanın günlük meşgalelere dalarak Allah'ı unutmasını ve sadece dünyaya bağlanmasını engellemek, Allah'la ilişkileri canlı tutmak içindir.

İbadetle güdüsel olarak korkuyla beraber sevgi ve saygı duygusu etkin bir şekilde yer alır. İnanan insan bir taraftan Allah'ı sever, Allah istediği için, ona karşı duyduğu sevgi ve saygının bir belirtisi olarak ibadet yapar, diğer taraftan Allah'tan korkar, ona sığınır, dua ve yakarışta bulunur.

---

[162] Bkz., *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Y., Ank. 1974, s. 395.
[163] Krş., Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, s. 61.
[164] Buhari, Cihad, 5/15; Tirmizi, Birr, 4/340.
[165] Buhari, Cihad, 3-224: Müslim, Zekat, 2/699.

İbadet etmenin gönül rahatlığını, etmemenin de üzüntü ve korkusunu yaşar.

İbadette ayrıca iradenin etkin rolü vardır. Dini inancın davranışa dönüşmesi kişideki irade gücüne de bağlıdır. İrade, dinde yapılması gerekenler söz konusu olduğu zaman harekete geçirici, yapılmaması emredilenler, yani nehiyler söz konusu olduğu zaman ise aksiyonu durdurucu, frenleyici bir rol oynar.

İbadetler, daha geniş ifadesiyle ameller (bilinçli her çeşit davranış) bir taahhüt, bir bağlanmadır. Bu bağlanma, ona zıt ve karşı olan pek çok eğilimleri aşarak devam eder. İnsandaki duygusal güçler birbiriyle mücadele eder. İnsanı ikiye böler ve insana kendi tasarılarına, projelerine göre düzenleme ve yönlendirme görevini empoze ederler.[166]

İnsanın dini inanç, duygu, düşünce ve ibadetleri bir bütünlük arzeder. Bu nedenle eğer kişide objektif olarak ortaya çıkan hareketler, ibadetler bulunmazsa, onun dini hayatı, sübjektif dini duygu ve düşüncelerden, hülyalardan ibaret kalır ve bu kalan kısım artık din olarak nitelendirilemez.[167] Hiç ibadete başvurmayan bir insanın dindarlığı farazi ve hayalidir.[168] Çünkü din ancak, kişinin dini duygu ve bilincinin etkilediği davranışlarla var olur.[169]

Ayrıca temeldeki inanç faktörü nedeniyle, ibadetle diğer davranışlar arasında da bir bağlantı vardır. Kişi Allah'a inandıktan sonra, bu inanca bağlı değerler sistemi içinde kendini disipline ederek, kabul ettiği değerlere göre davranışlarını uyarlamaya çalışır. İnancının etkisiyle Allah'a ibadet ederken nasıl dini bir emre uyuyorsa, aynı şekilde dinin yasaklarından kaçınmaya, dini normlara uy un davranışlar göstermeye de gayret eder.

---

166 Vergote, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, s. 177.

167 Emile Boutroux, *Science et Religion*, Paris, 1908, s. 380.

168 Armaner, *İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi*, s. 47.

169 Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, s. 120.

B-İBADETİN PSİKOLOJİK SONUÇLARI

İbadetler tek başına veya toplu olarak (cemaatle) yapılmaktadır. Gerek tek gerekse toplu olarak yapılsın ibadetlerin kişinin tüm psikolojik mekanizmaları üzerinde etkisi olmaktadır. Bu açıdan konuyu, özellikle İslam Dininde emredilen ibadetleri dikkate alarak açıklamaya çalışacağız. Genel bir değerlendirme ile ibadetin kişi üzerindeki etkilerini şu noktalarda toplamak mümkündür.

1. Bir Görev Olarak Algılanması

Önce şunu belirtmek gerekir ki, inanan kişi, ibadetlerin Allah tarafından kendisine verilen bir görev olduğunu kabul etmektedir. Bu yüzden, eğer çeşitli nedenlerle, bazı engellerle ibadet edemezse, yani namaz kılamazsa, oruç tutamazsa vs. huzursuz olur ve günah işlediği düşüncesiyle rahatsızlık duyar. Bu huzursuzluk onda bazı bedensel ve ruhsal hastalıkların ortaya çıkmasına yol açabilir ve onu başarısızlığa götürür. Bu nedenledir ki ibadet özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğünün ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilir.

2. Ruh Sağlığını Koruması

İbadet insana gerginlik ve stresten kurtulmada ruh sağlığını korumada yardımcı olur. İnsan günlük hayatın problemleri ile uğraşırken zaman zaman gerginlikler yaşar, huzursuz olur, zihnen yorulur. İşte İslam'da sıkça yapılması istenen namaz, insanı günlük hayatındaki yoğun işlerden, zihnini rahatsız eden problemlerden uzaklaştırarak kısa bir süre de olsa dinlenmesini ve stres atmasını sağlar. Namaz aynı zamanda bir meşguliyet olduğundan insanın ruh sağlığını bozan düşüncelerden böyle zaman zaman uzaklaşıp abdest ve namazla meşgul olmasıyla hem rahatlar hem de namaz davranışı belli aralıklarla sürekli devam ettiğinden bir süre sonra bunlardan tamamen kurtulmasına neden olabilir.

3. Dengeli Bir Kişilik Kazandırması

İbadet insanın üstünlük ve aşağılık duygularından uzaklaşmasına, dengeli bir kişilik yapısına kavuşmasına katkı sağlar. Örneğin, namaz kılan bir insan alnını yere koymakta ve Allah'ın yüceliğini kabul ederek onun karşısında güçsüz

olduğunu gerek ifadeleri ile gerekse hareketleri ile dile getirmektedir. Bu bilinçle namaz kılan birey, elbette kendini üstün göremez.

Yine camide amir memur, zengin fakir, öğretmen öğrenci, her kesimden insanın aynı safta, omuz omuza,hatta camiye önce gelmişse diğerinden önde yer alarak namaz kılması, Allah'ın huzurunda herkesin eşit olduğunu görmesine, algılanmasına ve aşağılık duygusuna kapılmamasına neden olur.

Aynı şekilde namazda tekrarlanan "yalnız sana kulluk eder, yalnız senden yardım dileriz" ifadesi, bireyi iki yüzlü, riyakarca davranışlardan, bir takım menfaatler için her türlü yaltaklanmalardan alıkor, dengeli bir kişiliğe iter. Tabi ki bu özellikler alışkanlık gereği ya da başka maksatlarla ibadet edenler için değil, bilinçli bir şekilde ibadet edenler için söz konusudur.

4. Başkalarına Zarar Verici Davranışlardan Alıkoyması

İbadet, bireyi, kendini kritik etmeye, değerlendirmeye iter, onu olumsuz davranışlardan uzaklaştırmada rol oynar. Namazda bir içe dönüş olgusu vardır. Dış dünya ile irtibatın kesilerek Allah'la baş başa kalınması hali vardır. Eğer namaz, bu bilinçle kılınırsa, bireyin olgunlaşmasına, başkalarına zarar verici davranışlardan alıkonulmasına, iyi ilişkiler kurmasına katkı sağlar. Bu nedenle Allah, "namaz mutlaka kötü ve iğrenç şeylerden men eder." (Ankebut, 45) buyurmuştur.

Oruçta ise, zaten birey bütün gün ibadet halindedir. Bütün davranışlarını böyle bir bilinçle yapacaktır. Yani oruçlu olduğu sürece güzel davranışlarda bulunacak, kötülüklerden uzaklaşacaktır. Aksi takdirde orucunun kabul edilmeyeceğini bilecek, bu inançla diğer bireyler için zararlı olan eğilimlerini, arzu ve isteklerini baskı altında, kontrol altında tutacaktır. Çünkü sadece yememek ve içmemek oruç için yeterli değildir.

5. İradeyi Güçlendirmesi

İbadetler, insanı sabra alıştırır, iradesini güçlendirir. Namazda da oruçta da iradenin etkin rolü vardır. Oruçta sa-

bır unsuru ön plandadır. İnsan gün boyu en önemli ihtiyaçlarını askıya almaktadır. Yapmadan duramadığı bir çok alışkanlığı belli süre de olsa terk etmektedir. Bu ona bir iç disiplin ve irade gücü verir.

6. Maddi Şeylere Karşı Aşırı Bağlılığı Azaltması

Dünyadaki çeşitli imkanlar, maddi şeyler, para, makam, mevki insana cazip gelir. İbadetler bunlara aşırı bağlılığı önlemede de etkindir. Namaz günde beş kere bireye Allah'ı, ölümü, ahireti hatırlatır. Böylece dünyaya olan hırsı, ihtirası azaltır.

Zekat ve sadaka, mala ve paraya olan bağlılığın azalmasına, mal hırsının insanın gözünü bürüyüp kendine ve çevresine zarar verici duruma düşmesine engel olur. Sürekli parayı, malı düşünüp kalbinin katılaşmasına fırsat vermez, adeta zihnini ve kalbini temizlemiş olur. Kur'an-ı Kerim böyle bir temizliğe işaret etmektedir: "Onların mallarından bir miktar sadaka (zekat) al ki, onunla kendilerini temizleyesin ve yüceltesin."[170]

İslam'a göre dünyadaki maddi şeyler birer araçtır. Eğer amaç haline gelirse insanın zihni hep onlarla meşgul olur, kalbi katılaşır, ruh sağlığı bozulur. Amaç Allah'ın sevgi ve rızasını kazanmak olmalıdır.

7. Şefkat ve Merhamet Duygularını Geliştirmesi

İbadet insandaki şefkat ve merhamet duygularını artırır, onu fedakarlığa ve başkalarını düşünmeye iter. Sosyalleşmesine katkıda bulunur, diğer insanlarla ilgilenmeye yöneltir. Özellikle oruçta birey, belli bir süre aç kalmasının da etkisi ile fakir kişilerle daha çok ilgilenir, onlara daha çok yardımda bulunmaya çalışır. Ramazan ayında bu tür yardımların diğer aylara göre ne kadar fazlalaştığını görmek mümkündür. Böylece insanın maddeye ve dünyaya olan bağlılığı azalmakta, daha fedakar, daha yardımsever, iyilik yapmaya hazır, kötülüklerden uzaklaşan bir özellik kazanmaktadır. İyilik yaptıkça, kötülüklerden uzaklaştıkça da bu

[170] Tevbe. 103.

özellikler onda iyice yerleşmekte hassas bir vicdan yapısı kazanmaktadır.

Diğer taraftan camiler de kişilerin, sosyalleşmesinde önemli rol oynar. İnsanlar birbirleriyle tanışır, birbirlerine yardımcı olur, hal hatır sorar, yalnızlık duyguları ortadan kalkar.

8. Diğer Kişilere Karşı Sevgi, Saygı ve Bağlılığı Kuvvetlendirmesi

İbadetler, sosyal dayanışmayı, birlik ve beraberlik duygularını geliştirme açısından da etkin bir fonksiyona sahiptir. Özellikle zekat ve sadakalar, insanlar arasındaki sevgi, saygı ve bağlılığı kuvvetlendirir. Fakir insanlar, zenginlerin yaşantılarına ve sahip oldukları imkanlara bakarak onlara karşı düşmanlık besleyebilir, kin ve nefret duyguları geliştirebilirler. Hele zengin, fakirleri gözetmeyen, muhtaçlara yardım etmeyen, yani zekat ve sadaka vermeyen birisi ise, bu duygular fakirlerde iyice yerleşir ve zengin kişiye onun servetine zarar verici davranışlarda bulunmaya kadar fakirleri götürebilir. Ya da fakiri karamsarlığa, içine kapalı olmaya, toplumla bağlarını koparmaya itebilir. Böylece ruh sağlığı bozuk, mutsuz bir kişi durumuna gelir. Gelirinin az olmasından, ailesinin, çocuğunun ihtiyaçlarını karşılayamamasından dolayı bunalıma giren, intihar eden kişiler olmaktadır. 1997 yılı Eylül ayında ülkemizde, çocuğunun okul masraflarıyla ilgili isteklerini karşılayamadığı için intihar eden bir babanın haberi basın organlarında verilmişti.

Halbuki zekat ve sadaka veren kişiye karşı fakir insan sevgi ve saygıyla yaklaşır. Onu kıskanmaya, ona zarar vermeye değil, yardım etmeye çalışır. Kötümser değil, iyimser olur. Böylece sosyal dayanışma, birlik ve beraberlik duyguları gelişir, sağlıklı ilişkiler ortaya çıkar. Tabii ki Kurban da bu dayanışmayı kuvvetlendiren bir ibadettir.

9. Günahkarlık ve Suçluluk Duygularını Yok Etmesi

İbadet, günahkarlık ve suçluluk duygularından da bireyi korur. Birey, ibadet sırasında olsun, ibadetten sonra olsun yaptığı dualarla, daha önce işlediği günahların bağışlana-

cağını düşünerek günahkarlık ve suçluluk duygusuna kapılmaz. Bu konuda tevbe bireyi rahatlatan önemli bir etkendir.

Görüldüğü gibi ibadetler, bireyin bütün yönlerine hitabeden bir özelliğe sahiptir. Zihnin olumsuz düşüncelerden uzaklaşmasında, duyguların denge kazanmasında iradenin kuvvetlenmesinde, bireyin kendisine, Tanrı'sına, ailesine, topluma, bütün insanlığa, hatta canlı ve cansız bütün varlıklara karşı sorumluluk duymasında, kendi içinde dengeli, toplum içinde uyumlu ve olgun duruma gelmesinde, kendi mutluluğunu başkalarının mutluluğundan ayrı düşünmeyen, kendisi için istediğini diğer insanlar için de isteyen bir anlayış kazanmasında etkin bir role sahiptir.

Ancak burada bilhassa şunu da vurgulamak gerekir. İbadetlerin, zoraki, gösteriş için ya da samimi olarak yapılıp yapılmaması, bireyin yetişme tarzı ve diğer çevresel faktörler yukarda belirtilen özelliklerin kişideki oranını, yoğunluğunu beraberce tayin eder, oluştur.

Dua ve tevbe de, ibadet kavramı içinde yer alan ve hemen hemen bütün din mensuplarınca en sık olarak başvurulan iki önemli uygulamadır. Bu nedenle burada dua ve tevbenin psikolojik yönü hakkında açıklamada bulunmaya çalışacağız.

C-DUA

1. Duanın Tanımı ve Özellikleri

Dua Arapça bir kelime olup, çağırmak, davet etmek gibi anlamlara gelir. Terim olarak dua, inanan kişinin Allah'a yakarışı, yalvarışıdır. Bireyin Allah'tan bazı taleplerde bulunuşudur. Allah'la ilişki kurma ve ondan yardım dileme halidir. Alexis Carrel'e göre dua, "bir şikayetten, bir ızdırap çığlığından, bir yardım dilemeden ibarettir."[171] İnsandan Allah'a doğru olan iletişimdir.

Allah'la insan arasındaki iletişim iki yönlüdür. 1. Allah'ın insana doğru olan iletişim, 2. İnsandan Allah'a doğru olan iletişim.

---

171 Alexis Carnel, *Dua*, çev. M. Alper Yücetürk, İst. 1977, s. 195

Allah'tan insana doğru olan iletişimde, ya Allah'tan doğrudan doğruya insana seslenişi[172] ya da elçi aracılığıyla -ki, ilâhî dinlerde bunun melek Cebrail olduğu belirtilmektedir- emirlerini peygamberlere bildirmesidir. Peygamberler tarafından da insanlara aktarılır.

İnsandan Allah'a doğru olan iletişim ise dua ve ibadetlerle yapılır. Yani duada birey Allah'a yönelerek onunla iletişim kurmakta, isteklerini taleplerini ona arz etmektedir.

Duanın özelliklerine, dua sırasında bireyde meydana gelen psikolojik değişme ve süreçlere baktığımızda şunları görmek mümkündür.

1. Dikkatin Allah'a çevrilmesi: Duaya başlarken bireyde bir toparlanma olur ve dikkatler Allah'a çevrilir. Birey Allah'ın huzurunda olduğunun, onunla iletişim kurmaya hazırlandığının bilinci içerisinde bulunur. Dua eden bireye göre Allah, her şeye gücü yeten, her şeyi yapabilecek, dolayısıyla insanın ihtiyacını da karşılayabilecek durumda bir varlıktır. İnsanın söylediklerini, isteklerini duyar ve dolayısıyla birey dileklerinin kabul edileceği ümit ve beklentisi içerisinde Allah'a güven besler, bunun heyecanını yaşar. Dikkatini dış dünyadan kendi içine, ızdıraplarına, isteklerine ve bunları arz edeceği Allah'a yöneltir.

2. Güçsüzlük bilinci: Duada güçsüzlük bilinci vardır. Birey bir çok şeye güç yetiremediğini, Allah'ın yardımına muhtaç olduğunu bilmektedir. Bir çok durumda çaresiz kalmaktadır. Bu nedenle istek ve arzularını gerçekleştirebilmek için Allah'ın yardımı gerekmektedir.

3. Teslimiyet: Birey Allah'a teslim olmuş, onun sonsuz merhametine ve azametine sığınmıştır. Ona tabi olduğunu ve onun her şeye gücünün yettiğini dile getirmektedir. Onu övmekte ve yüceltmektedir. Ona karşı hissettiği duyguları, sevgi, saygı, korku ve hayranlık duygularıyla teslimiyetini, sözlü ya da sözsüz ifade etmektedir.

---

172 Kur'an'da, Allah'ın Hz. Musa ile doğrudan konuştuğu bildirilmektedir. Bkz., Nisa, 164; Meryem. 52

4. Dileme: Birey Allah'a dünya ve ahiret için dileklerini sunar. Maddi, manevi, dünyaya ve ahirete ait lütuflar ister. Bireylerin Allah'tan istekleri oldukça çeşitlilik gösterir. Bunları şöyle belirtebiliriz:

a) Günahlarının bağışlanması dileğinde bulunur. Tevbe eden bilerek veya bilmeyerek yaptığı bir çok hatadan dolayı Allah'ın affını diler ve bu hatasını tamir ederek, yanlışlıklardan, olumsuz davranışlardan uzaklaşacağını, Allah'ın istekleri doğrultusunda hareket edeceğini vadeder.

b) Çevresini saran binlerce zorluklara, onu tehdit eden tehlikelere, kazalara, belalara, afet ve musibetlere karşı korumasını, bu zorluklara, engellere karşı koymak, başarılı işler yapmak için yardımını, kuvvet ve kudret ihsan etmesini bekler.

c) Aynı şekilde sevdikleri için de yardım ve bağışlama talebinde bulunur. Aile bireyleri, akrabaları, ülkesi, bütün Müslümanlar, hatta bütün insanlar için Allah'tan iyilikler, güzellikler, lütuflar diler.

d) Gerek kendisinin, gerekse sevdiklerinin uğradığı haksızlıklarla, zulümlerle ilgili şikayetlerini Allah'a bildirir, haksızların ve zalimlerin cezalandırılmasını ister. Hakkını talep eder. Böyle dualara halk arasında beddua (kötü dua) denir.

e) Bazı bireyler, özellikle peygamberler, Allah'tan Allah'ın rızası ve sevgisi dışında bir şey istemezler. Onların tek arzusu, Allah'a iyi bir kul olabilmek, onun isteklerini mümkün mertebe yerine getirmektir. Yerine getiremedikleri, çeşitli etkilerle, bilerek değil de bilmeyerek, hataen yaptıkları yanlışlıkların üzüntüsünü duyarlar. Allah'ın hoşnut olmayacağı davranışlarda bulunmaması, hoşnut olacağı, istediği davranışları yapması konusunda Allah'ın yardımını isterler.

f) Allah'ın büyüklüğü, yüceliği karşısında hayranlığını, sevgisini, saygısını belirtme, Allah'ın lütfuna, nimetlerine şükretme tavrı: Bazı bireyler, içinde bulundukları durumu Allah'ın bir takdiri olarak nitelendirir, iyi de olsa kötü de olsa hoş karşılar, hiç bir şikayet ve istekte bulunmazlar. Kendileri için hayırlı olanı Allah'ın vereceğini düşünürler.

11-18 yaş arası öğrenciler üzerinde yapılan bir araştırmada Allah'a dua etmelerine sebep olarak % 41'i manevi sıkıntıları, % 15'i maddi sıkıntıları, % 11'i mutluluk anlarını, % 7'si tabiatın güzelliğini saymışlardır.[173]

Alexis Carrel, "muhtaç olduğumuz bir şeyi Allah'tan dilemenin tamamıyla meşru bir hareket olduğunu, fakat bir ihtirasın mükâfatlandırılmasını veya kendi gayretimizle kolayca elde edebileceğimiz bir şeyi Allah'tan dilemenin abes ve manasız olduğunu" belirtir.[174]

2. Duanın Şekli ve Kabulü

Dua sırasında dinlerce öngörülen bazı belirlenmiş şekiller vardır. Örneğin, ellerin havaya kaldırılması gibi. Yine önceden hazırlanmış dua sözleri olabilmektedir. Bireyin bir aracı ile (bir şahıs, bir sembol veya put gibi) dileğini Allah'a duyurduğu ya da doğrudan doğruya Allah'tan taleplerde bulunduğu olmaktadır.

Bir aracı vasıtasıyla Allah'a dileklerini sunan kişi, o aracının Allah nezdinde değer verilen etkili bir kişi olduğunu düşünmekte, böylece duasına daha kolay karşılık alacağına inanmaktadır. Zamanla bu aracılar kutsallaştırılmakta ve bir çok dinde görüldüğü gibi, Allah adına hareket eden kişiler, sınıflar (Hıristiyanlıktaki ruhban sınıfı Şiilikteki imamet sınıfı gibi) oluşmaktadır.

Çoğunlukla bireylerin ibadetler sırasında tekrar ettikleri, ezberledikleri, önceden hazırlanış dua metinlerinden dua ettikleri görülmekle beraber, o an içinden geldiği şekilde dua edenler de olmaktadır. Dua eden kişi duada sözlerin önemli olduğuna inanıyorsa, söyleyeceklerini itina ile seçer, şatafatlı cümleler kurmaya çalışır. Duada samimiliğin daha önemli olduğuna inanıyorsa içten geldiği şekilde taleplerini bildirir.

Kur'an'da duanın adabı şöyle belirtilmektedir: "Kendinizi alçaltıp yalvararak ve gizli şekilde Rabbinize dua edin.

---

[173] Vergote, *Dini, İnanç ve İnançsızlık*, s. 47.
[174] Carnel, *Dua*, 195.

Muhakkak ki Allah aşırı gidenleri sevmez."[175] "(....) Allah'a hem korku hem de istekle dua edin."[176]

Elmalılı Hamdi Yazır, İslam dinine göre, kabulü kuvvetle umulan bir duada yerine getirilmesi gerekli şartları şöyle belirtmektedir:

1. Teslimiyet halinde bulunmak,
2. Saygılı hareket etmek, dileğini boyun bükerek arz etmek,
3. Sessiz ve gizli olarak duada bulunmak, bağırıp çağırarak dua etmek suretiyle gösterişe sapmamak,
4. Duada ruhi bir haz duymak.[177]

Dua eden kişi elbette duasının kabul olacağı ümidi ve inancı içerisinde bulunur. Hatta duasının hemen kabul edilmesini isteyebilir, sabırsız davranabilir. Duanın kabulü konusunda farklı inançlar, farklı değerlendirmeler vardır. Bazıları er veya geç duasının kabul olacağına inanır. Bazıları duanın cevabının doğrudan doğruya ya da zamanla sezilemeyecek bir şekilde dolaylı olarak da verilebileceğini düşünür. Bazıları Allah'tan kendisi için hayırlı olanı ister ve duası kabul edilmese dahi bunu ezeli takdir ile yine kendi lehine yorumlar ve kabul eder.

Suçlular üzerinde yaptığım bir araştırmada bazı suçlular dualarının kabulüne dair şu örnekleri vermişlerdir:

"Yalan söyleyen şahitlerime beddua ettim. Biri inşaattan düşmüş ölmüş, biri çöp kamyonunun altında kalarak ölmüş. Birisi için yine yalvarıyorum yüce Allah'ıma. Onların yüzünden altı buçuk yıldır yatıyorum. 16 yıl ceza verdirdiler."

"Allah'a çok yalvardım, hükümetimize ilham ver, bizleri affetsin diye. İnfaz yasası çıktı. Cezalarımız biraz hafifledi, indirim yapıldı. Yine de yalvarıyorum, bir af çıksın da ailemize, yuvamıza kavuşalım diye."[178]

Burada, duanın kabulü konusunda bir kıssa nakletmek istiyorum: Bir gün, mutasavvıf İbrahim Edhem, Basra sokak-

---

[175] Araf, 55.
[176] Araf, 56.
[177] Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İst. 1968, C. III, s. 2194 vd.
[178] Hüseyin Peker, *Suçlularda Dini Davranışlar*, Samsun, 1987, s. 69-70 (Bazı bölümleri, *O.M.Ü.İ.F.. Dergisi*, Sayı 4'de yayınlanmıştır.)

larından geçerken, halktan bir topluluk etrafını sarıp şu soruyu sordular: "Ya İbrahim, bunca zamandır dua ederiz. Hak Teâla duamızı kabul etmez. Halbuki O, Kur'an-ı Kerîm'inde: "Bana dua ediniz, ben de size karşılığını vereyim"[179] buyuruyor. Bunun sebebi nedir?

İbrahim Edhem cevap verir: Ey Basralılar! Sizin kalbiniz 10 şey ile ölmüştür. Onun için duanız kabul olmaz.

1. Cenâb-ı Hakk'ı biliriz dersiniz, fakat emirlerini tutmazsınız.
2. Kur'an-ı Kerîm'i okursunuz, fakat onunla amel etmezsiniz.
3. Hz. Peygamber'i severiz dersiniz, fakat sünnetlerini terk edersiniz.
4. Şeytan düşmanımız dersiniz, fakat ondan korunmaz, üstelik yolundan gidersiniz.
5. Cennet'i isteriz dersiniz, ancak cennet için hayırlı ameller işlemezsiniz.
6. Cehennem'den korkarız dersiniz, ancak günahlara dalarak kendi elinizle kendinizi cehenneme atarsınız.
7. Ölüm haktır dersiniz, fakat ölüm için hazırlıkta bulunmazsınız.
8. Kardeşlerinizin ayıplarını sayar dökersiniz, ancak kendi ayıplarınızla meşgul olmazsınız.
9. Allah'ın verdiği çeşitli nimetlerden faydalanır, fakat şükretmezsiniz.
10. Ölmüşlerinizi götürür kabre gömersiniz, fakat onlardan ibret almazsınız.

İşte bu sebeplerden dolayıdır ki duanız kabul olmaz[180] buyurmuştur. Görüldüğü gibi burada İ. Edhem, ona soru soranların inançlarında ve dualarında samimi olmadıklarını anlatmak istemiştir.

Kur'an'da insanların tabii yapılarında var olan özellik olarak, başlarına bir sıkıntı geldiğinde, darda kaldıklarında Allah'a yalvardıkları, kurtulup nimete kavuştuklarında ise, Allah'ı unutarak kendi çabalarıyla bunları elde ettikleri gibi çelişkili bir tutum içinde olduklarından bahsedilmektedir.[181] Bu ayetlerde, rahatlık ve bolluk içindeyken Allah'ı unutup darlıkta hatırlayanlar yerilirken, aslında

---

[179] Mü'min, 60

[180] Mahmud Tevfik, *Dürretü'l-Vâizîn*, Dersaadet, 1313, s. 252

[181] Bkz., Zümer 49; Lokman 32; Ankebût 65; Yûnus 12

insana yakışanın, hem darda hem de rahatlıkta Allah'ı hatırlamak ve anmak olduğu vurgulanmış olmaktadır.

İslam dininde, dua edebilmek için özel yerlere ihtiyaç yoktur. Ancak dua ruhsal bir hal olduğuna göre, insana sukün veren, kalp huzuru getiren şartların elverişliliği önemlidir. Bir cami, sessiz bir mekan gecenin sessizliği gibi dış etkilerden uzak, insanın içe dönüşünü, Allah'a yaklaşımını daha çok sağlayan bir yerde yapılan dua, şüphesiz daha verimli olur. Çünkü zihni gerginliği giderme, fikirleri aydınlatma ve kalbe rahatlık vermenin esaslı bir şartı da sessizlik olup, zihnin ve kalbin Allah'a yönelmesine kolaylık sağlar.

3. Duanın Etkileri

Duanın insanın beden ve ruh yapısı üzerinde etkili olduğunu araştırmalar göstermektedir. Doktorların çoğu kez, hastanın maneviyatını takviye etmek, moralini yükseltmek sözüyle ifade ettikleri ruhi durum, özellikle Allah'a sığınma ve dua ile elde edilebilir. Tıpta ilaçla tedavinin yanında özellikle hastanın moralini yükseltmeye önem verilmektedir. Bizim burada belirtmek istediğimiz nokta, duanın hastanın moralini yükseltmek ve kuvvetlendirmek için önemli bir faktör olduğudur. Gelecek için ümitle Allah'a yalvarış, insanın içerisinde bir ferahlık ve huzur yaratır. Allah'tan hiçbir çekilde ümit kesilmez inancı kalplere rahatlık getirir. Zira insan kendisini güçsüz, iradesini zayıf hissettiği anda teselli ve himaye arayacaktır. Bu durumda dua, ümit veren bir hayati unsur, bir yardımcıdır. Cephede savaşmış askerler üzerinde yapılan bir araştırmada, askerlerin % 75'i, ettikleri duadan yardım gördüklerini belirtmişlerdir.[182]

Dua ile çeşitli bedeni hastalıkların iyi olduğu konusunda bir çok olaylar anlatılır. Hastalığından muzdarip olarak Allah'a yalvaran, türbelere giderek adaklar adayan ve bu hastalıklardan kurtulanlar dikkat çekmektedir.

Kendi kendine veya normal bir tedavi ile iyi olabilen hastalıklar söz konusu olduğunda buradaki iyileşmenin gerçek sebebinin dua ile olup olmadığı konusunda hüküm vermenin güç olduğunu belirten Carrel, şöyle devam etmektedir:

---

[182] Bkz., M Argyle, "Dinin Yedi Psikolojik Temeli", çev. Mehmet Dağ, *Eğitim Hareketleri*, Mart-Nisan, 1978, Sayı: 272-273, s. 9

"Sadece her türlü tedavinin imkansız veya başarısız olduğu hallerde duanın sonuçları kesin olarak tayin ve tespit edilebilmektedir." Lourdes'un[183] sağlık bürosu, bu şifaların gerçekliğini ispat ederek ilme büyük hizmetlerde bulunmuştur. Dua adeta infilaki bir etkiye sahip olup, bu yolla kanser, böbrek iltihapları, ülser, deri, akciğer, kemik veya karın zarı veremi gibi hastalıkların süratle iyileştikleri görülmüştür. Hâdise, hemen tamamıyla aynı şekilde vuku bulmaktadır. Önce büyük bir ızdırap, daha sonra iyi olduğunu hissetmek. Birkaç saniye, en fazla birkaç saat içinde ârazlar (belirtiler) kaybolmakta ve anatomik yaralar kapanmaktadır. Mûcize, normal iyileşme süresinin son derece kısalmasıyla temayüz etmektedir. Gerek fizyolojistler, gerekse cerrahlar tecrübeleri esnasında, şimdiye kadar tedavide böyle bir çabukluğa şahit olmamışlardır. Bu olayların meydana gelmesi için hastanın bizzat dua etmesine de gerek yoktur. Henüz konuşmasını bilmeyen küçük çocuklar ve Allah'a inanmayanlar bile Loudres'da iyi olmuşlardır. Fakat onların yanında biri dua ediyordu. Başkası için yapılan dua bizzat yapılan duadan daima daha çok verimlidir. Duanın tesirinin, onun şiddet ve kalitesine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Bugün Lourdes'da meydana gelen mûcizeler, kırk elli sene önceki gibi sık görülmemektedir. Zira hastalar eskiden burada hakim olan şefkatli ve derûni havayı bulamıyorlar. Artık ziyaretçilerin çoğunu turistler teşkil etmekte ve dualar da tesirsiz kalmaktadır.[184] Bu tür tedavilerde hastanın iyi olacağına kuvvetle inanmasının, onun vücut direncini arttırdığını ve iyi olmasını kolaylaştırdığını da belirtmek gerekir.

İnsanın ümitvar olmasının ruh ve beden sağlığı açısından önemi büyüktür. Ümitsizlik insanı perişan eden bir duygudur. Dua eden insan Rabbinden daima ümitlidir. Hayra ve iyiliğe ait ümit ve dileklerinin gerçekleşeceğine inanır. Ümitsizliğe kapılıp hal ve istikbali karanlık görmez. Ruh sükuneti, güven ve huzur içerisinde yaşar. Hayata karşı iyimserliği artar, karamsar duygulardan uzak kalır.[185]

---

[183] Lourdes: Fransa'da dua ve telkin yoluyla tedavi yapılan mukaddes bir yer.

[184] Carrel, *Dua*, s. 201-202

[185] Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İst. 1972, s. 196

Toplumlarda oldukça yaygın olan ruh bozuklukları, sinir hastalıkları, daha çok ümidini ve manevi desteğini kaybeden insanlar arasında görmektedir.

Şüphesiz insanlar dünyada bin bir türlü tehlikelerle çevrilidir. Zarar ve iflas tehlikesi, trafik kazaları, hastalıklar, başarısızlıklar onları durmadan tehdit eder. Bu tehditler ve tehlikeler insanın sinirlerini bozar, moralini sarsar, cesaretini kırar. Bu, tıpkı karanlıkta, korkular içinde yaşayan bir çocuğun haline benzer. Eğer bu çocuk yanında kendisini koruyacak bir büyüğü olduğunu bilirse, cesareti artar, güven bulur. İşte dua eden müminin durumu da böyledir. Mümin, Allah'a güvenir, Onun her türlü tehlikelerden kendisini koruyacağına, dualarının Onun tarafından bilindiğine ve duyulduğuna inanır. İlahi kudretin imdadına koşacağına güvenir. Ruhundaki emniyet ve kuvvet, dayanma gücü artar. Hayat mücadelesine daha büyük bir enerji ve azimle devam etmesini sağlar.[186]

Ülkemizde ortaokul öğrencileri üzerinde yapılan bir araştırmada, öğrencilerin %93'ü dua ederken bir hafiflik hissettiklerini ve huzur duyduklarını belirtmişlerdir.[187]

D-TEVBE

1.Tevbenin Tanımı

Tevbe, kelime olarak dönmek, vazgeçmek anlamına gelir. Dindeki anlamı ise, insanın dince uygun görülmeyen bir davranıştan geri dönmesi, vazgeçmesi ve bir daha işlemeyeceğine dair söz vermesi demektir. Günah olan hareketten vazgeçip Allah'a yönelmektir. Tevbe denildiğinde akla hemen günah gelmektedir. Bu nedenle tevbenin açıklamasına geçmeden önce kısaca günah kavramı üzerinde duracağız.

Günah kelimesi Farsça bir kelimedir. Arapça'ya da "cünah" şeklinde geçmiştir. Arapça'da hata, mahsur, sorumluluk manalarına gelmektedir. Terim olarak, kişinin dini de-

---

186 Pazarlı, *a.g.e.*, s. 195.

187 Bkz., Yusuf Şanlı, *Ortaokul Öğrencilerinde Dini Duygu, Düşünce ve Davranışların Din Psikolojisi Açısından Araştırılması*, O.M.Ü.İ.F. Mezuniyet Tezi, Samsun, 1982, s. 9.

ğerlerine aykırı olan davranışlarına günah denir.[188] Dini bir emrin ihlali,[189] dini kurallara muhalefet[190] günah olarak nitelendirilmektedir. Günah olan davranışlar, dinen suç olarak kabul edilen[191] davranışlardır. Bu açıklamalara göre, bir Müslümanın dini emirleri ihlali, İslami değer ve kurallara ters düşen davranışları günah olarak değerlendirilir.

İslam'da mezhepler arasında insan davranışları ve günah konusunda münakaşalar ve değişik açıklamalar ortaya çıkmıştır. Bununla beraber, günahın, büyük ve küçük olmak üzere iki kategoride ele alındığı görülmektedir. Ancak, hangi suçların büyük günah, hangilerinin küçük günah sayılacağı konusunda çeşitli görüşler vardır. Yani, küçük ve büyük günah kategorilerine giren suçların tasnifinde fikir birliğine ulaşılmış değildir. Fıkıhla uğraşan alimlerin çoğuna göre, Allah'ın ceza tayin ettiği ve açık olarak azabıyla tehdit ettiği her şey büyük günahtır.[192]

Hangi fiillerin büyük günah, hangilerinin küçük günah olduğu konusunda tartışmalar ortaya çıktığı gibi, büyük günah ile iman arasındaki ilgi de münakaşa konusu olmuştur. Biz bu tartışmaları bir tarafa bırakarak, bir Müslümanın değer kabul ettiği bir esasa ters düşen davranışlardan sonra ortaya çıkan durumunu açıklamaya çalışacağız. Bir Müslüman, Kur'an'ın Allah tarafından gönderilmiş bir kitap olduğunu ve bu kitabın Hz. Muhammed'e gönderildiğini kabul etmiş ve buna inanmıştır. Bundan dolayı bir Müslüman için Kur'an da Hz. Muhammed de temel değerlerdendir. Bu sebeple Kur'an'daki emirler ve yasaklar sistemi ve Hz. Muhammed'in bu konudaki söz , tutum ve davranışları da birer değerdir.[193]

---

188 Erdoğan Fırıt, *Şahsiyet Gelişiminde Tevbenin Fonksiyonu*, (Doçentlik Tezi), A.Ü.İ.F., 1982, s. 89.

189 Bertholet, *Wörteruch der Religion*, s. 534.

190 Bovet, *Der Glaube Erstarrung*, s. 167; Krş.: Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara, 1970, s. 357.

191 Johannes Gründel, *Schuld und Versöhnung*, Mainz, 1985, s. 84.

192 Bkz., Cihat Tunç, "Kelam İlminde Büyük Günah Meselesi", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, c. 23, s. 325-342.

193 Fırat, *Şahsiyet Gelişiminde Tevbenin Fonksiyonu*, s. 90

İşte tevbe, Müslümanın, esas olarak kabul ettiği bu dini değerlerine ters düşen davranışlardan, yani günah olan bir hareketinden, kabahatinden, kabahat olduğu için pişmanlık duyarak vazgeçmesi ve bir daha işlemeyeceğine dair söz vermesidir. Ancak bu vazgeçişte esas, Allah'ın rızası olmalıdır. Eğer kötü bir davranışı yapmamaya karar vermek, Allah'ın rızasını kazanmak için değil de bedenine, malına ve şerefine bir zarar geldiğinden dolayı ise buna tevbe denmez, örneğin, içki içen birinin, hiç Allah korkusu olmadan içkiyi bedenine verdiği zarardan dolayı bırakması tevbe sayılmaz. Çünkü tevbedeki en önemli nokta, Allah'ın istemediği bir hareketi yapmış olması nedeniyle kişinin, Allah'la arasının açıldığı şuuruna varması ve Allah'ın rızasını kazanmak için bu hareketten vazgeçmesi noktasıdır.

İslam'a göre hangi hatalı hareket olursa olsun, ister büyük ister küçük günah oldun, tevbesi mümkündür ve kişi tevbe ettiği taktirde Allah o kulunu mutlaka bağışlayacaktır.[194] Ancak tevbe nasıl olmalıdır. İmam-ı Gazâli tevbeyi üç basamak olarak anlatır: birincisi bilme, ikincisi pişmanlık, üçüncüsü gereğini yerine getirmedir.

Birincide, yapılan hareketin zararları ve kul ile Allah arasında bir perde oluşturduğu bilinir. İkincide, hareketin yapılmasından pişmanlık duyularak kalp yanıp tutuşur. Üçüncüde, o hareket hemen terk edilerek bir daha yapmamaya karar verilir ve geçmişte yitirilenin, iyilik veya kaza ile yerine getirilmesine çalışılır.[195]

Gazali'ye göre işte bu üç unsur bir araya gelince tevbe olur. Yoksa dil ile tevbe ifade eden sözleri söylemek yeterli değildir. Aslında kişi sözle belirtmeden, yaptığı kötü hareketten sonra kalpten pişmanlık duyarsa, bu da tevbe yerine geçer. Peygamberimiz bir hadîs-i şerifinde "Pişmanlığın tevbe olduğunu" söylemiştir.[196] Zira pişmanlıkta, yapılan işin zararlarını bilme ve bunu tekrar yapmamak için bir karar mevcuttur.

---

[194] Bkz., Zümer, 53; Bakara, 222
[195] Gazali, *İhyâ*, c. 4, s. 9
[196] Gazâli, *a.g.e.*, s. 9-10

Gazâli, *İhya*'sında tevbeyi müstakil bir bölümde, geniş şekilde ele almıştır. Her insanın kaçınılmaz bir şekilde tevbeye muhtaç olduğunu, nitekim Hz. Adem'in ve diğer peygamberlerin bile sık sık tevbe ettiğini[197] ifade ederek şöyle der: "Kur'an ve hadisler, peygamberlerin bile hatadan salim kalmadıklarını, hatalarından dolayı ağlayarak tevbe ettiklerini haber vermişlerdir. İnsan eğer bazı hallerde azası ile günah işlemezse de kalbinde günah işleme düşüncesinden uzak kalamaz. Eğer kendisinin böyle bir eğilimi olmazsa da şeytanın çeşitli vesveselerinden uzak kalamaz. Eğer bundan da korunursa, Allah'ın zât, sıfat ve fiillerine olan ilminde gaflet ve kusurdan kurtulamaz. Bütün bunlar, derecesine göre birer noksanlıktır ve bu noksanlıkların da sebepleri vardır. Sebeplerini atabilmek, onların zıddı ile meşgul olmakla yani o yoldan başka bir yola dönmekle mümkündür. İşte tevbe de budur. Şekil ve derecelerde ayrılmakla beraber, insanoğlunun bu noksanlıklardan tamamen sıyrılması düşünülemez. Bunun için tevbe etmesi gerekir."[198]

Tevbeler ya doğrudan doğruya Allah'a yapılır ki İslamiyet'te böyledir, ya da bazı dinlerde olduğu gibi bir aracı vasıtasıyla (put, papaz vb. gibi) Allah'a iletilir.

2. Tevbenin Psikolojik Yorumu

Tevbe olayından önce, kişinin yaptığı, dini değerlerine ters düşen bir davranış vardır. Şüphesiz bu davranışın meydana gelmesinde değişik özellik ve kuvvette bazı motivler etkili olmuştur. Her motivden önce de kişide bir ihtiyaç oluşur ve insan bu ihtiyacı tatmine çalışırken işe kendi değerlendirme merkezi karışır.

İnsandaki bu değerlendirme merkezini, ihtiyaçların tatmin olması ya da olmaması halinde ortaya çıkabilecek durumları ölçüp biçen ve tatminin gerçekleşmesini onaylayan bir merkez gibi düşünebiliriz. Vicdanı da içine alan bu değerlendirme merkezinin oluşmasında ve işleyişinde kişinin eğilimleri, aldığı eğitim, zekası, iradesi, toplumun bakışı, inançlar, emir ve yasak sistemleri rol oynar. Bu merkezin

---

[197] Peygamberimiz günde yüz defa (yani oldukça fazla) tevbe ettiğini söylemiştir. (Bkz., Müslim, *Sahih*, 12/42)

[198] Gazali, *a.g.e.*, s. 21

normal işlemesi halinde bireyde meydana gelecek davranışın bir onaydan geçtiği ve ondan sonra gerçekleştiği söylenebilir. Bu durumda,yani davranış gerçekleştikten sonra herhangi bir sürtüşme veya çatışma söz konusu olmayacaktır.

Eğer belli bir motivasyondan sonra ortaya çıkan davranış, bireyde bazı sürtüşme ve çatışmalara sebep oluyorsa, bu taktirde yukarıda sözünü ettiğimiz değerlendirme merkezinde bir aksama olmuş demektir. Böyle olunca, ya davranışı etkileyen motivler son derece kuvvetli olduğundan frenleyici merkez gerektiği gibi bunları sansür edememiştir veya bu frenleyici merkez görevini tam yapabilecek seviyeye ulaşamamıştır.

İşte tevbeden önce meydana gelen davranışın günah olarak değerlendirilebilmesi için,bireyin değerlendirme merkezinin bir bölümünü oluşturan dini inançlarıyla bu davranışın çatışması söz konusudur. Şöyle ki, davranış olup bittikten sonra, bireyin bizzat kendisi tarafından bunun kritiği yapılmaktadır. Eğer davranış inancın gerektirdiği değer ya da değerlere yani bireyin inandığı dinin normlarına çarpmışsa yani dinin normlarına uymayan bir davranışsa birey bu davranışını günah olarak nitelendirir.

Birey bu durumda kendi içinde bir uyumsuzluk,inandığı varlık ile arasındaki ilişkilerinde bir kopukluk olduğunun farkına varır. Yani, günahın idrakinde bir bakıma,var olan "Ben"le olmak istenen ben (ideal ben) arasındaki farkın ortaya çıktığını görür. Böylece günah sayılan davranış Allah la insan arasındaki bağı koparan veya zedeleyen bir isyan olarak değerlendirilmektedir.

Ancak, bu noktaya hemen gelebilmek kolay değildir. Bu idrak seviyesine ulaşıncaya kadar psikolojik savunma mekanizmaları her zaman işin içine karışmaktadır. Davranışın günah olarak değerlendirilmesine kadar,ferdin kendi kendini haklı görebilmesi için özellikle, akla uydurma (rationalisation), bastırma (repression) gibi mekanizmalar işleyecektir. Bütün bunlara rağmen,dini normun birey içindeki değer kabul edilme derecesi baskın olduğu zaman, davranış günah olarak değerlendirilebilecektir. Bu durumda, artık, davranışın özelliğine göre hem Allah'la olan ilişkiler

hem de varsa diğer insanlarla olan ilişkiler, değerin kuvvet derecesine paralel olarak kritik edilecektir.

İşte bu düzeyde, yapılan davranıştan ötürü bireyde üzüntü, hayıflanma, korku tarzında bir duygu ortaya çıkabilecektir. Buna nedamet, pişmanlık duygusu veya suçluluk duygusu denmektedir. Buradaki pişmanlık duygusunun oluşması ve şiddetinde rol oynayan faktörler çeşitlidir. Bu faktörler, ceza korkusu, mükâfattan geri kalma sıkıntısı, sevgiden mahrum olma endişesi gibi sebepler olabilir. İnsan bu seviyede, yani günah olarak değerlendirdiği davranışının, değerlerinden neleri kaybettirdiğini idrak edince, bunu telafi etme ihtiyacı doğacaktır. İnancının gerektirdiği şekilde, günahtan kurtulmak üzere çaba gösterecektir.

Burada şu hususu özellikle belirtmek gerekir: davranışın günah olarak değerlendirilmesi ve pişmanlık duygusunun teşekkülünde en önemli unsur kişinin inanç sistemi olduğu gibi, davranışın kötü sonuçlarının ortadan kaldırılması ve aynı hatanın tekrarlanmaması konusunda insana yön veren ve bunun gerçekleşmesini sağlayan, yine kişinin inanç sistemi olmaktadır.[199]

Böylece tevbe bireyin günahkarlık ve suçluluk duygusuna kapılmasını önleyen, kapılmışsa bu duygudan kurtaran en önemli unsurdur.

VI. DİNİ ŞUUR

A-ŞUURUN TANIMI

Şuur (bilinç) içinde bulunduğumuz anda bizi etkileyen uyaranların, düşüncelerimizin, duygularımızın ve yaptıklarımızın farkında olmamız demektir. İnsan organizması aynı anda bir çok uyaranla karşı karşıyadır. Duyu organlarımıza bedenin dışından bir takım uyarılar (sesler, görüntüler vs.) intikal ettiği gibi, beden organlarından da uyarılar (ağrılar, sızılar, düşünceler, hayaller vs.) gelir. İnsan bunların ancak bir kısmının farkındadır. Yine daha önce yaşadığımız bir çok olay, öğrendiğimiz bir çok şey vardır. Ama bunların çok önemli bir kısmını hatırlamayız. Fakat bunlar zihnimizden

---

[199] Din Psikolojisi açısından tevbe ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: Fırat, *Şahsiyet Gelişiminde Tevbenin Fonksiyonu*, s. 95-112.

silinmiş, tamamen kaybolmuş değildir. Bunların bazılarını hemen, bazılarını ise özel bir çaba ile hatırlayabiliriz. Bazılarını ise hiç hatırlayamayız. Bazen ne düşündüğümüzü, ne yaptığımızı çok iyi bilir, bazen de iyi bilmez, dalgın oluruz. İşte şuur hali, ya da bilinçlilik, bireyin ne düşündüğünden, ne yaptığından nasıl ve niçin hareket ettiğinden haberdar olmasıdır.

Görüldüğü gibi insanın algıladığı fakat farkına varmadığı, ancak özel bir dikkat sonucu fark edebildiği bir çok uyaran, olgu ve obje vardır. Bundan hareketle bilinç, bilinç öncesi ve bilinç dışı kavramları ortaya çıkmıştır. Bilinç öncesi, bilinçte olmayan, ancak özel bir dikkatle bilince çağırılabilen anıların, düşüncelerin bulunduğu alandır. Bilinç dışı ise, bireyin özel çabası ile bilince çağrılamayan, farkına varılamayan yaşantıların saklı olduğu ruhsal bölmedir. Bu yaşantılar ancak özel yöntemlerle, uyutum, serbest çağrışım, rüyaların ve anormal ruhsal belirtilerin incelenmesiyle açığa çıkarılabilir.[200]

İnsanın şuuru zamanla gelişir. Çocuk, yaptığı hareketi bilir, kendisinin bir şeyler yaptığının farkındadır, ancak zekası ve muhakeme gücü tam gelişmediğinden yaptığı işin sonucunu kestiremez, davranışının fayda ve zararlarını düşünemez. Daha ziyade büyüklerinden gördüğü için veya büyükleri ondan öyle yapmasını istediği için o şekilde davranır. Ancak yetişkinlik döneminde, ileri şuur seviyesinde insan, neyi niçin yaptığını bilir.

B-DİNİ ŞUUR

Dinî şuur, kişinin hangi dine inandığını, niçin inandığını ya da inanmadığını bilmesi ve yaptığı dini tavır ve davranışlardan haberdar olması demektir.

Dini şuur kişide şu şekilde teşekkül eder: Çocuk dünyaya geldikten sonra ailesi ve toplum, eğitim ve telkinlerle onun zihnine belirli itikatlar ve inançlar aşılamaya başlar. Çocuk kendisine öğretilen dini inançlardan, çevresindeki kişilerin dini davranışlarından etkilenir ve inanç dünyası oluşmaya başlar. Küçük yaştaki bir çocuğun dini davranışları

---

[200] M Orhan Öztürk, *Ruh Sağlığı ve Bozuklukları*, Hekimler Birliği Yayını, 4. Basım. Ankara, 1992, s. 27

yeterli değerlendirmede bulunmadan daha çok taklitle yapılan davranışlardır. Yani bu davranışlarda aklın ve tecrübenin müdahalesi yoktur.

Fakat çocuk büyüdükçe aklın ve tecrübenin müdahalesi de başlar. Artık o, öğrendikleriyle, bilgisi ve tecrübesiyle, mantıkî analizler yaparak dini inanç ve davranışlarına akli kavramlar da ilave eder. Onlar üzerinde yeniden düşünür, onları eleştiriye tabi tutar, bazılarını olduğu gibi kabul eder, bazılarını ise reddeder.

Böylece artık kişi, bilerek inanmaya, dini davranışlarını düşünerek yapmaya başlar ve dini şuuru teşekkül eder. Yaptığı dini davranışları körü körüne ve rastgele değil, anlamını ve amacını bilerek yapar. İnanmıyorsa, dini davranışlarda bulunmuyorsa neden böyle davrandığını bilir.

Ancak bütün insanların böyle bir şuur seviyesine ulaştığı söylenilmez. Bazı insanlardaki bir çok dini davranışlar, çevrelerindeki kişileri taklit sonucu oluşur ve tekrar edile edile alışkanlık haline gelerek devam eder. Üzerinde düşünülmeden olduğu gibi kabul edilir.

İnsanın basit şuur seviyesinden ileri şuur seviyesine çıkması, yarar ve zararlarının neler olabileceğinin bilinci içerisinde hareket etmesi, bir şeyi kabul etmeden önce üzerinde düşünmesi hususu Kur'an'da bilhassa vurgulanmıştır: "Onlara, Allah'ın indirdiğine uyun dense, "hayır, biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız" derler. Peki ama ataları akıl erdiremeyen (düşünemeyen) doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı (atalarının yoluna uyacaklar?)"[201] buyurarak bu şekilde hareket edenleri Allah kınamaktadır. İnsan bilinçli olduğunu söylediği halde acaba bir şeyi yaparken, bir şeyin peşinden giderken, inanırken ya da dine karşı çıkarken bilerek mi, düşünerek mi hareket ediyor, yoksa kulaktan dolma çok az bilgi ile ve başkalarının yönlendirmesi ile mi hareket ediyor?

Eğer ikinci durumda ise, elbette böyle bir kişi ileri şuur seviyesine ulaşmamış demektir.

---

[201] Bakara, 170

VII. DİNİ İRADE

A-İRADENİN TANIMI

irade kişinin bir hareketi isteyerek yapmasını veya yapmamasını emreden güçtür. Çeşitli aksiyonlar arasında bir seçim olduğu zaman beliren[202] iradede, biri aksiyona ket vurma, durdurma, diğeri de kararı eyleme dönüştürme olan iki etkinlik vardır.[203] Şu halde iradi sayılan bir hareket yerine göre pozitif veya negatif olur. Pozitif halinde hareket meydana gelir, negatif halinde ise hareket yapılmaz. Böylece iradi hareketler, insanın bilerek ve isteyerek yaptığı hareketler olmaktadır.

İradi bir hareketin dört aşaması vardır:

1. Hedef veya amaç: her iradi harekette bir hedef, bir amaç vardır. Hareketi yapmadan önce varılacak hedef, arzu edilen amaç belirlenir. Ancak bu amaç her zaman açık veya belirgin olmayabilir

2. Düşünme ve muhakeme etme: Yapılacak işin mümkün olabilirliği ve doğuracağı sonuçlar düşünülür. Amaç belirginleştikten sonra bu amaca erişmek için mümkün veya mevcut olan vasıtalar, durumlar değerlendirilir ve bunlardan en uygun olanı tercih edilir. Ayrıca davranış yapıldıktan sonra ne gibi sonuçlar doğuracağı da düşünülür. Şu halde iradi hareketlerde muhakemenin büyük rolü vardır. Muhakeme bazen kolay cereyan eder ve hareketin oluşması için gerekli olan vasıtalar hemen tercih edilir. Bunun aksine olarak bazen muhakeme kolaylıkla yapılmaz ve vasıtaların tercihinde güçlük çekilir. Bu durumda kişide tereddüt veya kararsızlık meydana gelir. Hareketin lehindeki veya aleyhindeki motivlerin yakın güçte olmaları, kararsızlığın artmasına neden olur.

3. Tercih ve karar: o işin yapılmasına veya yapılmamasına karar verilir veya bir seçme söz konusu ise birisi tercih edilir.

---

[202] G. Dwelshauvers, *Psikoloji*, çev. Mustafa Şekip Tunç, İst. Ü.Ed. F. Y., İstanbul, 1952, s. 459

[203] Paul Guillaume, *Psikoloji*, çev. Refia Şemin, İst. Ü.Ed. F. Y., İstanbul, 1970, s. 220

4. Davranış: karar davranışa dönüştürülür.[204]

Bunları bir örnekle açıklayalım: Diyelim ki üzerinize farz olduğunu düşünerek hac görevini yerine getirmek için Arabistan'a gitmeyi arzu ediyorsunuz. Sizin bu arzunuz, yapılacak işin gayesini teşkil eder. İkinci olarak, bu arzunuzun gerçekleşmesinin mümkün olup olmadığını düşünür ve muhakeme edersiniz. Yeterli paranızın olup olmadığını, işyerinizden izin alıp alamayacağınızı, sıhhat durumunuzu vs. düşünürsünüz. Eğer bunların mevcut olduğuna kanaat getirirseniz, bu işi yapmaya karar verirsiniz. Nihayet bu kararınızı tatbik ve icra edersiniz, böylece kararınız davranışa dönüşür. Eğer bunun şimdilik mümkün olmayacağına kanaat getirirseniz, hacca gitme sizin için bir arzudan ibaret kalır.

İradi bir hareketin böyle dört aşamaya ayrılması, ancak hareketin niteliği hakkında bir fikir vermeye yarar. Yoksa her iradi davranışın birbirinden ayrı böyle dört aşaması olduğunu ve biri bittikten sonra diğerinin başlayacağını kabul etmek her zaman için doğru değildir. Bazı iradi hareketler o kadar süratle cereyan ederler ki, düşünme ve muhakeme, karar ve icra bir çırpıda olur. Örneğin, ormanda vahşi bir hayvana rast gelen bir kimse, bu vaziyet karşısında uzun uzadıya düşünmeye fırsat bulamadan, derhal hayvana hücum etmek veya kaçıp kurtulmak hususunda kararını verir ve bunu uygular.

Bir davranışa niyet ve karar verme genellikle kişiyi tahrik ederse de iradenin buna muhalefet ettiği görülür. Örneğin bir insanın şiddetli bir tahrike karşı kendisini zapt etmesi de iradi bir fiil sayılır.

B-DİNİ İRADE

İrade ile ilgili açıklamaları dikkate alarak dini iradeyi şu şekilde tanımlayabiliriz: dini irade, kişinin, dinin istekleri ve yasakları doğrultusunda davranışlarını ayarlama gücüdür. Yani dini irade, inananları bir taraftan dinin emirleri doğrultusunda davranışlarda bulunmaya iterken diğer taraftan dinin yasakladığı şeyler doğrultusunda yapılacak olan davranışları durdurmaya çalışır.

---

[204] Krş.: Rohracher, *Einfiihrung in die Psychologie*, s. 496-502

Allah rızasını kazanmak için gösterilen sabır, sebat gibi sözcüklerin anlamı altında irade gücü yatar. Allah rızasının önemi, Allah'ın vadettiği mükâfatların üstünlüğü, cezaların korkusu karşısında bir takım arzu ve istekler, rahatlıklar feda edilir.[205]

Dini iradenin gücü, inancın kuvvetliliği ve dini davranışların sıklığı ile doğru orantılıdır. Kuvvetli dini inanca sahip kişilerin iradeleri, onları dini kurallara uygun davranışlarda bulunmaya zorlar. Ancak dini irade üzerinde şüphesiz başka faktörlerin de etkisi vardır. Bireyin küçük yaştan itibaren aldığı eğitim, içinde bulunduğu çevrenin inanç ve değer yargıları, çeşitli istek ve arzuları, zeka ve kişilik yapısı gibi faktörler onun dini iradesine de etki eder.

Bu nedenle eğer kişi, dini duygu ve inançlarını takviye edici, geliştirici bir eğitim almış ve dini değerlerini paylaşan bir çevrede bulunuyorsa, onu dini istekleri doğrultusunda davranışlarda bulunmaya iten motivler, dine aykırı davranışlarda bulunmaya yönelten motivlerden daha güçlü olacağından, dini iradesinin etkinliği de fazla olacaktır. Bunun tersi olduğunda, yani aynı inanca sahip kişi, kendi dini değerlerine önem verilmeyen, çeşitli baskılara maruz bir çevrede bulunuyorsa, onu dine aykırı davranışlarda bulunmaya iten motivler, dinin istekleri doğrultusunda davranışlarda bulunmaya yönelten motivlerden daha güçlü olacağından dini iradesinin etkinliği daha az olacaktır. Örneğin, köyde arkadaşlarının Cuma namazına gitmesinin de etkisiyle camiye giden bir genç, şehre gelip namaz kılmayan arkadaşlar edindiğinde, camiye gitmekten vazgeçebilmekte, dini iradesinin itici gücü aynı etkinliği gösterememektedir.

İnsan, çeşitli faktörleri düşünüp değerlendiren ve sonunda iradesiyle karar veren, hareket eden bir kişi olduğu içindir ki sorumludur. Ancak İslam'a göre tehdit ve zorlama aşırı şekilde ise, kişinin can güvenliği tehlikede ise kalben inandığı halde dıştan farklı davranışta bulunabilir. İslam'da davranışlar niyetlere göredir.

---

[205] Krş, Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, s. 24.

VIII. DİNİ ŞAHSİYET

A-ŞAHSİYETİN TANIMI

İnsan bir çok unsurlardan meydana gelmiş, ahenkli ve parçalanmaz bir bütündür ve her insanın, diğerlerinden farklı olarak kendine has bir takım özellikleri vardır. İşte, insanları birbirlerinden ayıran, her insanın kendine mahsus bedenî ve ruhî özelliklerinin tümüne şahsiyet (kişilik) denir.

İnsan bu özelliklerinin bir kısmını doğuştan kalıtımla ana-babasından alır, bir kısmını ise sonradan kazanır. Bu nedenle şahsiyet, insanın doğuştan getirdiği ve sonradan kazandığı özelliklerin karmaşık bir bileşkesidir[206] ve insanın fiziki yapısının dışında bu yapıyı da içine alan geniş bir kavramdır. İnsanın bütün duygularını, düşüncelerini, ilgilerini, tutumlarını, yeteneklerini, ihtiyaçlarını, isteklerini, alışkanlıklarını ve bütün davranış özelliklerini kapsar.[207]

İnsanın fiziki yapısı (beden yapısı, boy, renk), ruhi yapısı (zeka, mizaç, duygu), ve sosyal çevresi (içinde doğup büyüdüğü çevre, okul, gelenek ve görenekleri, uymak ve kaçınmak zorunda kaldığı dini ve ahlaki emirler) onun şahsiyetini oluşturan faktörlerdir.

Şahsiyetin oluşmasında ve gelişmesinde, kalıtımla çevrenin ne şekilde ve ne derecede rol oynadıkları konusu, psikologlarca uzun uzun tartışılmıştır. Bugünkü eğilim, şahsiyet özelliklerini soyaçekimin mi yoksa çevrenin mi meydana getirdiğini tartışmak değildir. Çünkü her iki faktörün de etkisi ve önemi kabul edilmektedir. Örneğin, bir kimsenin beden yapısı, zeka ve kabiliyeti onun hayatı boyunca öğreneceği şeylere, yapacağı davranışlara ve dolayısıyla şahsiyetine önemli etkide bulunur. Tüm bunlar beden yapısı ve zekasının kapasitesiyle sınırlıdır. Buna karşılık insan, sürekli olarak çevresinde bulunanların, karşılaştığı olayların ve kişilerin, içinde bulunduğu sosyo-ekonomik ve kültürel şartların, örf, adet ve kanunların, basın ve yayın organlarının ve bunlar gibi daha bir çok faktörlerin etkisine maruz olup, bü-

---

206 Fröhlic, *Wörterbuch zur psychologie*, s. 253.

207 Erwin Roth, *Persönlichkeits Psychologie*, Stuttgart, Berlin, Köln, Main, 1981, s. 41.

tün bu karmaşık etkilerin sonucu bir çok şahsiyet özelliklerine sahip olmaktadır.

Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere herkesin bir şahsiyeti vardır. Şahsiyetsiz insan düşünülemez. Ancak günlük hayatta, insanlar şahsiyetli ve şahsiyetsiz diye nitelendirilmektedir. Şahsiyetli insan denildiği zaman, genellikle dürüst, namuslu, şeref ve haysiyetine düşkün, her zaman aynı şekilde davranan kimseler akla gelir. Şahsiyetsiz insan ise hilekar ve aldatıcıdır. Menfaati veya korkusu yüzünden her defasında başka türlü davranışlar gösterir. İşte halk arasında şahsiyetsiz denilen bu kimseler, gerçekten şahsiyetli olmayan değil, şahsiyeti beğenilmeyen insanlardır.

Şahsiyetle beraber kullanılan ve zaman zaman birbirleriyle karıştırılan karakter ve mizaç kavramları, birbirleriyle iç içe ancak aynı anlama gelmeyen kavramlardır.

Karakter, Latince bir kelimedir[208] ve Almanca, Fransızca ve İngilizce'de kullanılmaktadır. Türkçe'de seciye, ayırt edici nitelik anlamlarına gelmektedir.

Cansız varlıklar söz konusu olduğunda bilhassa "karakteristik kelimesi kullanılır ki, kendine mahsus ve belirli özelliklere sahip olan bir şey demektir.[209]

İnsanla ilgili olarak karakter, bir insanın tutum ve davranışlarındaki kararlılığı ve devamlılığı ifade eder.[210] Yani karakter sahibi olan bir kimse, aynı durum ve aynı şartlar altında daima aynı şekilde hareket eden kişidir. Bu bakımdan karakter, kararlı ve oldukça sabit bir davranış gösterme halidir ve karakter sahibi olan kimsenin hareketlerinde devamlı bir istikrar vardır.[211]

Ayrıca karakter kavramına sebat ve metanet (dayanıklılık) kavramları da dahildir. Kuvvetli karakter sahibi olan bir kimse, bildiği ve inandığı bir şeyi, bazı hoşnutsuzluklara

---

208 Bühler, *Psychologie im Leben unserer Zeit*, s. 193.

209 Hofstatter, *Psychologie*, s. 228.

210 Bühler, *Psychologie*, s. 193.

211 Krş.: M. Şekip Tunç, *Psikolojiye Giriş*, İst. Ü.Ed.F.Y., İst. 1949, s. 141; Rasim Adasal, *Yeni Medikal Psikoloji*, İst. 1977, s. 877.

ve tehlikelere rağmen, daima sebat ve metanetle müdafaa etmekten geri durmaz.[212]

Görüldüğü gibi karakter, şahsiyetin bir parçası, bir yönü, bir özelliğidir. Şahsiyet insanı ifade etmesi açısından karakterden daha geniş, onu da içerisine alan kapsamlı bir kavramdır.

Kişilerin daha çok duygusal yönden özelliklerini belirtmek için kullanılan sakin, enerjik ve sert gibi sıfatlar vardır ki bunlar mizaçla ilgilidir.[213] İnsanlarda duyguların uyanması, süresi ve şiddeti başka başkadır. Bazı kimselerde duygular, birdenbire ve çabuk uyanır. Bunlar birden bire parlarlar, bazı kimselerde ise duyguların yavaş yavaş uyandığı görülür. Yine bazı kimseler genellikle şen tabiatlı, bazı kimseler gamlı ve kederli, diğer bazı kimseler ise sakin ve ciddi olurlar. İşte, duyguların gerek nitelikleri gerekse şiddet ve süreleri bakımından bir insanda mevcut olan vasıflara da mizaç denir. İnsanın mizacı, daha çok yaradılışına bağlıdır fakat yaşanılan çevrenin sosyal şartlarının, başından geçen olayların, alınan eğitimin de az çok mizacı değiştirebileceğini kabul etmek gerekir.

B-DİNİ ŞAHSİYET

Şahsiyet birdenbire ortaya çıkan bir şey değildir. O, uzun bir gelişme devresi sonunda kazanılır. Bir insanın şahsiyet özelliği, ancak diğerleriyle olan ilişkilerinde gösterdiği tutum ve davranışa göre tayin edilir. Her insanın, diğer kişilerle olan ilişkilerinde, onlar üzerinde bıraktığı bir izlenim vardır. İşte, ilişkilerde bulunduğu kişilerin, o şahıs hakkındaki ortak hükümleri onun dürüstlük, güvenirlik, yiğitlik, adaletlilik, şeref ve haysiyetine düşkünlük, cömertlik, yardım severlik gibi daha çok dini ve ahlaki özelliklerine göre oluşur.

İşte bir insanın kendine mahsus dini özelliklerinin tümüne dini şahsiyet denir. İnsanın dini inançları, duyguları, düşünceleri ve şüpheleri dini tutum ve davranışları, dine yaklaşımı ve dini esasları değerlendiriş tarzı, kısaca bütün olarak

---

[212] Taner, *Psikoloji*, s. 266.

[213] C. I. Sandström, *Çocuk ve Gençlik Psikolojisi*, çev. Refia Şemin, İst. Ü.Ed.F.Y., İst. 1971, s. 171.

dini görünümü onun dini şahsiyetini oluşturur. Dini şahsiyet yönünden insanlar oldukça çeşitlilik gösterirler. Bu dine karşı olanlar için de aynı dine inananlar için de geçerlidir. Ancak benzer özellikler alınarak, insanları dini şahsiyetleri itibariyle belli tiplere ayırmak mümkündür. Hatta bazı psikologlar bu konuda bir takım tipler belirlemişlerdir. Örneğin insanları şahsiyet özellikleri açısından içe dönük ve dışa dönük olarak iki genel tipe ayıran C. G. Jung, dini şahsiyetleri yönünden de bu iki tipi esas almıştır. Dini şahsiyetlerine göre dışa dönük ve içe dönük tiplere dahil olanları ise şöyle ayırmıştır: dışa dönük tipler arasında, dünya beklentisi içinde olanlar, akla önem verenler, iyimserler, din ve dünya hayatını birlikte yürütenler; içedönükler arasında ise mistikler, şiddetli günahkarlık ve suçluluk korkusu içinde olanlar, duygulu tipler, hayal gücü yoğun olanlar ve kötümserler yer alır.[214] Yine Carl Schneider, akli yönü ağır basan, fikri yönü ağır basan, duygusal yönü ağır basan dini şahsiyet tiplerinden söz etmektedir.[215] Gruehn ise, dini duyguların en yüksek dereceye ulaştığı tasavvufî tip, fikri tarafı ön plana alıp akla değer veren tip, duygusal ve fikri yönü dengeli bir şekilde kullanan dindar tipler üzerinde durmaktadır. Gruehn bunların dışında, dini yaşayışla istek ve arzularını birlikte yürüten tiplere ve dindar olmayıp da dindarmış görünümü veren tiplere de yer vermektedir.[216]

Toplumda genel olarak şu dini şahsiyet tiplerinden söz edilebilir:

1. İnançla ilgili esasları kabul etmeyen dinin gereksiz olduğunu savunan, dine karşı olanlar

2. Dinde inancı esas alan, ibadeti önemsemeyenler. Bunlarda aklî değerlendirmelerin ağır bastığı görülmektedir.

3. Dinin özünden ziyade dini pratiklere ve şekle daha çok önem verenler. Bunlarda duygu yönünün ağır bastığı görülmektedir.

---

214 Bkz., Hans Jürgen Frass, *Die Religionsitat des Menschen*, Göttingen, 1990, s. 131-132.

215 Bkz., Carl Schneider, *Zur Mannigfaltigkeit des Religiösen Erlebens*, İn: ARP IV, 1929, s. 19-42.

216 Bkz., W. Gruehn, *Die Frömmigkeit der Gegenwart, Grundtatsachen der Empirischen Psychologie*, Konstanz, 1960, s. 429-430.

4. İstek ve arzularını frenleyip daha çok zikre önem verenler ki bunlar mutasavvıflardır.

5. İnançsız bir ibadetin, ibadetsiz bir inancın yetersiz, noksan olduğunu savunanlar. Bunlar akli ve duygusal yönden dengeli olanlardır.

6. İnanmadıkları halde inanmış gibi hareket edenler. Bunlar dini inanç ve davranışlarında samimi olmayanlardır.

IX. DİNİ TUTUM

A-TUTUMUN TANIMI

İnsanın yaşadığı sürece aldığı eğitim, bir çok defalar kaşlılaştığı nesneler, insanlar, olaylar, guruplar, inanç ve düşünce sistemleri vs. vardır. Bunların insanda uyandırmış olduğu duygular, düşünceler ve bunlar hakkında edindiği bilgiler, zamanla ahenkli ve devamlı birer bütün meydana getirir. İşte tutum (tavır) kişinin her hangi bir obje ile ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını düzenli bir biçimde belirleme tarzıdır.

Bir tutum üç unsurdan oluşur: Zihni unsur, duygu unsuru ve davranış unsuru. Tutumun zihni unsuru, bireyin o tutumuna konu teşkil eden objeye dair bilgi ve inançlarıdır. Bunlar, lehte de aleyhte de olabilir.

Tutumun duygu unsuru, kişinin o objeden hoşlanması veya hoşlanmaması, onu sevip sevmemesi durumudur. Bu unsur, tutuma devamlılık, iticilik ve yönlendiricilik karakteri verir.

Tutumun davranış unsuru da tutum-objesiyle ilişkili olan her çeşit davranışa hazır olma eğilimini belirtir. Eğer birey, her hangi bir objeye karşı olumlu bir tutuma sahipse ona yardım etmeye, onu desteklemeye hazır bir eğilimde; eğer ona karşı olumsuz bir tutuma sahipse, ona zarar vermeye, onu cezalandırmaya veya reddetmeye hazır bir eğilimde olacaktır.

Görülüyor ki bir tutum, bireyin düşünce, duygu ve davranışlarını birbiriyle uyumlu kılarak etkiler. Tutumlardaki zihinsel, duygusal ve hareket unsurları, yerleşmiş, güçlü tutumlarda tam olarak bulunur. Zayıf tutumlarda ise özellikle davranış unsuru çok zayıf olabilir.

Aslında tutum, doğrudan doğruya gözlenebilen bir davranış değildir, davranışa hazırlayıcı bir eğilimdir. Tutum gözle görülmez, fakat gözle görülebilen bazı davranışlara yol açtığından, bu davranışların gözlenmesi sonucu, her hangi bir tutumun var olduğu söylenebilir. Örneğin, sabah ezanından rahatsız olduğunu ileri süren birisinin, dine karşı olumsuz bir tutuma sahip olduğu hükmüne varılabilir.

B-DİNİ TUTUM

İnsanların genel olarak dinle ve dinin inanç ve ibadet esaslarıyla ilgili olarak da değişik tutumları vardır. Örneğin, bir şahıs, 'din insanlara huzur ve mutluluk getirir' inancıyla dinin lehinde bir tutum takınarak onun yayılması için çalışırken bir diğeri, 'din insanların geri kalmasına neden olur' inancıyla dinin aleyhinde bir tutumla onun eğitimine karşı çıkabilir. Yine bir Müslüman, 'İslam dini içkiyi haram kılmıştır' inancına faydalı olarak, işyerinde içki satmaz ve satanları da hoş karşılamazken, bir diğeri, içkinin haram olduğuna inanmakla beraber, içki satmanın bir mahsuru olmayacağını, içkinin sadece ticaretini yaptığını söyleyerek içki satışını olumlu karşılayabilir. Bunların yanında diğer bir şahıs da, içkinin bazı yararları olduğundan ve haram olmayacağından bahsederek içki içmenin de satmanın da lehinde bir tutum takınabilir.

Bu örnekleri, tüm inanç ve ibadet esaslarıyla ilgili olarak çoğaltmak mümkündür. O halde dini tutum şu şekilde tanımlanabilir: 'dini tutum, kişinin dinle ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını belirleme tarzıdır.' Yani kişinin dine dair bilgi ve inançları (zihni unsur), dinin bütününden ya da her hangi bir esasından hoşlanması veya hoşlanmaması (duygu unsuru) ve dinle ilgili davranışları, yani lehte ve aleyhteki bir takım faaliyetleri (davranış unsuru) onun dini tutumunu oluşturur.

C-DİNİ TUTUMLARDAKİ BAZI ÖZELLİKLER ve FARKLILIKLAR

Dini tutumların gerek tek tek unsurları için, gerekse bütünü için söz konusu olan bazı özellikler vardır. Dini tutumlar ve unsurları, bu özellikler bakımından farklılıklar gösteririler. Bu özellikler şunlardır:[217]

1. Güç Derecesi

Her tutumun bir derecesi olduğu gibi, kişinin sahip olduğu dini tutumun da bir gücü vardır. Bu güç, her üç unsurun gücünün toplamıyla belirlenir. Örneğin, Ahmet ve Mehmet de dindardırlar. Ancak Ahmet'in dine karşı olumlu tutumu, Mehmet'inkinden daha kuvvetli olabilir. Bu da Ahmet'in dini tutumunu oluşturan unsurların her üçünün veya bir ikisinin Mehmet'tekinden daha güçlü olmasındandır. Örneğin, Ahmet ve Mehmet beş vakit namazın farz olduğuna ve kılınması gerektiğine inanmaktadır. Ancak sözgelimi Mehmet'in namazla ilgili duygusal ve davranış unsurları Ahmet'inkinden zayıftır. Bu nedenle Ahmet, zorluklara rağmen beş vakit namazını kıldığı halde, Mehmet küçük bir mazereti olsa, namaz kılmaktan vazgeçebilmektedir.

Bir başka örnek verecek olursak, İslam dinine inanan Ali ile Veli'nin olumlu tutumlarının oruç tutma ile ilgili davranış unsuru aynı derecede güçlüdür. Fakat Ali, dinini çok daha fazla sevmekte, ona bağlılık duymaktadır. Yani tutumunun duygusal unsuru da güçlüdür. Veli'de ise böyle bir bağlılık söz konusu olmayabilir. O sadece bu dine, anne-babası ve çevresindeki kişiler inandığı için inanmaktadır. Yani duygusal unsuru zayıftır. Bu örneklerden de görüldüğü gibi hem tutumlar hem de unsurları, güç bakımından farlılık gösterirler. Genellikle yerleşmiş, köklü tutumların, gerek tüm olarak gerekse ayrı ayrı unsurların güçleri yüksek olur.

Ayrıca aşırı tutumların da, güçlü olduğunu görüyoruz. Herhangi bir objeye karşı söz konusu olabilecek tutumları, aşırı olumsuzdan aşırı olumluya uzanan genel bir tutum boyutu üzerinde şu şekilde gösterebiliriz.

---

[217] Krş.:Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, s. 88-94

a	b	c
Aşırı olumsuz tutum	Nötr (tarafsız)	Aşırı olumlu tutum

Örneğin bu şekil, 'hacca gitme' ile ilgili tutum boyutunu simgeleyebilir. Bu boyut üzerinde, tutumu (a) noktasında bulunan bir kimsenin, (b) noktasında tutumu olan bir diğer kimseden daha aşırı olumsuz bir tutumu var demektir. (a) Tutumunun, (b) tutumundan daha kuvvetli ve yerleşmiş olduğunu, her üç unsurunun da ha güçlü olduğunu söyleye biliriz. Aynı şekilde (c) tutumu da (b) den olumlu yönde daha aşırıdır, dolayısıyla da daha güçlüdür.

Bir tutum ne kadar aşırı ve güçlü ise onu değiştirmek o derecede zordur.

2. Karmaşıklık

Dini tutumlar unsurlarının karmaşıklığı bakımından farklılıklar gösterir. Dini tutumların unsurları yalın olabilecekleri gibi karmaşık da olabilirler. Örneğin, cinlerin sadece varlığından haberdar olan bir şahıs, cinlerle ilgili çok yalın bir zihinsel unsura sahiptir. Buna karşılık cinlerin ateşten yaratılan varlıklar olduğu, onların da inananı ve inanmayanı bulunduğu vs. gibi bilgilere sahip olan bir diğer şahsın, cinler hakkındaki zihinsel unsuru karmaşıktır.

Duygusal unsur da karmaşıklık bakımından farklılıklar gösterir. Örneğin, kişinin hiç görmediği, sadece ismen duyduğu bir cami imamına karşı duyduğu hoşlanma duygusu, yalın bir duygusal unsurdur. Buna karşılık bizzat görüştüğü, ailece gidip geldiği başka bir cami imamına karşı duyduğu sevgi, hürmet, güven, bağlılık ve arkadaşlık duygularının tümü, daha çok karmaşık bir duygusal unsur meydana getirir.

Davranış unsuru da karmaşıklık boyutuna sahiptir. Örneğin, sorulduğu zaman, belirli bir dini inanca sahip olduğunu bildiren, bu konudan başka bir şey yapmayan bir şahsın, dinle ilgili tutumunun davranış unsuru yalındır. Buna karşılık aynı dine inanan bir diğer şahıs inancını başkalarına kabul ettirmeye çalışabilir, bunun için gazete ve dergilere yazı yazabilir, tartışmalara girebilir. Bu durumda bu şahsın dini tutumunun davranış unsuru, diğer şahsın aynı tutumunun davranış unsurundan çok daha karmaşıktır, daha yoğundur.

Bu örneklerden tutumların ve dolayısıyla dini tutumların unsurlarının karmaşıklık bakımından nasıl farklı görüntülere sahip olabilecekleri anlaşılmaktadır. Aynı şekilde, unsurları karmaşık olan bir tutumun karmaşık, unsurları yalın olan tutumun da yalın olduğunu söyleyebiliriz.

3. Diğer Tutumlarla İlişki ve Merkezîlik

Bireyin tutumları içerisinde onun dünya ve hayat görüşüne bağlı olarak merkezi nitelikte bir tutumu bulunur. Bu tutum, bireyin diğer objelerle ilgili tutumları üzerinde etkili olur, onların olumlu ya da olumsuz olmalarında rol oynar. Yani merkezi tutum, bireyin en önemli gördüğü, en çok değer verdiği konu, obje vb. lerine ait tutumdur.

Dolayısıyla eğer bireyde dini tutum merkez role sahipse, onun diğer alanlarla ilgili tutumlarının şekillenmesini de etkiler. Örneğin böyle bir kişi çocuğunun daha dindar olması için onun din eğitimine ağırlık vermeye çalışır. Ekonomik ve sosyal faaliyetlerinde haram-helal gibi değerlendirmeleri ön planda tutar. Dini kurallara uygun davranışlarda bulunmaya çalışır. Dini tutumun bu etkinliği merkezden uzaklaştıkça azalır. Bu sefer merkeze geçen başka bir tutum doğrultusunda şekil kazanmaya başlar. Ayrıca merkezde bir değil, bir birine yakın önemde birden çok tutum da olabilir.

4. Unsurlar Arası ve Diğer Tutumlarla Tutarlılık

Tutumlar üzerinde yapılan araştırmalar, tutumların unsurlarının, genellikle birbirleriyle tutarlı olduğunu göstermiştir. Ayrıca güçlü ve aşırı tutumlarda, bu tutarlılığın daha fazla olduğu kanıtlanmıştır.

Örneğin, dinle ilgili olumlu tutumu olan birey dinin insanlar için yararlı olduğuna, insanlara mutluluk ve huzur getirdiğine inanır; dine karşı olumlu, duygusal bir unsura da sahiptir, ibadet etmekten, Kur'an okuyup mevlit dinlemekten zevk alır. Davranış olarak da dinin emrettiği şekilde davranışlarda bulunmaya çalışır. Böylece, tutumun üç unsuru da tutum objesine karşı olumludur ve birbirleriyle tutarlılık içindedir.

Buna karşılık ibadet etmekten, Kur'an okuyup mevlit dinlemekten zevk almayan ve dinin emrettiği şekilde davranışlarda bulunmayan birisinin dine karşı olumsuz bir tutum içinde olduğuna hükmedilebilir yani dine karşı sürekli olarak olumsuz davranış unsuruna sahip olan birisinin zihni ve duygu unsurlarının da olumsuz olduğunu söyleyebiliriz.

Bazı tutumlarda ise unsurların tutarlılığı böyle belirgin olmayabilir. Hatta tutarsızlık söz konusu olabilir. Örneğin, bir şahıs İslam dinine inandığı için hacca gitmesi gerektiğini, haccın kendisi için farz olduğunu bilmektedir (Olumlu zihinsel unsur). Ancak sahip olduğu bu bilgiye rağmen, çevresindeki kişilerden çekindiği için hacca gitmek istememektedir. Hacca gitmek kendisine hatırlatıldığı zaman rahatsız olmaktadır (Olumsuz duygusal tepki). Bu tutarsızlık içinde davranış unsuru da oluşamamakta kararsızlık içinde bocalamaktadır.

Böyle bir tutum kendi içinde dengesiz bir tutumdur, daha yerleşmemiştir. Yerleşik bir tutum olabilmesi için zihinsel ve duygusal unsurlarının, birbirleriyle tutarlı hale gelmesi gerekir. Örneğin, zihinsel unsur ağır basarak, birey önemli olanın Allah'ın emri olduğuna, Allah'ın rızasını kazanabilmek için bir an önce hacca gitmesi gerektiğine kendini inandırabilir ve çevredeki kişilerin düşüncelerine aldırış etmeyebilir. Böylece zihinsel unsur da duygusal unsur da olumlu olur. Bu durumda olumlu davranış unsuru da nihayet oluşabilir ve hacca gitmeye karar verir. Böylece kendi içinde dengeli ve tutarlı bir durum meydana gelmiş olur. Dengesiz halin dengeye dönüşmesi, sık rastlanan bir olaydır ve tutumların unsurlarının birbirleriyle tutarlı olmasının önemine işaret etmektedir.

Tutum unsurlarında olduğu gibi, bir tutumun tümünün kişinin başka bir tutumuyla ya da diğer tutumlarıyla tutarlıklık derecesi de önemli bir özelliktir. Yapılan araştırmalar, genellikle tutumların birbirleriyle tutarlı bir bağlantı meydana getirdiğini göstermiştir. Örneğin inancından dolayı içkiye karşı olumsuz bir tutum takınmakta olan bir kişinin, dine karşı olumlu bir tutum içinde olduğu anlaşılabilir.

D-DİNİ TUTUMLARIN DOĞUŞU ve GELİŞMESİ

İnsanlar tutumlara sahip olarak doğmazlar, bunlar onun hayat tecrübesi içinde gelişir. İnsan yavrusunun çok küçükken gösterdiği tutumları dikkate aldığımız zaman, tutumları itibari ile onun tamamen benlik merkezli olduğunu görüyoruz. Yani, insan yavrusu doğumunu takip eden ilk yıllarda, yaşadığı ve hissettiği küçücük dünyanın merkezi sanki kendisi imiş gibi hareket eder. Canlı ve cansız varlıkları birbirinden ayırt edemez. Başka şeylere değer biçerken, kendisine zevk verenlere müsbet, kendisine ızdırap verenlere menfi değer biçer. Onun evi, evlerin en güzeli, okulu okulların en iyisidir. Zamanla bu peşin hükümler, tecrübeye dayanan haklı hükümlere yerini verir, çocuk kendinden olmayanlara müsamahasızlık ve peşin hüküm verme halinden, yavaş yavaş müsamaha ve anlayış gösterme haline geçer ve böylece sosyalleşmeye doğru gidilir.

İşte bu gelişme süreci içinde değişik objelere karşı bir çok tutumlar kazandığımız gibi tutumlarımız da oluşur. Sahip olduğumuz tutumların doğmasına ve gelişmesine etki eden pek çok faktör vardır. Bu faktörleri şu ana başlıklar altında toplayabiliriz:

1. İhtiyaç ve İstekler

Tutumlarımız, dünyamızdaki çeşitli objelere karşı lehte ve aleyhte bir eğilim demek olduğuna göre, bizim isteklerimizi tatmin eden şeylere karşı lehte, bize engel olan şeylere karşı da aleyhte tutumlar takınacağımız pek tabiidir.[218] İnsan ihtiyaçlarını tatmine ve karşılaştığı problemleri çözmeye uğraşırken isteklerini tatmine yarayan obje ve şahıslara karşı olumlu tutumlar, amacına ulaşmasına engel olan cisim ve şahıslara karşı da olumsuz tutumlar geliştirir. Öyle ki, tutumlarımız ihtiyaçlarımızı karşılamak için birer bahane olarak da kullanılabilir. Örneğin, dini yasaklara uymayan ve ibadet etmeyen bazı kişiler, din adamlarını veya dindarları eleştirir ve bunlara karşı aleyhte bir tutum takınırlar. Burada yapılan şey, kendine saygı ve güven duygusunu kaybetmemek gayretidir.

---

[218] Güngör, *Sosyal Bilimler, Psikoloji*, s. 105.

Dini davranışların insanın bazı ruhsal ihtiyaçlarını giderdiği ve onu tatmin ettiği için yapıldığı bir gerçektir. Kutsal bir varlığa inanan şahıs için, bu inancının gerektirdiği bir takım davranışları yapmak bir ihtiyaçtır ve o şahıs, inandığı halde çeşitli nedenlerle yapamadığı ibadetlerin, davranışların üzüntüsünü duyar, huzursuz olur. Allah'a inanması ve bazı ibadetleri yapması ise onu rahatlatır ve ona güven verir. Ondaki sığınma ve bağlanma ihtiyacını giderir. Böylece dine karşı olumlu tutum geliştirmiş olur.

Bu açıklamalar insanda bir dini ihtiyaçtan söz etmenin mümkün olduğunu göstermektedir. İnsanların büyük çoğunluğu dini davranışlarda bulunmakta ve bunları bir görev kabul edip yaptığı zaman huzur duymakta, rahatlamaktadır.

Ancak insanın yapısına bağlı, yemek ihtiyacı gibi bir din ihtiyacından söz edilebilir mi? Din insanın yapısına bağlı bir ihtiyaç mıdır, yoksa sonradan çevre faktörlerinin de etkisiyle ortaya çıkan psiko-sosyal bir ihtiyaç mıdır? Bu tartışılan bir konudur. Dini esasların kabulünde ve uygulamasında psikolojik ve sosyal süreçler söz konusu olduğu için ve bu süreçler ihtiyaçla beraber istek, arzu ve iradeyi de gerekli kıldığı içindir ki sadece dini ihtiyaç bir davranış için yeterli değildir.[219] Bu nedenle insanın dini davranışlarını ortaya çıkartan, onun yapısına bağlı fonksiyonel değerde bir dini ihtiyaçtan değil de duygu ve düşünceye bağlı bir ihtiyaçtan söz etmek daha uygundur.

İşte insan, içinde bulunduğu fizîki ve sosyal çevre, sahip olduğu mevki ve aldığı eğitimin de etkisiyle kendisinde oluşan ihtiyaçlar ve istekler doğrultusunda bir takım dini tutumlara sahip olur. Örneğin, bir şahıs İslam Dininin kumarı yasaklayan hükmüne karşı bu faktörlerin de etkisiyle müspet veya menfi bir tutum geliştirebilir. Şöyle ki, kumarın zararlı olduğuna inanmasına ve İslam'ın bu hükmünü bilmesine rağmen, içinde bulunduğu arkadaş gurubunun bir çok üyesi kahveye gidiyor ve kendisi de onlardan kopamayıp oyun oynuyorsa, o da bu durumu bir ihtiyaç olarak görebilir ve kumara ya da en azından eğlencesine oyun oynamaya karşı lehte bir tutum geliştirebilir.

---

[219] Krş.: Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, T.D.V. Y., Ank. 1993, s. 82.

2. Bilgiler

Tutumlar aynı zamanda kişinin aldığı eğitime, sahip olduğu bilgi ve kültüre göre şekil alır ve gelişir.

Bir obje veya bir şahıs hakkında edinilen bilginin, ona karşı takınılacak tutumun gelişmesinde çok önemli olabileceğine dair bir çok örnek vardır. Örneğin, kendisine karşı güven duyduğumuz bir şahsın yalancı ve dolandırıcı olduğunu öğrenmemiz, ona karşı olumsuz veya en azından şüpheli tutum takınmamıza neden olacaktır.

Aynı şekilde, daha küçük yaştan itibaren dinler hakkında edinilen bilgiler, özellikle içinde bulunulan aile ve toplumun benimsediği dinin esaslarının daha geçerli ve doğru olduğuna dair açıklama ve uygulamalar, kişinin dini tutumunun oluşmasında oldukça etkili olmaktadır.

Ancak bireyin diğer bazı konularda olduğu gibi din konusunda elde ettiği bilgiler, çoğu zaman sınırlı ve bazen de yanlış olabilmektedir. Bu da onu, hatalı ve olumsuz tutumlara götürebilmektedir.

Eksik ve yanlış bilginin başlıca kaynaklarından biri otoritelere dayanmaktır. Hepimiz,belli bir anlamda faaliyet gösterir, bunun dışındaki olaylarla ilgili bilgileri, o alanların uzmanı olarak bildiğimiz kişilerden öğreniriz. Ancak bu uzmanlar ne dereceye kadar bilgili kişilerdir? Ayrıca bireylerin uzmanlık anlayışları çok değişiktir. Bir ilkokul öğrencisi,kendi öğretmeninin her şeyi en iyi bildiğini zanneder. Daha küçük bir çocuk için en büyük otorite babasıdır. Yetişkinlere gelince,onlarında çeşitli bilgi kaynaklarına çok değişik değerler verdikleri görülmektedir. Bazıları günlük gazetelere bakarak bilgi alır, bazıları kitaplardan, bazıları televizyondan öğrenirler. Bazıları da bağlandığı ve güvendiği bir şahsın her dediğini kabul eder. Otoriteler hakkındaki kanaatlerimiz öğrenim derecemize ve gelirimize göre de değişmektedir.

Ancak her ne şekilde elde edilirse edilsin dinle ilgili bilgiler, dini tutumların oluşmasında ve gelişmesinde etkili olan önemli faktörlerden biridir.

3. Gruplar

Kişinin tutumlarının çoğunun kaynağı, sadakatle bağlı olduğu guruplardır. Kişinin tutumları, onun mensup olduğu grupların inançlarını, değerlerini ve normlarını aksettirir. Bir insanın tutumları ile onun yakın çevresindekilerin aynı konulardaki tutumları arasında geniş çapta benzerlikler görülür.

Onun için, bireyin tutumlarının oluşum ve gelişmelerini tam olarak anlayabilmek için onun gurup bağlılığını ve benimsemesini incelemek gerekir.

Toplum, guruplardan oluşan bir sistemdir. Her fert, yüz yüze gelinen küçük ve asli grupların (aile gurubu, arkadaş grubu, iş grubu, vb.) üyesi olduğu gibi, millet dediğimiz büyük grubun da bir üyesidir. Ayrıca bir takım özel grupların da üyesi olabilir. (Spor grubu, dini gurup, dernek gibi). İşte bireyler, topluma ait genel kültürün bütününe ve üyesi bulunduğu çeşitli grupların kültürlerine iştirak eder ve onların inançlarını, değerlerini ve normlarını benimseyerek benzer tutumlar kazanırlar.

Dini tutumların oluşmasında başta aile grubunun büyük etkisi olur. Ailedeki bireylerin dini tutum ve davranışları çocuğu kuvvetle etkileyerek,onun dini tutumlarında belirleyici bir rol oynar. Çocuk da benzer tutumlara sahip olur. Her ne kadar yaş ilerledikçe çocuğun dini tutumlarında değişiklik olursa da çocukluk dönemindeki tutumların izlerine her zaman az çok rastlamak mümkündür.

Bazı gençlerde ana babaya tepki olarak onların dini tutumlarına zıt tutumlar görülebilmekte ise de, bu daha ziyade aşırı baskı uygulayan anne baba otoritesine karşı oluşan bir tepki şeklinde ortaya çıkmaktadır diyebiliriz.

Aynı şekilde aile grubunun yanında,arkadaş grubunun ve üye olunan bazı özel grupların (tarikatlar, bazı dini cemaatler ve dernek gibi) dini tutumlar üzerinde önemli etkisi vardır.

Aynı gurup üyelerinin tutumlarında görülen benzerlik, onların çeşitli objelere karşı ortak inançlara sahip olmalarından ileri gelmektedir. Bir toplumun ve o toplumun içinde bulunan grupların bir çok değerleri, kişinin tutumlarının organizasyonunda ve gelişmesinde önemli rol oynamaktadır.

Gurup normları, yalnız doğru hareketlerin neler olduğunu değil, doğru tutumlarında hangileri olduğunu önceden belirlediklerinden, kişiler gurup normlarına uygun tutumlara sahip oldukları taktirde grup tarafından tasvip görmekte, yanlış tutumlara sahip oldukları takdirde ise yerilmekte, ayıplanmakta, hatta cezalandırılmaktadır. Yani grubun birey üzerinde bir baskısı mevcuttur.

Gurup etkisi,mutlaka insanın gerçekten üyesi bulunduğu sosyal guruptan gelmeyebilir. Bazen birey bir gurupta yaşadığı halde bir başka grubun inanç ve yaşayışını örnek alabilir ve o gruba ait olmayı ideal edinebilir. Bu durumda "referans gurubu" denilen bir ikinci tip gurup, gerçek guruptan daha etkili olur. Özellikle gençlik döneminde bu durum daha çok görülmektedir.[220]

Fakat şunu belirtmeliyiz ki birey mensup olduğu çeşitli gurupların hakim, göze çarpan her tutumunu olduğu gibi benimsemez, onlarda, kendi ihtiyaç ve isteklerine göre seçmeler yapabilir. Ayrıca bireyler kendi tutumlarıyla aynı olan veya olmayan tutumları destekleyen birçok guruplarla ilişki içinde olduğundan,gurup etkilerinin tutumların oluşumundaki rolleri girift bir özellik arz eder.

4. Din Görevlileri ve Dindarlarla İlişkiler

İnsanlar birbirleriyle ilişkileri esnasında yekdiğerinden olumlu veya olumsuz yönde az çok etkilenirler. Bir kişinin şahsiyetinin ve çeşitli olaylara karşı aldığı tavrın, çevresindeki kişilerin ona ve onun savunduğu değerlere karşı tutumlarının oluşmasında belirleyiciliği vardır.

İşte bir din görevlisinin ya da kendisini çok dindar olarak gösteren birisinin yalan konuşması, başkalarını aldatması, iki yüzlü hareket etmesi, hep kendi menfaatini düşünmesi, ona karşı olumsuz tutumların oluşmasına neden olur. Bu olumsuz tutum, ondan duyulan nefret, zamanla onun benimsediği inanç ve değerlere de yansır ve çevresindeki kişilerin dini tutumlarına da etki eder. Toplumda, "falan şahsın hareketi beni dinden soğuttu" veya "falanca din görevlisinin davra-

220 Holm, *Einführung in die Religionspsychologie*, s. 23-24.

nışları benim dine yönelmeme neden oldu" gibi sözler zaman zaman işitilmektedir.

Bu nedenle din görevlileriyle ve dindarlarla ilişkiler, dini tutumların oluşumu ve gelişimi, hatta değişimi açısından önemli fonksiyona sahiptir.

E-DİNİ TUTUMLARIN ORGANİZASYONU

Yukarıda belirttiğimiz kaynaklar, dini tutumların oluşmasında etkili olmaktadır. Ancak bu kaynaklardan gelen etkiler hangi psikolojik mekanizma ile kişide tutumların doğuşuna ve gelişmesine yol açmaktadır? Bu konu psikologlarca değişik şekillerde açıklanmış ve şu teoriler ileri sürülmüştür:

1. Öğrenme Teorisi

Bazı psikologlar, tutumları da tıpkı öbür alışkanlıklarımız gibi öğrendiğimizi söylerler. Onlara göre, tutumların bilgi unsurunu da duygu unsurunu da öğreniriz. Bu nedenle tutumların oluşmasını, öğrenmenin temel prensiplerine göre açıklayabileceğimiz bu prensipler çağrışım, pekiştirme ve taklittir.

Çağrışım aynı anda ve yerde ortaya çıkan uyarıcılar arasında bir bağlantı kurulmasıdır. Sarhoş kimselerin kendilerine hakim olamadıklarını, uygunsuz davranışlarda bulunduklarını gördükçe, içkinin kötü olduğuna inanırız. Bir çocuk küfür söylediğinde, annesinin "günah, sakın bir daha söyleme" demesiyle, küfür söylemenin kötü olduğunu öğrenir ve başka bir zaman küfür söylerken "günah" kelimesini hatırlayarak bundan vazgeçer. Ona karşı olumsuz tutum geliştirir.

Diğer taraftan hocaların, "yatarken ve kalkarken "Felak" ve "Nas" surelerinin üçer defa okunmasının insanı rahatlatacağı ve Allah'ın o şahsı koruyacağı" şeklindeki sözlerini işitir ve biz de bunu uygulayıp korkusuzca uyur, rahatlarsak, bu şekilde dua okumaya karşı olumlu tutum geliştiririz. Bu yaşantılar tekrarlandıkça pekişir ve tutumlarımızın kuvvetlenmesine neden olur. Yapılan bir hareketi başkalarının beğenmesi de bir pekiştirme sayılır. Oruç tutan bir çocuğa söylenilen takdir dolu sözler çocuğun haz duymasını

ve oruca karşı olan olumlu tutumunun daha da kuvvetlenmesini sağlar.

Ayrıca beğendiğimiz ve kendileri gibi olmak istediğimiz kimselerin dini tutumlarını taklit eder, aynı tutumları benimseriz.

Bir tutum objesi hakkında öğrendiklerimiz, onun lehinde olduğu kadar aleyhinde de olabilir. Bu unsurlardan hangisi ağır basarsa, tutumumuz da o istikamette (lehte veya aleyhte) olur.

2. Fayda-Zarar Çatışması Teorisi

Bazı psikologlar,bir tutumun benimsenmesi sırasında insanın bir çeşit çatışma içine düştüğünü ve konu veya obje ile ilgili tutumlardan hangisinin daha fazla fayda getireceğine bakarak bir karara vardığını iddia ederler. Burada bir yaklaşma kaçınma öğrenmesi söz konusudur. Bazı sebepler bireyi belli bir tutumu benimsemeye götürür, bazı sebepler de aksi tutumu benimsemeye. Örneğin kişi İslam Dinine inanmakta ve namaz kılmanın gereğini kabul etmektedir. Ancak arkadaşları namaz kılmadıkları ve namaz kılanları tenkit ettikleri için namaz kılmaktan çekinmektedir. Bu durumda, namaz kılsa arkadaşları onu kınayacaklar, namaz kılmasa arkadaşları arasında rahat etmekle beraber,dini görevini yapmadığı için kendini huzursuz hissedecektir. İşte burada iki durumun şahıs için ifade ettiği maddi ve manevi fayda ve yararların önemine göre bunlardan biri benimsenir.

Bu teori yukarıdaki öğrenme teorisine benziyorsa da öğrenmede fayda veya zarar her zaman söz konusu değildir.

3. Tutarlılık Teorisi

Tutum konusunda araştırma yapan psikologların pek çoğu, tutum organizasyonunda temel prensibin tutarlılık veya ahenk olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bunlara göre, insan her yeni tutumu, mevcut inanç ve değer sistemiyle ahenkli ve tutarlı olacak şekilde benimser. Ya doğrudan doğruya eskilerle tutarlı olan tipte tutumları tercih eder, yahut da yeni tutumla eskileri arasındaki tutarsızlık veya ahenksizliği en aza indirmeye çalışır. Böyle bir tutarlılık gayreti herkeste ve her zaman görülür.

Tutumlardaki tutarlılık hem tutum unsurları arasında hem de tutumlar arsında olur. Hatta genellikle insan düşünüşünün ve davranışının tutarsızlıktan kaçıp tutarlı olmaya yöneldiği görülmektedir. Örneğin; sevdiğimiz kişilere iyi özellikler atfederiz ve onlar hakkında söylenen kötü sözlere direnç gösteririz.

Davranışlarla tutumlar arasında da genellikle tutarlılık söz konusudur. Tutum ile davranış arasında görülebilen tutarsızlık, beklenmeyen ve ender rastlanan bir durum, ya da ortamsal etkenlerle (kişi çeşitli nedenlerle, sahip olduğu tutumun bilinmesini istemeyebilir) açıklanması gereken bir durumdur. Doğal olan durum ise, gerçek hayatta genellikle gözlemi yapılan, tutum davranış tutarlılığıdır.

İşte bu gözlemlere dayanarak bir çok araştırıcı, tutumların temelinde tutarlı olma ihtiyacının bulunduğunu varsaymışlardır. Bu araştırıcılar, tutumlardaki tutarlılığı değişik şekillerde açıklamışlardır. Bunların önemlileri şunlardır:

a) Denge Teorisi

Tutarlılık teorilerinin ilki olan denge teorisini Heider (1946, 1958) geliştirmiştir. Heider, bir kişinin (a) bir diğer kişi (b) ve bir tutum objesi (c) ile ilişkilerini incelemiştir. Burada A şahsının, B ve C hakkındaki değerlendirmeleri söz konusudur. Basit bir örnekle ifade edecek olursak, diyelim ki A, B yi seviyor. A aynı zamanda dindardır. (tutum objesi-c). A, B'nin de dindar olduğunu öğrenirse, buradaki ilişki sisteminde ahenkli, dengeli bir durum vardır. Fakat A, B'nin dine karşı ilgisiz olduğunu öğrenirse, bu durum A'yı rahatsız edecektir, çünkü dengesiz bir durumdur.

Bu durumda A, bu dengesizlikten kurtulmak için ya B hakkındaki tutumunu değiştirip onu artık beğenmeyecek, ya da dine karşı ilgisiz olmasının o şahsı ilgilendirdiğine, bunun ilişkileri açısından pek önemli olmadığına kendini inandıracaktır.

b) Bilgisel Çelişki Teorisi

İlk olarak Festinger tarafından ortaya atılan (1957) bu teori, tutumlardaki davranış ve bilgilerin birbirleriyle çelişik, ahenksiz hale gelmelerinin, tutum değişmesi için başlıca faktör olduğunu iddia etmektedir.

Bir kişinin bir konudaki tutumunda, unsurlar birbiriyle çatışabilir. Örneğin, içki alışkanlığı olan, fakat aynı zamanda içki içmenin günah olduğunu öğrenen, İslam dinine de inanmış bir kimsenin durumu böyledir. Böyle bir uyumsuzluk halinde, bir takım psikolojik baskılar, uyumsuzluğun giderilmesi için harekete geçer. Başka bir deyişle, çelişki durumunun varlığı, kişinin bundan kurtulmaya çaba sarf etmesi için yeterli bir motivdir.

Bu durumda kişi, ya davranış değiştirerek (içkiyi bırakmak gibi) ya da davranışını destekletici, davranışıyla uyuşan bilgiler bulmak sureti ile (örneğin, az içki içiyorum ve kimseye bir zararım dokunmuyor, az içmenin vücuda da bir zararı yok, hatta bazı yararları olduğu söyleniyor, arkadaşlarım içtiği için mecburen bende içiyorum vb.) bilgisel çelişkiyi azaltmaya, ahenkli bir durum oluşturmaya çalışır.

Burada önemli olan bir nokta, kişinin tercihini ya da davranışını serbestçe, zorlanmadan yapmış olduğunu düşünmesidir. Eğer kişi zorlanma sonucu bir davranışı yaptığını düşünürse bu davranış bilgilerinden farklı olsa dahi, bu farklılık bilgisel çelişki yaratmayacak ve dolayısıyla kişinin tutumunu davranışına uyacak şekilde değiştirmesine gerek olmayacaktır. Çünkü kişi "zorlandığım için böyle davrandım, aslında öyle düşünmüyorum" diyerek davranışıyla tutumu arasındaki tutarsızlığın sorumluluğunu dışarıya (onu zorlayana) atfedecek, kendisini bu sorumluluktan kurtaracak, böylece de bilgisel çelişki sıkıntısını hissetmeyecektir.

Kişinin tutumuna ters düşen bir davranışı, yeterli bir dış nedene bağlayamama durumunda ise, tutum-davranış tutarsızlığı bilgisel çelişki yarattığından, bundan kurtulmak için kişi tutumunu davranışı doğrultusunda değiştirir. Yani yaptığını sevmeye, doğru bulmaya başlar.

4. Fonksiyonel Değer Teorisi

Bu teoriye göre tutum organizasyonunda esas olan, tutumun birey için ifade ettiği fonksiyonel değerdir. Yani bireyin tutumları, onu kendisi ve çevresiyle ilgili olumsuz durumlardan uzak tutmak, onu tatmin etmek gibi bir fonksiyona sahiptir. Bir tutumun ifadesi olarak ortaya çıkan davranışlar bireyi tatmin eder. Örneğin, bireyin içinde bulunduğu aile, arkadaş vb. gibi grupların değer verdiği tutumları benimsemesi onun bu guruplar tarafından kabul edilmesini sağlar. Böylece sosyal ilişkileri sağlamlaşmış olur. Birey bulunduğu ortamı değiştirdiği zaman da bazı tutumlarını değiştirmek zorunda kalır.

Bu teoriye göre tutum değişimi ancak tutumların bireye sağladığı yararın tükendiği durumlarda, ya da daha çok yarar sağlayabilmek için yapılır. Dolayısıyla tutumlar bireyin başkalarıyla olan iyi ilişkilerini koruyucu ve kendi benliğini savunucu fonksiyonlara sahiptir.[221]

→ tutum fayda sağladığı sürece devam eder.

[221] Tutumlarla ilgili geniş bilgi için bkz.: Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, s. 83-196.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNSAN HAYATININ BELİRGİN DÖNEMLERİ ve DİN

İnsan hayatında, belli fizyolojik ve psikolojik özelliklerin ağır bastığı dönemler vardır. Psikologlar bu özelliklere göre insan hayatını çeşitli dönemlere ayırmışlardır. Ancak burada hemen şunu belirtelim ki, insan hayatını kesin yaş çizgileriyle sınırlandırmak şüphesiz mümkün değildir. Çünkü kalıtım, beslenme, sağlık durumu, fizikî çevre (mesken ve iklim şartları vb.) ve sosyal çevre (sosyo-kültürel ve ekonomik şartlar) kişinin gelişimini etkileyen önemli faktörler olduklarından, bu konuda kişiden kişiye bazı değişiklikler görülebilir.

Anormal gelişme ve duraklamalar gösterenler bir yana bırakılacak olursa genellikle bu dönemler ve yaş sınırları şöyledir:

Bebeklik	: 0-2 yaş
İlk çocukluk	: 2-6 yaş
Son çocukluk	: 6-11 yaş (kızlar)
	: 6-13 yaş (erkekler)
İlk ergenlik	: 11-15 yaş (kızlar)
(Delikanlılık)	: 13-17 yaş (erkekler)
Son ergenlik	: 15,17-21 yaş
(Gençlik)	
Yetişkinlik	: 21-40 yaş
Orta yaş	: 40-60 yaş
Yaşlılık	: 60 tan yukarı

Belirttiğimiz bu dönemler, Allah inancı ve din duygusu açısından da birbirinden farklı bazı özelliklere sahiptir. Bunları şu şekilde açıklayabiliriz:

I. BEBEKLİK DÖNEMİ

0-2 yaş arasında yer alan bu döneme, "süt çocukluğu" safhası da denir. Bu dönem bebeğin her bakımdan yardıma ihtiyacı bulunduğu bir dönemdir. Onun gelişmesinde, beslenme

ve güvenlik ihtiyaçlarının giderilmesinde ailesinin ve yakınlarının, özellikle anne ve babasının önemli rolü vardır. Bu dönemde çocuk, bir taraftan bedenî yönden gelişirken bir taraftan da basit kelimeler ve hareketlerle dış dünyaya açılmaya, kendisi ile çevre arasındaki farkı anlamaya başlar.

Bu dönem dinî bakımdan gözle görülecek belirtilerin bulunmadığı dönemdir. Ancak dinî duygu ve inancın doğuşu ve gelişmesi konusunda bir çok psikoloğun yaptığı bilimsel araştırmalar, çocuğun dışarıdan gelecek dinî etkilere ve tecrübelere karşı ruhen yetenekli ve hazır olarak dünyaya geldiğini gösterir doğrultudadır.

Alman psikolog Eduart Spranger, dinî yaşayışın temelinde, çocuğun doğuştan getirdiği dinî istidadın bulunduğunu belirtmektedir.[222]

Holenbach'a göre ise, güçsüz ve yardıma muhtaç çocukta, görünmeyen ve henüz açıklanmamış, bitmez tükenmez merak duygusu vardır. Ayrıca onda, kendine yardım edecek ve kendini koruyacak sonsuz bir kuvvet arayışı da mevcuttur. Ona göre çocuk, sonsuzluğa karşı duyduğu bu özleminden dolayı dindardır. Yalnız, ona göre bu özlemin teşvik edilmesi, uyandırılması gerekir.[223]

Fransız psikolog Antoine Vergote da "pedagojik tecrübe kadar müspet araştırmaların da çocukta büyük bir dinî hazırlığın bulunduğunu ortaya koyduğunu"[224] ifade etmektedir.

Şu halde bebeklik çağıyla ilgili şunu söyleyebiliriz: Bebeklik döneminde çocukta, dinî bir belirti söz konusu değildir. Ancak, onun ruhunda dinî inancın tohumları mevcuttur. O Allah'ın varlığına inanmaya ve dinî kabul etmeye hazır durumdadır.

---

222 Bkz., Eduart Spranger, *Psychologie des Jugendalters*, Heidelberg, 1966, s. 251

223 Bkz., S.J.M. Hollenbach, *Christliche Tiefenerziehung*, Frankfurt, 1960, s. 80

224 Antoine Vergote, "Çocuklukta Din", Çev: Erdoğan Fırat, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, C. 22, s. 315

II. İLK ÇOCUKLUK DÖNEMİ

Taklit dönemi.

İki yaşından itibaren artık çocuğun konuşması, idrak mekanizmaları gelişir ve çevresinde olup bitenleri anlamaya, kendisi ile çevresi arasındaki farkı sezmeye başlar. Böylece kendisini tanımaya ve fark etmeye başlamasıyla beraber, güvenlik duyma sevilme gibi ihtiyaçları ağırlık kazanır. Bu çağdaki çocuğun zekâsı henüz kavramları anlayacak derecede gelişmemiş olduğundan, çevresindeki kişilerde gördüğü davranışları taklit etmeye çalışır. Bu nedenle çocuktaki dinî duygunun gelişmesinde, dinî tavırların şekillenmesinde ve belirlenmesinde, ailenin önemli etkisi ve rolü vardır. Bütün gözlemler ve araştırmalar dinî tutum ve davranışların teşekkülünde çocuğun çevresindeki kişilerin (ailesinin) etkisinin en belirgin faktör olduğu konusunda birleşmektedirler.[225] Öyle ki aile, çocuğa dînini öğretip ondaki dinî duygunun gelişmesini sağlayabileceği gibi, çocuğun dinden uzaklaşmasına ve ondaki dinî duygunun körelmesine de neden olabilir.

İlk çocukluk devresi (2-6 yaş arası) taklit devresidir denebilir. Çocuk bu devrede, yakınlarının her türlü hareketini bilinçsiz olarak taklide ve tekrara başlar. Aile fertlerinde gördüğü ibadetlere, dinî motifli her türlü davranışlara, içten gelen duygularla yönelir, onların dinî yaşantılarından örnek alarak kendi de aynı davranışları uygulamak ister. Kaynağını sevileni taklit etme psikolojisinden alan bu eğilim, çocuğun dinî hayatının oluşmasında oldukça önemlidir.

Çocuk tarafından, çevresindekilerin Allah'a dua ederken, ibadet ederken bazı söz ve davranışlarının işitilmesi, görülmesi, onun bilincine yerleşir ve yavaş yavaş benimsenir. Bu dönemdeki çocuğun söz ve davranışları, henüz dinî konuları düşünüp anlama sonucu meydana gelmediğinden, onun davranışları adeta mekanik olarak kendini gösterir. Örneğin, sofrada ilk lokmaya "besmele" ile başlayıp sonunda "hamd" ile sofradan kalkması, namaz kılan anne babasıyla yatıp kalkması gibi hareketler, çocukta henüz anlamını kavramadan genellikle büyüklerinden gördüğü şekilde taklitle tekrarlanır. Bunun gibi ailedeki kişilerin her türlü dinî davra-

---

225 Bkz., Vergote, *a.g.e.*, s. 316; Grom, *Religionspsychologie*, s. 20-23

nışları, kullandıkları dinî sözler ve ibadet şekilleri çocukta derin izler bırakır ve taklit edilmeye çalışılır.

Ayrıca, bu yaştaki çocuk inanmaya hazır olduğundan, düşünmeden, şüphelenmeden ve itiraz etmeden söylenenlere içtenlikle inanır ve çeşitli sorularla dinî hayata girmeye çalışır. Çevresinden duyduğu veya kendisine anlatılanlarda geçen Allah, melek, şeytan, sevap, günah, cennet, cehennem gibi kavramlar ilgisini çeker ve artık 3-4 yaşından itibaren sordukları sorularla bunlar hakkında bilgi edinmeye uğraşır. Çocuk inanmaya o kadar hazırdır ki, bu dinî kavramlar hakkında büyüklerin verdikleri cevapları, onların anlattıklarını ve öğrettiklerini olduğu gibi kabul eder. Bu, çocuğun kolay inanırlık özelliğinden ileri gelmektedir.

Çocuk bu devrede, Allah'ı tasarlamakta güçlük çekmez. Allah'ı büyük bir insan şeklinde düşünür ve hayal eder. Çünkü onda henüz soyut kavramları anlama kapasitesi gelişmemiştir. Bu çağdaki çocuğa göre etrafındaki kişiler, eşyalar, hep kendisi gibi düşünürler ve kendisinin hissettiklerinin aynısını hissederler. Cansız varlıkları da canlılar gibi düşünmek (animist-ruhçu anlayış) ve Allah'ı insan şeklinde tasavvur etmek (antropomor-fik düşünce), 3-6 yaş çocuğunun belirgin özelliğidir.

Bu dönemde Allah kavramı hakkında çocuğa verilen bilgiler ve gördüğü eğitim, onun hem din duygusunun gelişmesi hem de ruh sağlığı açısından oldukça önemlidir. Aşırı baskı ve korku ile eğitilmiş bir çocuk için Allah, genellikle ceza veren biri olarak tasavvur edilecektir. Bazı ana-babalar, küçük yaşta çocuğu, "Allah yaramazlık yapanı taş yapar, yakar" gibi sözlerle korkutarak uslu durdurmaya çalışırlar ve müspet yönde olması gereken din eğitimini menfî yöne çevirirler. Böylece, kullarını seven ve onlara sayısız yardım ve iyiliklerde bulunan Allah, çocuğun zihninde, sadece kızan, ceza veren biri olarak şekillendirilmektedir.

Ayrıca bu dönemdeki çocukta, içten gelen bir duygu ile güvenme, bağlanma ve sığınma eğilimi vardır. Bu eğilimle o, anne ve babaya karşı, onu koruyanlar olarak mutlak bir bağlılık gösterir. Çocuklar için tek sığınak onlardır. İşte bu mutlak koruyucu ve sığınak inancının zamanla sağlıklı bir şe-

kilde Allah'a yöneltilebilmesi için, çocuğun Allah'a en güçlü bir koruyucu olarak inanması gerekir.

Çocuğa uygulanacak olan sevgiye ve merhamete dayalı bir eğitim sonucunda o, Allah'ı, kendisine güvenilebilen ve yaklaşılan koruyucu bir varlık olarak düşünecektir. Böylece Allah'a güvenmek ve O'nun koruyuculuğuna sığınmakla varlığını emniyet altına almış olan çocuk, Ondan uzaklaşmayı düşünmeyecektir.

III. SON ÇOCUKLUK DÖNEMİ

Son çocukluk veya okul devresine gelince (6-11,13 yaş), bu dönemde çocuğun çevresi ve anlayışı genişler, anlaşılmaz olan kavramlar yavaş yavaş açıklık kazanmaya başlar. Daha önce, Allah'ı insana ait modeller, çizgiler içinde düşünen çocukta, bu antropomorfik düşünce, yedi yaşından itibaren yerini gitgide sembolik ve soyut bir anlayışa bırakır. 12 yaş civarında da artık çocuk tam olarak Allah'ı soyut bir kavram olarak düşünür ve anlar.

Bu dönemde ortaya çıkan dinî tutum ve davranışların belirmesi ve şekillenmesinde, aile ile beraber, çocuğun çevresinin genişlemesi ve özellikle okul çağına girişi en önemli faktörlerdendir. Çocuk artık, ailede otoriteyi temsil eden kişi veya kişilerin bilgi ve kudretlerinin sınırlarını keşfetmeye başlamıştır. Anne ve babasının, daha doğrusu otorite olarak kabul ettiği kişinin her şeyi bilmediğini ve her şeye gücü yetmediğini anlamaya başlamıştır. Bu durum, onun ana-babaya olan bağlılığının Allah'a yönelmesine ve Allah'ı insanüstü bir varlık olarak tahayyül etmesine yol açar.

Yine bu dönemde de din duygusunun şekillenmesinde, dinî davranışların belirmesinde çocuğun yakınlarının ve çevresindeki kişilerin dinî tutum ve davranışlarının etkisi büyüktür. Bu dönemde, çocuğun dinî gelişimine etki eden faktörler önem sırasına göre aile, okul ve çocuğun kişisel düşüncesinin gelişmiş olmasıdır.

Aile bu dönemde de çocuk üzerinde en önemli olan faktördür. Aile bireylerinin dini davranışları çocuğu son derece etkiler. Özellikle dini davranışların aile bireylerinin hepsi tarafından birlikte yapılması, çocuğun bunları benimsemesinde önemli rol oynar. Çünkü, çocukların iyi alışkanlıklar

edinmesi, iyi hareketlerin birlikte yapılmasıyla olur. Çocuk, kendi çevresinde bulunan insanların kötü hareketlerden çekindiklerini, kötülükten hoşlanmadıklarını, iyi davranışlarda bulunduklarını görürse, kendisi de iyi hareketler yapmaktan, dinî davranışlarda bulunmaktan zevk almaya başlar. Fakat, baba başka türlü, ana başka türlü davranırsa, birinin istediğine ötekisi karşı çıkarsa, yani arada birlik olmazsa çocuk gideceği yönü şaşırır ve yaptıklarını tam benimseyerek yapmaz.

Ayrıca, eğer ana-baba bir davranışı yapmaz da çocuktan bunu yapmasını isterse, çocukta iyi ve kötü hareketler hakkında sağlam bir fikir uyanmasına engel olur ve bu konuda çocuğun şüpheye düşmesine yol açar. Örneğin, anne-baba içki kullanır, sigara içer, kumar oynar da çocuğa, "biz bunları yapıyoruz ama bunlar kötüdür, sen yapma" demeleri, çocuğun bunlardan uzaklaşmasını sağlamaz. İçin için çocuk da aynı şekilde bunları yapmaya özenir.

Son çocukluk döneminde çocuk üzerinde etkili olan faktörlerden biri de okuldur. Okula başlamadan önce anne ve babasını model olarak alan ve onların hareketlerini taklit eden çocuk, okula başladıktan sonra öğretmenini örnek almaya başlar. Onu otorite olarak kabul eder ve söylediklerine uymaya çalışır. Bu nedenle öğretmenin davranışları, dinle ilgili söz ve tutumları, çocuğun dinî gelişimi açısından oldukça önemlidir.

Ayrıca, okuduğu kitaplardan edindiği bilgiler ve zihinsel gelişimi, ondaki din şuurunun şekillenmesine katkıda bulunur.

Şunu da belirtmek gerekir ki aile ve çevresinde din konusunda fazla bir şey bulamayan ve göremeyen bir çocukta, dinî duyguların gelişmesi gecikebilecek, hatta gittikçe körelebilecektir.

IV. İLK ERGENLİK DÖNEMİ

Çocukluk çağı, çocuğun bulûğa (Alm. Pubertät, İng. Puberty) ermesiyle sona erer. İslâm dîni ve diğer bazı dinler, çocuğun bulûğa ermesiyle sorumluluk çağının başladığını kabul ederler. Böylece kişinin inanç, ibadet ve ahlâk bakımından iyi ve kötüyü ayırdetme ve seçme olgunluk yeteneğine

sahip olmuş olduğu kabul edilmiş olmaktadır. Bu nedenle bu çağa, "akıl bâliğ olma" çağı da denmektedir.

Bulûğ (ergenlik), normal gelişime göre kızlarda 11-13, erkek çocuklarda 12-14 yaşlarında başlar. 17 yaşlarına kadar devam eden bu ergenliğin ilk dönemi, bireyin gelişimi bakımından gerek fizyolojik gerekse psikolojik değişmelerin çok çabuk oluştuğu bir dönemdir. Bunlara bağlı olarak davranışlarda da bir takım değişmeler kendini gösterir.

Bu dönemde duyguların birbirine karıştığı görülür, dengesizlikler ve taşkın hareketler başgösterir. Çünkü problemler çoğalmış ve çeşitlenmiş, heyecanlar en yüksek düzeye çıkmıştır. Ayrıca genç, yetişkinlerin kendini anlayamayacağını sandığından onlardan yardım istemekten de kaçınır. Ancak problemlerini kendi kendine çözmekte de zorluk çeker ve çevresindeki kişilere karşı menfî bir tutum içersine girer. Bu nedenle Türkçemizde, bu döneme giren gence "delikanlı" denmiştir.

Böylece bazı gençler kendilerini yalnızlığa itip hayallerinde ve düşüncelerinde kendi iç dünyalarında olmayı arzularken, çoğunluğu, aralarında oluşturduğu arkadaş gruplarının bireylerine oldukça yakınlık ve sadakat gösterirler. Bunlar geleneklerden uzaklaşarak kendileri tarafından geliştirilmiş bazı davranışlar uygulama eğilimi gösterirler. Böylece çevrelerine adeta yabancılaşırlar. Bu durum, onları bazı konularda isyan etmeye kadar götürür. Çünkü çocukluktan çıkıp ergenliğe girildiğinde, gençler zamanlarının büyük kısmını evin dışında geçirirler. Aile etkisinin ve dinî ve ahlâki değerlerin yerini akranların etki ve değerleri almaya başlar.

Dinî değişme ve gelişme açısından ise bu dönemde görülen başlıca özellikler şunlardır:

A-SOYUT DÜŞÜNME YETENEĞİ GELİŞMİŞTİR

Daha önce Allah'ı insana ait modeller içinde düşünen çocuk, ergenlik döneminde, insana benzeyen bir Allah düşüncesinden tamamen kurtulur. Tek, benzeri olmayan, değişmeyen, bütün kâinatın yaratıcısı, her yerde hazır, canlı ve ölümsüz bir Allah düşüncesine ulaşır.

Gencin içinde bulunduğu çevre, anne baba, arkadaş, köy veya mahalle çevresi, onun dîne yönelişi üzerinde etkili olur. Diğer taraftan bazı felâketler ve tabiat olayları da dinî düşüncelerin uyanışına yardım eden sebepler arasındadır. Yakınlarından birinin çaresiz bir hastalığa tutulması, ölümü, şiddetli bir gök gürültüsü, kırda gün doğuş ve batışını, ormanın sessizliğini seyretme vs. gencin dîni uyanışında derece derece rolü olabilir.

Ayrıca gencin dinî duygularının gelişmesine, okunan kitapların, öğretmenlerin, dua ve musikî parçalarının, içinde ibadet edilen caminin yarı aydınlık ve sessizliğinin, topluca getirilen tekbir ve amin seslerinin de önemli etkisi olur.

B-DİNÎ KONULARDA KARARSIZLIK ve ŞÜPHE HAKİMDİR

Bu dönemde bedensel gelişme yanında zihinsel yönden de gelişen ergen, çocukluk çağındaki pasif halinden sıyrılıp kendini ilgilendiren konuları bir oranda bağımsız düşünmeye başlar. Dinî konular da ergeni ilgilendiren konular arasında yer aldığından, bunlar üzerinde de düşünür ve inançlarını gözden geçirir. Dinî emirler ve yol göstermeler karşısında kendi durumunu tayin eder, vaziyet alır. Küçüklüğünde anababasından duyduğu ve çoğunlukla olduğu gibi kabul ettiği telkinleri ilk ergenlik çağı boyunca zaman zaman yeniden düşünür ve dinin bazı noktalarına çok daha şiddetle sarılırken bazı noktalar hakkında da şüphe etmeye başlar. Şüphe, ergenlik döneminin ana problemlerinden birisidir.

Ergeni buna hazırlayan çeşitli faktörler vardır. Özellikle zekânın gelişmesi ve muhakeme kabiliyetinin artması, çocukluk yıllarında tereddütsüz kabul edilen dini inançlar üzerinde düşünmeye yol açar. Ayrıca okulda öğrenilen müsbet ilimlerin bazıları da dinî inançlarıyla çelişik olabilir. Bu yeni bilgilerin ışığı altında çocukluk inançları yeniden ele alınır. Okuduğu çeşitli dersler ve kitaplar, bu konuda bir çok farklı görüşlerin olduğunu anlamasını sağlar. Arkadaşlarının değişik düşünceleriyle karşılaşır. Böylece çok çeşitli inançları öğrendikçe, ister istemez kendi inancının güvenirliğinden şüphe etmeye başlayacak, en azından inandıklarını yeniden gözden geçirme gereğini duyacaktır.

Şüpheler önce ibadet şekilleri üzerinde toplanır. (Camiye gitmek, beş vakit namaz kılmak, anlamadığı dilden Kur'an okuyup dua etmek, ağır çalışma günlerinde oruç tutmak gibi.) sonraları dînin muhtevasından şüphelenilmeye başlanır. (Allah'ın ve insanın mahiyeti, günah, ölümden sonra hayat, kaza ve kader gibi.) yapılan araştırmalar, kızların daha az şüpheci olduklarını göstermiştir.[226] Ancak genç bu şekilde şüpheye düşünce, onda ruhî gerginlik, suçluluk ve günahkârlık duyguları baş gösterir. Böylece gençte bir iç çatışması ortaya çıkar. Acaba dinî inançları olduğu gibi mi kabul etmeli, yahut şüpheye uyarak onun bazı taraflarını, yahut hepsini de mi atmalı?[227]

Bazı araştırmacılara göre, şüphe etmek normal hatta iyi bir şeydir. Şüphe dönemi geçirmeyenler ya geri zekâlıdır veya çocukluklarında son derece baskılı bir din eğitimi almış kişilerdir. Ancak dinî şüpheyi sırf zihnî gücün gelişmesiyle açıklamak yanlıştır. Çünkü zekâ düzeyi normal, hatta yüksek olan pek çok ergen vardır ki hiçbir zaman şüpheye düşmezler.[228] Onlar çocukluk döneminin dinî inanışını devam ettirirler. Bu durum daha ziyade, çocuğun küçük yaşlardan itibaren aldığı eğitimle ve ailede öğrendikleriyle okuldan ve arkadaşlarından edindiği bilgilerin farklılık derecelerile ilişkilidir.

Kısaca ilk ergenlik dönemi, kişinin dinî konularda kendi kendine bir fikir sahibi olmaya başladığı, başkalarından öğrenilen fikirlerin kritik edildiği, gözden geçirildiği bir dönemdir.

C-VİCDAN GELİŞİMİ HIZLIDIR

Vicdan, kişinin gerek kendi davranışlarını gerekse başkalarının davranışlarını iyi ve kötü açısından değerlendiren bir iç kontrol gücüdür. Çocuklukta gayet az gelişmiş olan bu güç, ilk ergenlik döneminde hızlanır ve hassas bir hâl alır. Özellikle adalet duygusu bu dönemde oldukça gelişmiş durumdadır.

---

226 Özbaydar, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi...*, s. 15.

227 Dalat, *Çocuk ve Genç Ruhu*, s. 371.

228 Krş.:W. H. Clark, *The Psychology of Religion*, New York, 1958, s. 113-114.

Bu dönemde ergen, ana-babasının ve çevresindeki kişilerin ahlâki davranışlarını eleştirici bir biçimde görmeye başlar, onların söz ve hareketlerine dikkat eder. Eğer bir kimse, dürüst olmadığı halde dürüstlük taslayarak bir takım kişisel çıkarlar sağlama yoluna giderse, genç bu gibi durumları hayretle karşılar ve ahlâk ölçüleriyle bağdaştıramaz. Özellikle bu tip hareketlerin din adamlarından veya kendini dindar gösteren kimselerden gelmesi, gencin ruhunda dine karşı şüphenin doğmasına yol açar.

İşte ilk ergenlik döneminde gençler büyüklerin özellikle bu tür davranışına karşı çıkarak, kendi vicdanları doğrultusunda hareket ederler. Doğru bildiği yoldan yürümek ve öylece hareket etmek, ergen için bir onur sorunudur.

V. SON ERGENLİK DÖNEMİ

Ergenliğin son dönemi, genellikle 15-17 yaşından başlayıp 21 yaşın sonuna kadar sürer. Bu dönemde de bedensel ve zihinsel gelişmeler devam eder. Ancak ergenliğin ilk dönemine göre bu dönemde kişinin daha olgunlaştığı, duygu ve heyecanlarındaki taşkınlıkların azaldığı, dengeli olma halinin arttığı ve yetişkinlerle ilişkilerde düzelmeler olduğu görülür. Bu dönemde kişi, problemlerini daha gerçekçi olarak karşılamakta ve daha az duygusal bir tutumla sorunlarını çözmeye çalışmaktadır. Bu nedenle çevresine daha iyi uyum sağlamakta, katı ve duygusal tutumlarını bırakarak hoşgörülü ve rasyonel bir anlayışı benimsemektedir.

Aynı şekilde din konusunda gittikçe şüphecilikten sıyrılarak dinî inançlarında kararlılık görülmeye başlar. Ancak din konusundaki problemler henüz tam bir çözüme kavuşmamıştır. Bazı gençler, çocukluktaki dinî inançları ile genişlemiş bilgilerini bağdaştıramazlar ve dinî ya tamamen reddeder veya bazı noktalarını reddedip bazı noktalarını kabul ederek inançlarını sürdürürler. Büyük bir çoğunluğu ise, hayatlarında dînin yerini, ihtiyacını duyar ve daha önceki inançlarını olduğu gibi ya da çok az değişikliğe uğratarak benimserler.

Ergenliğin son döneminde bu noktaya gelinirken, okunan dersler, arkadaşlar arasında dinî konularda yapılan tartışmalar ve onların dinî tutum ve davranışları, kişinin zihnî

yönden olgunlaşması, ders dışı okunan kitaplar, bazı öğretmenlerin şahsî etkileri, çevreden gelen etkiler, dindarların ve din adamlarının tutumları ve benzerleri en çok etkili faktörlerdir. Ailenin etkisi bu dönemde görülmekle beraber, azalmış durumdadır.

VI. YETİŞKİNLİK DÖNEMİ

20-22 yaşlarında, kişinin din konusunda belirli bir karara varmış olması beklenir. Kişi bu yaşlarda artık hayatının sonuna kadar ufak tefek değişikliklerle yetinecek bir inanç ve hayat felsefesine sahip olur. Çocukluktan itibaren dine karşı öğrendikleri ve ilişkide bulunduğu kişilerin etkileri, onu dine karşı lehte veya aleyhte bir tutum içersine sokar. O, mevcut dînin ya hepsini olduğu gibi almıştır, ya da bazı noktalarını kabul etmiş, bazı noktalarını reddetmiştir. Örneğin, dînin sadece inanç yönünü alır, ibadet yönünü terk eder. Yahut da herhangi bir inkâr yoluna sapar.[229]

Özellikle bu dönemin başlarında ibadetlere karşı gösterilen ilgisizlik, evlenip anne baba olunca yavaş yavaş kaybolur ve kişide dinî görevlerini yerine getirme gayreti artar. Bunun sebebi daha ziyade çocuklarını iyi yetiştirmek, onlara iyi örnek olmak arzusudur.

VII. ORTA YAŞ DÖNEMİ

Orta yaş devresi insan hayatının kritik bir dönüm noktasıdır. Birey, hiç bir bakımdan artık eskisi gibi olmadığını anlamaya başlar. Bu çağda meydana gelen fiziksel ve ruhsal değişikliklerin yanında, birey kendi kendisine hayatta yaptığı işler hakkında hesap verme durumuna düşer. Gençliğin idealist, erişilmesi güç isteklerine, ilk yetişkinlik yıllarında ne derecede ulaşabildiğini, hayattan beklediklerîyle elde ettikleri arasında ne derecede bir fark olduğunu araştırır. Çoğu zaman, bu kendi kendisiyle yaptığı hesaplaşma tatminkâr bir şekilde sonuçlanmaz.

Ayrıca bu yaşa intibak, çeşitli fizikî rahatsızlıklar, öğrenme güçlüğü ve en önemlisi motivasyon eksikliği gibi sebeplerle güçlülük gösterir. Çünkü gençlik ve ilk yetişkinlik yıllarında olduğu gibi, ferdin artık hayattan beklediği ve

---

229 Dalat, *a.g.e*, s. 372

onu çalışıp çabalamaya itecek motivasyonu azalmıştır veya azalmaktadır. Çünkü hayat, onu her geçen gün ihtiyarlığa ve kaçınılmaz sona doğru götürmektedir. Böylece insan hayatında orta yaş, çoğunlukla endişe, huzursuzluk ve çatışmalar meydana getiren bir devre olmaktadır.

İşte bu çatışma ve huzursuzluklardan kurtulmak için kişi bu dönemde dîne karşı daha fazla ilgi duymaya başlar. Diğer ilgi alanları daralırken, dîne karşı duyulan ilgi artar.

Ancak bu dönemde, bazı kişilerde dîni reddetme eğilimleri de görülür. Kişi, yıllardan beri benimsemiş olduğu dinî inanç ve tutumlarının, kendisini mutlu kılmada bir rolü olmadığını, benimsemiş olduğu dinî inançlarıyla hayatta geçirdiği yaşantıları arasında tutarsızlık olduğunu gördüğü ve yaklaşmakta olan sonu idrak ettiği için belki de korkunun verdiği bir tepki ile, alışılagelmiş dinî inançları reddetme gibi bir eğilim gösterebilir.

VIII. YAŞLILIK DÖNEMİ

Gelişim ve yıpranma dönemine göre farklılıklar göstermekle beraber, yaşlılık dönemi ortalama 60 yaşında başlar. Bu dönemde kişide fizikî ve ruhî yönden önemli değişiklikler görülür. Şöyle ki, görme ve işitmenin zayıflaması, dişlerin dökülmesi, saçların dökülme ve ağarması, kemik kirecinin azalmasıyla kamburlaşama, boy kısalması, vücuttaki hücrelerde su kaybı nedeniyle derinin buruşması gibi fiziksel değişikliklerin yanı sıra, hafızada zayıflamalar, uykusuzluk, çabuk sinirlenme, telkine kapılma gibi bir takım önemli ruhî değişiklikler de kendini gösterir. Ancak tüm bunlara karşılık, geçirdiği çeşitli tecrübeler ve edindiği bilgiler nedeniyledir ki, yaşlılarda kuvvetli bir muhakemenin bulunduğu gerçektir. Çünkü iyi bir yargı, ancak çeşitli yaşam deneyleri ve öğrenme ile kazanılabilir. Bu da zamanla oluşur. Böylece yaşla giderek kaybolan bazı yetenekler karşısında tecrübe ve bilgiyle denge sağlanmış olur.

Bunların dışında, yaşlılarda genel olarak eskiye aşırı bağlılık, yeni durumlara bir türlü alışamama ve bencillik özellikleri görülür. Yaşlı insan, edinmiş olduğu alışkanlıkları, tutumları uzun yıllar benimsemiş olduğu için bunlara aşırı derecede bağlılık gösterir ve yeni durumlara bir türlü

uyamaz. Ona göre, teknolojik açıdan bir takım gelişmeler olmakla beraber, insanlar fenalaşmakta, ahlâksızlık artmaktadır. Gençler, kendi başarılarının yarısını bile gerçekleştirememektedir. Tembeldirler, çalışmamaktadırlar. İleride nasıl olacak da bu memleket onlara teslim edilecektir? Halbuki kendi zamanlarında öylemiydi? Nasıl çalışmışlar, ne gayretlerle bu günleri hazırlamışlardı? Bu düşünceler yaşlı insanı endişe ve uyumsuzluğa iter ve yeni durumları bir türlü kabul edemez.

Yaşlılık psikolojisinin ana belirtilerinden biri de bencillik (egoizm) dir. Çevresindeki herkesin ona saygı duymasını ve hizmet etmesini ister. Para ve mal düşkünlüğü artar. Ancak, bu para ve mal düşkünlüğünü kendisi için değil de kendinden sonrakileri düşündüğü için yaptığı şeklinde savunma mekanizmasına başvurur.

Bu dönemdeki dinî gelişmelere gelince, yaşlılıkta daha önce kazanılan dinî alışkanlıkların sürdürüldüğünü görmekteyiz. Diğer faaliyetlerdeki azalma nedeniyle ve alışkanlıklara daha fazla bağlılık gösterilmesi nedeniyledir ki yaşlılarda ibadet oranının yüksek olduğu görülmektedir. Çünkü bu yaştaki insanlar toplumla ve toplumsal gösterilerle ilgilerini gevşetmeye başlamışlardır. Ayrıca bu yaştaki insanların çeşitli toplumsal törenlere katılması ve eğlenmesi çevrede hoş görülmez, hatta yadırganır ve adeta zorla dindarlığa ve ibadet yapmaya itilirler.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TASAVVUFÎ YAŞANTI

Tasavvufî yaşantının psikolojik esaslarını açıklamaya geçmeden önce, bu alanda yaygın bir kavram olan mistisizmle tasavvuf arasındaki ilişkiden kısaca bahsetmek gerekir.

I. MİSTİSİZM ve TASAVVUF

Tasavvuf, İslâm dünyasında ortaya çıkan mistik fikir ve hareketlere verilen addır. İslâm mistisizminin adıdır.

Mistisizm dinî ve felsefî bir cereyanın genel adıdır. Kökü yunanca ("mister: sır") den gelmektedir. Mistik, ilâhi şeyler hakkında bir takım batınî bilgilere sahip olan ve bunlar hakkında kimseye bir şey söylememesi gereken kimse demektir. Mistisizm ise, tabiat üstü bir âlemle irtibat kurarak, aklî denemelere dayanmadan sezgi yoluyla, eşyanın özüne ait bilgiye ve Allah'a ulaşacağını ileri süren bir doktrin ve buna inananların halleri ve yaşayışlarıdır.[230]

Pringle Pattison'a göre mistisizm, insan zihninin ilâhi özü ve eşyanın nihai tabiatını yakalaması ve en ideal olan şeyle gerçek birliğe kavuşması yoludur.[231]

Bu tanımlamalardan anlaşılabileceği gibi mistisizm hem fikir sistemi hem de tecrübe edilen, yaşanan bir haldir. Mistik haller kendine has özelliklere sahiptir ve bunlar normal dışı değil, normal üstü durumlardır. "Mistikler alışılmışın dışında ve özellikle yoğun bir tarzda dinî tecrübelere sahip bir yaşantı gösterirler."[232]

Mistisizmde amaç Allah'a yahut ideal edinilen şeye ulaşmak, kendini aşarak Allah'la bir olmaktır. Mistik dünyaya ait olandan sıyrılıp Allah'a varma ve onda yok olma

---

[230] S. Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, İst. 1981, s. 85.
[231] Bkz. W. R. Inge, *Mysticism in Religion*, New York, 1969, s. 31.
[232] Holm, *Einführung in die Religionspsychologie*, s. 57.

şuuruyla yaşar. Bu, dinlere göre farklı isimler alabilir. (Allah, Brahma, Nirvana gibi.) Ancak amaç aynıdır. Amaç Aşkın Varlığa ulaşmak, onda yok olmaktır. Ya da Budizm'de olduğu gibi mutlak olgunluğu yakalamak, yani Nirvanaya varmak (yokluğa ulaşmak) tır. Bunun için nefsi terbiye etmek, kalbi temizlemek, ruhu yüceltmek ve buna ulaşmak için de mücahede ve çilelere katlanmak, çeşitli dinlerdeki mistisizmin ortak yönleridir ve tasavvufta da vardır. Ancak şüphesiz dayanılan dinî esaslarda ve başvurulan metotlarda farklılıklar olduğu bir gerçektir. Fakat ruhî bir disiplin olarak ele alınınca, bütün dinlerdeki ruhânî hareketleri mistisizm adı altında toplamak mümkündür.

Mistikler yaşadıkları halleri kendileri de yeterince izah edememektedirler. Bu nedenle yeterince tanımlanamazlık, ifade edilemezlik özelliğinin, mistiğin şuur dünyasındaki karakteristik özelliklerinden biri olduğu, bu konuda araştırma yapan psikologlar tarafından kabul edilmektedir.[233] Örneğin, mistikler hakkında önemli araştırmalar yapmış olan William James, mistiğin tam olarak anlaşılamayacağını belirterek şöyle der: "Bir kimse bir senfoninin değerini bilmek için müzik kulağına sahip olmalı. Bir aşığın durumunu anlamak için bizzat kendisi sevgi içinde olmalı. Gönül ya da kulağa sahip olmadan müzisyeni ya da aşığı izah edemeyiz. Hatta onu anlamsız sayarız. Mistiğin tecrübelerine kaşı da pek çoğumuz aynı şekilde yetersiz durumdayız."[234] Bu nedenle bu konuyu araştıran psikologların sadece gözlemler ve mistiklerin açıklamaları ile yetindiğini belirtmek istiyoruz.

Biz burada, İslâm toplumlarında ortaya çıkması nedeniyle tasavvufî haller ve yaşayışlardan hareket ederek tasavvufun psikolojik yönünü açıklamaya çalışacağız. Sufilerin düşünce, duygu ve davranışlarını din psikolojisi açısından ele alacağız. Ancak tasavvufî halleri yaşayan sufînin kendisi olduğu için, yukarıda da belirttiğimiz gibi bunların psikolojik olarak açıklanmasında zorluklarla karşılaşıldığını bir kere daha vurgulamak istiyoruz.

---

[233] Bkz., Holm, *a.g.e.*, s. 61-63.

[234] William James, *The Essential Writings*, Editör: Bruce W. Wilshire, New York, 1984, s. 242.

II. TASAVVUFÎ YAŞANTININ PSİKOLOJİK KARAKTERİSTİKLERİ

Önce tasavvufun tanımlarından başlayarak konuya yaklaşmak uygun olacaktır.

Tasavvuf bir ruh hayatı, bir duygu ve yaşayış hali olduğu içindir ki gerek onu yaşayanlar gerekse onun ne olduğunu açıklamaya çalışanlar kendi yaşayış ve anlayışlarına göre tanımlarda bulunmuşlardır. Bunlardan bazıları şöyledir:

-Tasavvuf, nefsin bütün isteklerini ve zevklerini terk etmektir. (Ebu'l Hüseyin Nuri)

-Tasavvuf, Hakk'ın seni senden öldürmesi ve seni kendisiyle diriltmesidir. (Cüneyt)

-Tasavvuf, kafanda ne varsa bırakman, elinde olanı vermen ve başına gelenlerden sızlanmamalıdır. (Ebu Said Ebu'l-Hayr)

-Tasavvuf, hakikatleri almak, insanların ellerinde bulunan şeylerden ümit kesip yüz çevirmektir. (Ma'ruf el-Kerhî)

-Tasavvuf, emir ve nehiy altında sabretmektir. (Ebu Amr İsmail bin Nuceyd)[235]

Dikkat edilecek olursa bu tanımların her biri genel olarak tasavvufu değil de tasavvufun hedefini, yolunu, sufîlerin bazı hallerini yansıtmaktır. Bu tanımları daha da açarak sufîlerin diğer açıklama ve yaşayışlarından ve tasavvufun genel esaslarından yararlanarak tasavvufî düşünce ve hallerin, kısaca tasavvufi yaşantının psikolojik karakteristiklerini şu maddelerde toplamak mümkündür:

A-BİR ŞEYHE BAĞLANMAK, TESLİM OLMAK

Çeşitli faktörlerin etkisiyle Allah'a varmayı arzu eden, isteyen kişi (talip), önce bir şeyhe (mürşide) bağlanır, teslim olur. Bu kişiye mürid denir.

Meşhur sufîlerin hayat hikâyelerinde genellikle tarikata girmelerine neden olan anî olaylardan, rüyalardan, gaybdan

---

[235] Değişik tasavvuf tanımları için bkz.: Abdulkerim Kuşeyrî, *Kûşeyrî Risalesi*, Haz: Süleyman Uludağ, İst. 1978, s. 392-396.

gelen seslerden vb. bahsedilir. Bunlar aslında, şuur altında saklı duran dinî eğilimlerinin, günahkârlık ya da suçluluk duygularının etkisiyle ortaya çıkan ve kişinin üzerinde son derece etkili olarak onu birdenbire tasavvufa yönelten psikolojik faktörlerdir.

Massignon, tasavvufî eğilimin, her türlü fedakârlık pahasına Allah'ı bulmak için aşırı derecede içten bir arzuyla, sufîlerin bizzat kendilerine ait hatalarına karşı bir isyandan doğduğunu belirtir. [236]

Tasavvufa giren kişinin (sâlik) bir şeyhe bağlılığı esastır. Tasavvufta şeyhsiz, tek başına yol almak uygun karşılanmaz, hatta bunun mümkün olmadığı kabul edilir. Şeyh tasavvuf yoluna giren kişinin bu yolda en emîn bir şekilde ilerleyebilmesi için kılavuz durumundadır. Şeyh benzeri mistik bir lidere bağlılık, diğer dinlerdeki mistisizmde, özellikle Yahudilik ve Hıristiyanlıkta da vardır.[237]

Şeyhin her sözü, müridlerince uyulması gereken mutlak kanun sayılır.[238]

Tasavvufta şeyhe bağlılık, şeyhle ruhsal birleşme onunla özdeş hale gelme, bir nevi şeyhte yok olma (Fenafi'ş-Şeyh), Allah'la birleşmek için ruhsal bir hazırlıktır. Böylece sufî, benliğini önce şeyhin benliğinde yok eder.

B-GÜNAHLARDAN SIYRILMAK ve ARINMAK

Tasavvufa ayak basan kişinin önce günahlardan arınması gerekir. Günahlardan arınmak için de tevbe ile işe başlanır.

Nasıl ki kirleri temizlenmemiş olan bir kabın üzerine vurulacak olan kalay iyi tutmazsa, günahlardan tevbe yoluyla arınmamış olan bir kişinin de manevî nîmetlerden yararlanması mümkün olamayacağı düşüncesinden hareketle tevbe, tarîkata girenlerin uğradıkları ilk menzil, yani ilk makam-

---

236 Bkz., L. Massignon, "Tasavvuf", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 12, s. 27.

237 Cavit Sunar, *Mistisizm Nedir?* İst. 1979, s. 29-30.

238 Krş.: Reynold A. Nicholson, *The Mystics of Islam*, London-Boston, 1974, s. 32 (Bu eser Mehmet Dağ ve arkadaşları tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve Kültür Bakanlığı tarafından 1978 yılında *İslâm Sufileri* adıyla yayınlamıştır).

dır.[239] Davranışlarını değiştireceğine dair, sufînin verdiği önemli bir sözdür, ilk adımdır.

Fakat sufî ömrü boyunca tevbeden ayrılamayacağından, tevbe sadece ilk menzil değil, özellikle Allah'ın rızasını kaybetme endişesi ile her zaman başvurulan bir davranıştır.

Hucvirî tevbe etmenin üç sebebi olduğunu belirtir: Birincisi, ceza görme korkusu kalbi istilâ eder ve kötü iş yapma üzüntüsü gönle hakim olursa nedamet (pişmanlık) meydana gelmiş olur. İkincisi, ilâhi ve uhrevi (ahirete ait) nîmete rağbet etme arzusu kalbe galip gelince, kötü amel işlemek ve emri dinlememekle bu nîmetin elde edilemeyeceği bilinir ve bu nîmeti elde etme ümîdi ile birlikte pişmanlık duyulur. Üçüncüsü, kişi Allah yaptıklarıma şahit oluyor diye utanır ve ilâhi emirlere muhalefetten pişman olur.[240]

Her ne düşünce ile olursa olsun, tevbe ile sufî, Allah'ın arzusuna uygun olmayan davranışları için üzüntü ve pişmanlık duyarak bunları terk eder. Sık sık tevbe ederek de Allah'la arasına giren her çeşit düşünce ve davranışın, günahın izlerini silerek, günahlardan sıyrılıp arınarak Allah'a yaklaşmaya çalışır. Öyle bir duruma gelir ki, artık onun için "tevbe, Allah'tan başka her şeyi unutmaktan ibaret olur."[241]

Zaten tasavvufta tevbenin üç makamı vardır. Birincisi tevbe, ikincisi înabe, üçüncüsü de evbe'dir. Tevbe, büyük günahlardan tâata (Allah'ın emirlerini yerine getirmeye) dönmek; înabe, küçük günahlardan muhabbet haline dönmek; evbe ise nefsten Allah'a dönmektir.[242]

İnsanın günahlarını alçak gönüllülükle ve pişmanlık duyarak düşünmesinin, aynı zamanda manevi gururuna karşı en etkili çare olduğu bazı sufîlerce kabul edilir. Sehl et-Tüsteri, tevbe ettikten sora bile günahların unutulmaması gerektiğini

---

239 Hucvirî, *a.g.e.*, s. 430.
240 Hucvirî, *a.g.e.*, s. 430
241 Nicholson, *The Mystics of Islam*, s. 31
242 Hucvirî, *a.g.e.*, s. 430.

savunur. Çünkü hatırlama olası manevi bir böbürlenmeye karşı çaredir der.[243]

Ancak bazıları buna karşı çıkmışlardır. Örneğin, Ruveym, "tevbeye tevbe" diyerek günah ve pişmanlık düşüncesinin zihinden tamamen silinmesi gerektiğini belirtir.[244] Cüneyd de, "tevbe günahını unutmandır" diyerek, sufînin maşuku olan (aşık olduğu) Rabb'ın tecellîlerini seyrederken, kendini ve günahını hatırlamasının ayrıca bir günah olduğunu, ruhun sükûn ve huzur halini bozacağını söyler.[245]

Dolayısıyla tasavvufta, günahlardan sıyrılma ve arınmanın son aşaması, Allah'ın hoşnut olmayacağı, Allah'ı bir an için bile olsa unutturacak her türlü davranıştan ve Allah'tan başka her türlü düşünceden arınmaktır.

C-NEFSİN İSTEK ve ARZULARINI TERK ETMEK

Tasavvuf psikolojisi insandaki nefs-ruh arasındaki ilişki ve mücadeleye ve bu mücadele sonunda kalbin kazandığı özelliklere dayanmaktadır diyebiliriz.

Tasavvufta nefs, kötü huyların ve çirkin hareketlerin, ruh iyi huyların ve güzel hareketlerin kaynağıdır. Nefsle ruhun istekleri arasında zıtlık ve bu ikisi arasında sürekli bir mücadele vardır. Tasavvufta esas olan, insanda ruhun özelliklerini hakim kılmak ve böylece Allah'a ulaşmaktır. Bunun yolu da nefsin isteklerine karşı çıkmaktan, nefsin hoşuna giden şeyleri, nefse hakim olabilmek için terk etmekten,[246] nefsi etkisiz kılmaktan, Allah'ı anarak onu zikretmekten geçer. Nefsin etkisini insan azalttıkça ruhun ağırlığı artar. Nefsi tamamen kontrol altına aldığında ise ruhun özelliklerine bürünür. Ruh ise Rabb'in emrinden olduğundan[247] insan Allah'a ait özelliklere sahip olmuş olur.

İnsan ruhun emirlerine uydukça, Allah'ı andıkça kalbi yatışır, huzura erer; nefsin emirlerine uydukça kalbi katıla-

---

243 Bkz., Annemarie Schimmel, *Tasavvufun Boyutları*, Adam Yayıncılık, 1982, s. 103.

244 Schimmel, *a.g.e.*, s. 133

245 Hucvirî, *a.g.e.*, s. 432.

246 Krş.: İmam-ı Gazalî, *el-Munkızu mine'd-Dalal*, s. 60.

247 İsrâ, 85.

şır, sertleşir, sıkıntı duyar. Yani ruh ya da nefsin insandaki etkinlik durumuna göre, kalpte ya ruhun özellikleri ya da nefsin özellikleri ağırlık kazanır. Bu nedenle kalp ve gönül tasavvufta önemli bir yere sahiptir. Zira "kalp veya gönül Allah'ın tecellî ettiği, ilâhi sırların çözüldüğü ve duyulduğu bir yerdir."[248]

Ancak tasavvufun temel psikolojik kavramı nefstir diyebiliriz. Bu nedenle burada nefs ve nefsin hallerini kısaca açıklamaya çalışacağız.

Nefs, sözlük anlamıyla bir şeyin kendi, bütünü, ruh ve kan anlamlarına gelir. [249] İslâm düşünürleri nefsle ruhu çoğunlukla aynı anlamda kullanmışlar ve bu konuda bir çok sorulara cevap bulmaya çalışmışlardır. Nefsin gerçeği nedir? O, bedenin bir parçası mıdır yoksa soyut bir cevher midir? O, ruh mudur, yoksa ruhtan ayrı bir şey midir? Bedende konulduğu bir yer var mıdır? v.s. bu soruların cevabı şüphesiz konumuzun dışındadır. Bizim üzerinde duracağımız, nefsin tasavvufta kazandığı anlamdır.

Nefsin tasavvufta kazandığı anlam, özellikle Freud'dan sonra psikolojide yer eden "altşuur"un muhtevasını içine alan[250] fakat ondan daha geniş bir anlam ihtiva eder. Tasavvufta nefs insanın zevk alma ve tatmin olma arzularının kaynağıdır. İnsanın gerçekleştirilmesini isteyip de, süperegonun (toplumun inanç ve değerleri) baskısı nedeniyle gerçekleştiremeyip şuur altına ittiği, fakat kendilerini gerçekleştirebilmek için oradan şuuru daima zorladığı istek ve arzular tasavvufta nefs-i emmârenin özelliklerini yansıtmaktadır. Tasavvufa göre nefsin, "insanın içgüdü ve eğilimlerinin bütünü" olduğunu söyleyebiliriz.[251]

Ancak nefsin istek ve arzuları, dünyaya ait olan maddi istek ve arzularıdır. İnsan, nefsin arzularına gem vurmak, nefse hoş gelen şeylerden uzaklaşmak, dünyaya değer vermemek, dünyadan yüz çevirmekle nefsin etkisini azaltır ve

---

[248] Kerim Yavuz, "Yûnus Emre'nin İç Benine Dinî ve Psikolojik Yaklaşımlar", *Ata. Ü.İ.F. Dergisi*, Erzurum, 1990, sayı: 9, s. 17.

[249] Bkz., İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut, Tarihsiz, "Nefs" maddesi.

[250] Krş.: Ayhan Songar, *Çeşitleme*, İst. 1981, s. 25.

[251] Krş.: Hüseyin Aydın, *Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara, 1976, s. 85.

onu kontrol altına alır. Bunun için tasavvufta mümkün olduğu kadar azla yetinme esastır. Az yeme, az uyuma, az konuşma, az mala sahip olma, rahat olmayan çileli bir hayat yaşama ile ben duygusundan uzaklaşıp nefsi körelterek ancak Allah'la bir olunabilir.

Kur'an'daki nefsin sıfatlarıyla ilgili ayetlere ve nefsteki hakim olan özelliklere göre tasavvufta nefsin halleri ya da sıfatları belirlenmiştir. Bunlara nefs mertebeleri de denilmektedir. Aslında bunlar, insanın düşünce, istek ve arzularında, eğilimlerinde görülen özelliklerin yoğunlaşmış hallerini ifade etmektedir. Yedi hal olarak belirlenen bu hallerin en son basamağına çıkan kişi, insan-ı kâmil (olgun insan) mertebesine ulaşır. Bu haller şunlardır:

1. Nefs-i emmâre: İnsanı maddeye, çeşitli zevk ve arzulara iter. Nefs-i emmare durumunda olan insan sadece maddi zevk ve arzularını düşünür. Zihni bunlarla doludur, bunların esiridir. Bu kişi ruhun durdurucu gücünden, kontrolünden tamamen kurtulmuştur. Hiçbir kayıt tanımaz.

Bu hâl, içgüdüsel dürtülere, maddî istek ve arzulara engel konulmasına karşı çıkan bu konuda bir kural tanımayan, zevk ve eğlenceden başka bir şey düşünmeyen kişilerin bulunduğu haldir diyebiliriz.

2. Nefs-i levvâme: Kötüleyici, kınayıcı nefs demektir. Bu durumda olan insan bir kötülük yaptıktan sonra kendini ayıplar, pişmanlık duyar. Fakat tam olarak kötü hareketlerden kendini kurtaramaz. Emmâre nefsin bazı özellikleri bunda da vardır. Levvâme nefiste de kötülüğe, şehvete eğilim vardır. Fakat ruh bu eğilimi bir ölçüde durdurur ya da kötülüğü yaptıktan sonra kişi pişmanlık duyar. Nefs-i emmârede ise pişmanlığın ve tevbenin yeri yoktur.

3. Nefs-i mülhime: İlham eden nefs demektir. Bu haldeki nefis, yapılması veya yapılmaması kötü olan davranışlardan sakınmak, güzel olan davranışları yaparak korunmak gerektiğini telkin eder. İnsana, "şu kötüdür, zararlıdır, kötülüğe sürükler, yapma; şu da iyidir, kötülükten korunuştur, yap" diye ilham eder. Dini emirlerin yapılmasından mutluluk, yapılmamasından ise üzüntü duyar.

Bu mertebeyle beraber ruhun etkisi nefiste ağırlık kazanmaya başlar. İnsanın davranışlarında, iyi ve güzel hareketlerin kaynağı olan ruhun etkisi göze çarpar.

4. Nefs-i mutmainne: Emin olan rahat olan nefs demektir. Bu haldeki insan her şeyden çok Allah'ı sever. Kalbi onunla mutmain olmuştur. Gönlünden dünyaya ait maddi istek ve arzuları çıkarmıştır. İbrahim Hakkı "Bu makamdaki kişi, Allah'ın ilhamıyla ıstırapları, üzüntüleri dinmiş, mutmain olmuş, edep ve haya denizine dalmıştır" demektedir.[252]

5. Nefs-i râziyye: Allah'tan razı olan nefstir. Bu haldeki nefis, âlemde var olan her şeyi, itirazsız, gönül hoşlutluğuyla kabul edip haz ve zevk duyar, yalnız Allah'la meşgul olur. "Dön Rabbine Ondan razı olarak..."[253] ayetinin buna işaret ettiği belirtilmektedir.

6. Nefs-i marziyye: Razı olunan, Allah'ın razı olduğu nefistir. Övülmeye, övmeye, şöhrete ihtiyacı yoktur. Zahirde (görünürde) halk ile, aslında Hak iledir. Yani, zihni ve kalbi tamamen Allah düşüncesi ve sevgisiyle doludur.

7. Nefs-i kâmile: Manevî olgunluğun son basamağıdır. Burada mücâhede tamamlanmış, nefs olgunlaşmıştır, kemâle ermiştir. İnsan iyi özellikler haline gelmiştir. Ruhun özelliklerine bürünmüştür. [254]

İşte sufî nefsini olgunlaştırıp kemâle erdirebilmenin uğraşını, savaşını verir. Buna tasavvuf literatüründe mücahede denir. Yani mücahede, nefsin arzularına, kötü eğilimlerine karşı savaşmadır. İradenin, ihtiras ve arzularla muharebesidir. Ömür boyu sürecek olan bu savaş, geniş sabır, sağlam bir irade ve büyük bir çaba göstermeyi gerektirir. Bu savaşta sufînin silahı ibadetler ve her türlü zikirdir. Ayrıca nefsin istek ve arzularını terk etmek, her zaman onun arzusunun aksine hareket etmek, onu zorluğa sürmek (riyazet) gerekir.

---

[252] İbrahim Hakkı, *Mârifetname*, Sadeleştiren: Turgut Ulusoy, İst. trs., C. 2, s. 91.

[253] Fecr, 28

[254] Nefs mertebeleriyle ilgili geniş bilgi için bkz.: İ. Hakkı, *a.g.e.*, C. 2, s. 47-105.

Mücahedenin daha ileri safhasını çile oluşturur. Çileden amaç, tasavvufî makamlarda ilerlemektir.[255] Sufîlerin her çeşit zevkleri terk ederek kendilerine çile çektirmeleri, uzlete çekilmeleri, bunu ruhlarını olgunlaştırmanın bir vasıtası olarak gördükleri içindir.

D-ALLAH'TAN BAŞKA HER ŞEYİ GÖNÜLDEN ÇIKARMAK, HİÇBİR ŞEYE DEĞER VERMEMEK

Sufîlere göre Allah'a ulaşma, maddî dünyadan tamamen uzaklaşıp, Allah'tan başka her şeyi gönülden çıkarmakla mümkün olur. Niyazi Mısrî, "vasl-ı Hakk'ı[256] isteyen cânü cihanı terk eder"[257] diyerek dünyanın terkini öngörmektedir.

Yani tasavvufta dünyadan ayrılış, kopuş, dünyaya yüz çevirmek vardır. Tasavvuf literatüründe buna zühd denir. Zühd, dünyadan yüz çevirmek, dünyayı terk etmek, Allah'tan başka her şeyi gönülden çıkarmak, hiçbir şeye değer vermemek demektir.

Aslında zühd, dünyaya rağbet ve hırsın terkidir. Maddiyata değer vermemek, ihtiraslı, çıkarcı, bencil olmamak, kalpte dünya ve menfaat duygusu taşımamaktır. Yoksa zühdü madde ile asla meşgul olmamak, bir şeylere sahip olmamak anlamında yorumlamak doğru değildir. Zira zenginlikte olduğu gibi fakirlikte de insan gönlünü dünya hırsıyla doldurabilir. Nitekim Peygamberimiz: "Allah'ım, hem zenginlik fitnesinin şerrinden, hem de fakirlik fitnesinden sana sığınırım" diye dua etmiştir. Çünkü nice yoksullar vardır ki mal ve servet hırsı gözlerini bürür, gönüllerini doldurur ve Allah'a yer bırakmaz.

"Zühd Allah'tan başka her şeyi terk etmek anlamında olduğuna göre, yemek, içmek,giymek, insanlar arasına karışmak ve onlarla konuşmak suretiyle zâhidlik nasıl düşünülebilir? Çünkü bunların hepsi Allah'tan başkasıyla meşgul olmaktır" şeklinde bir soruya Gazali şu cevabı verir:

---

[255] Schimmel, *a.g.e.*, s. 98.

[256] Allah'a varmayı.

[257] *Niyazî Divanı*, İstanbul Maarif Kütüphanesi, trs., s. 72.

"Zikir, fikrî ve bütün mevcûdiyetiyle dünyadan ayrılıp Allah'a yönelmek, ancak yaşamakla mümkün dür. Yaşamak da zaruri ihtiyaçları temin sayesindedir. Allah'a ibadet maksadıyla yaşayışına zararlı olan şeyleri defedip, yaşayışı için zaruri olan ihtiyaçlarını temin etmek, Allah'tan başkası ile meşgul olmak anlamına gelmez. Bir şeye ulaşmak için gerekli olan madde de o şeydendir. Meselâ, hac yoluna giden bir adamın, devesinin ihtiyacı ile meşgul olması, hac yolundan ayrılmış anlamına gelmez. Bunun gibi, yani hac yolundaki binitin ne ise, Allah yolundaki bedenin de aynı olmalıdır. Hac yolunda seni Kâbe'ye ulaştırabilmesi için devene baktığın gibi Allah yolunda da Allah'a ulaşabilmek için bedenine bakmalısın. Yalnız bubakışta, zevki değil, Allah'a ulaşmak için zaruri ihtiyaçları temin ile yetinmelisin. Bunun zühde engel olması şöyle dursun, aslında bu zühdün şartıdır."[258]

İşte sûfîler, Allah'la meşgul olmaktan alıkoyar endişesi ile mal, mülk, para gibi dünyaya ait şeyleri gönül dünyasından çıkardıkları gibi ellerinden de çıkarma yolunu tercih etmişler, zaruri ihtiyaçlarından fazla mala sahip olmayı düşünmemişlerdir.

Ahmed b. Hanbel zühdün üç şekli olduğunu belirtir: Birincisi haramı terk etmek, ikincisi helalın gerekli olmayan kısmını terk etmek, üçüncüsü de Allah'la meşgul olmaya engel olan her şeyi terk etmek.

Tasavvufta nefsle mücadelenin yollarından biri de, dünyaya gönül vermemek, maddeden ilgiyi kesmektir. Bu sufîleri dünyadan tamamen ayrılmaya (halvete-uzlete) kadar götürmektedir. Halvet ya da uzlet, kişinin halktan uzaklaşıp bir köşeye çekilerek ibadet ve zikirle meşgul olmasıdır. Bu, tasavvufta ancak belirli bir süreyi kapsar. Hıristiyanların ruhban kesiminde olduğu gibi bütün bir hayatı kapsaması uygun görülmez.

Böylece sufî, Allah'a ulaşmak için maddî şeyleri feda eder, hep azla yetinir. Az yer, az uyur, az konuşur. Onun hayatı fedakârlıklarla doludur. O böylece gerçek hürriyeti bulur. Allah'ın rızasını kaybetmenin dışında hiçbir şeyin kay-

---

258 Gazali, *İhyâ*, C. 4, s. 422.

bından endişe ve tasa duymaz. Onların gönülden istedikleri tek şey Allah'ın rızasıdır. Bu nedenle sufîler, ibadeti cennet arzusu ve cehennem korkusu için değil, sırf Allah'ın rızası için yapmak isterler. Bu konuyla ilgili olarak Rabia şöyle diyor: "Ey Allahım, sana cehennem korkusuyla ibadet edersem beni cehennemde yak! Sana cennet ümidiyle ibadet edersem beni oradan çıkar. Fakat Sana yalnız senin için ibadet edersem ebedî güzelliğini benden esirgeme."[259]

Büyük sufîler Allah'tan, Allah'la bir olmanın dışında hiçbir şey istemezler. Allah'ın kendileri için uygun olanı vereceğine inanırlar. Başlarına gelen her şeyi hoş karşılarlar. Eşrefoğlu Rumî bu hususu şöyle dile getirmiştir:

Hoştur bana Senden gelen
Ya hil'atü[260] yahut kefen
Ya taze gül yahut diken
Senden hem ol hoş hem bu hoş.[261]

İşte sufî kendini dünyaya bağlayan Allah'tan başka her şeyi gönlünden çıkartarak, kalbini sadece Allah'la, Onun sevgi ve muhabbetiyle doldurmaya hazırlar.

E-ZİHNİ SADECE ALLAH DÜŞÜNCESİ İLE DOLDURMAK, ALLAH'TA YOK OLMAK, ALLAH'LA DİRİLMEK

Sufî zihnini sadece Allah düşüncesiyle doldurarak kendini Allah'ın iradesinde yok etme ve Allah'la beraber dirilme uğraşı içindedir. Bu nedenledir ki Cüneyd, tasavvufu "Hakk'ın, seni senden öldürmesi ve seni kendisiyle diriltmesidir" diye tanımlamıştır.

Tasavvufta düşünce ve ilgi noktası Allah'tır. Sufîler, kendilerini dış dünyaya bağlayan, Allah la ilişkinin azalmasına, kopmasına götüren her şeyi ilgi alanlarından çıkartarak duygu ve düşüncelerini bir nokta üzerinde yoğunlaştırırlar ki bu noktada Allah'tır. Sufî de, kendi benini yok ederek, kendi beninden sıyrılarak Allah'la var olma, Allah'la dirilme arzusu ve aşkı vardır. Bu aşkla Yûnus,

---

259 Bkz., Nicholson, *a.g.e.*, s. 115

260 Hil'at, padişahların giydiği elbise demektir.

261 Fevziye Abdullah Tansel, *Türk İslam Edebiyatı, Türkçe Dini Metinler*, A.Ü.İ.F.Y., Ank. 1971, s. 180.

Ben Senin Hazretine bensiz varayım Mevlâ!
Senin ile bakayım, Seni göreyim Mevlâ!

Diye yalvarmaktadır. Bu, tasavvufta fenâfillâh (Allah'ta yok olma) ve bekâbillâh (Allah'la var olma) kavramlarıyla ifade edilir.

Tasavvufta şahsiyetin yeniden yapılanması söz konusudur. Duyguda, düşüncede, dikkat ve ilgide, arzu ve isteklerde, ibadet ve diğer tüm davranışlarda Allah'ın arzusuna uyma, kendi beninden sıyrılarak Ona ulaşma istikametinde şahsiyet yeniden şekillenir. Bunun için tarikatlarca az-çok farklı şekillerde de olsa sistemli bir tarzda belirlenmiş zikir ve mücâhede davranışları yaparak, bir taraftan kalbinden ve zihninden nefse ait istek ve arzuları, düşünceleri silmeye çalışırken diğer taraftan zihnini ve kalbini şadece Allah'la doldurmanın uğraşını verir.

Bunun için fenâfillâh durumuna gelinceye kadar, sufî önce nefsin istek ve arzularını yok eder. Sonra zihni sadece Allah düşüncesi üzerine teksif etmek suretiyle diğer bütün düşünce ve kavramlardan sıyrılır. Nihayet benlik tamamen yok olarak Allah'ta dirilinir, bekâya erilir. Yani önce nefsin fenası, sonra zihnin fenası, sonra da tüm benliğin fenası gelir.

Tasavvuftaki zikir olayı, sufînin Allah'tan başka diğer varlıkları unutarak, hatta yok sayarak, zihnini tamamen Allah'la doldurmanın bir aracıdır. Bu nedenle tasavvufta çeşitli tarikatlara göre bazı farklılıklar olmakla beraber mutlaka zikir davranışı vardır.

Zikir Alah'ın adını ve belli duaları kalp ve dil ile söylemek, tekrar etmektir. Sufîler "lâilâhe illallah" cümlesini zikrin temeli olarak almışlardır. Bu cümlenin ilk yarısı, yani "lâilâhe", "hiçbir ilah yoktur" ikinci yarısı yani "illallah" ise "sadece Allah vardır" mânasınadır. Sufî bu cümleyi sürekli tekrarlamakla, Allah'tan başka tüm diğer nesneleri dışlayarak, sadece Allah'a bağlı olduğunu, tapılacak olanın yalnız Allah olduğunu, diğer şeylerin önemi olmadığını, tek amacın Allah'ta yok olmak olduğunu vurgular. Bunu sıkça ve içtenlikle, anlamını kalbinde düşünerek ve araya giren farklı kavramları zihninden kovarak yapmaya çalışır.

Tarîkatlara göre zikirlerde farklılıklar vardır. Bazı tarikatlarda belirlenen kelime ya da cümle sesli olarak tekrar edilir. Buna açık zikir denir. (Kadirî ve Rıfai tarikatlarında böyledir.) Bazı tarikatlarda ise, belirlenen kelime ya da cümle dil ile sessizce ya da dili hareket ettirmeden kalp vasıtasıyla düşünerek tekrar edilir. Buna da gizli zikir denilir. (Nakşibendî tarîkatında böyledir.) Yine bazı tarîkatlarda ise oturup diz çökmüş ve kıbleye (Kâbe yönüne) dönük bir vaziyette yapılır. Mevlevî tarîkatında ise diğerlerinden çok farklı bir zikir şekli vardır. Her yıl Mevlâna'nın ölüm yıl dönümü münasebetiyle Konya'da yapılan Şeb-i Arûs (düğün gecesi) törenlerinin televizyonlardan da gösterilmesi nedeniyle hemen hemen herkes Mevlevîlerin ney ve kudûm eşliğinde kendi ekseni etrafında dönme (semâ) şeklinde zikir yaptıklarını bilmektedir.

Diğer dinlerde de değişik zikir yada zikre benzer uygulamalar vardır. Budistler düşüncelerini nefes alıp verme üzerinde yoğunlaştırarak sabah ve akşam 5-10 dakika bu alıştırmayı yaparlar. İlk Hıristiyan babaları, bir nesne ya da haçı temaşa ederlerdi. Yoga uygulayıcıları kan dolaşımı, kalp atışı, sindirim eylemleri, kas etkinliği, nefes alıp verme gibi temel "istem dışı" fizyolojik istemleri kontrol altına almaya çalışırlar. [262]

Ornstein'ın belirttiği gibi, bu farklı uygulamaların ortak yanı, dikkatin tek bir değişmeyen süreçle aktif bir biçimde sınırlanması ve sıradan düşünceden uzaklaştırılarak bir sembol, bir vücut hareketi, bir cümle ya da bir dua üzerinde odaklanmasıdır.[263]

Işte sufî de, zikir sırasında zihnini bütün diğer ilgilerden, düşüncelerden temizleyerek benliğini zikrettiği kelimenin mânasında eritir. Böylece bu tekrarlanan sözler ve dönüşler sufîyi transa ve vecde ulaştırır. Sufîlerin ve diğer mistiklerin başvurdukları çeşitli beden hareketleri ve zikirler, aynı zamanda kendi ruhlarında vecd halinin doğmasına yardım eden fizyolojik bir takım vasıtalardır. Bu vasıtalar kan dolaşımını ve solunumu hızlandırmanın yanında şuurda duygu-

---

[262] Bkz: Robert E. Ornstein, *Yeni Bir Psikoloji*, çev. E. Göka, F. Işık, İst. 1990, s. 114-127.

[263] Ornstein, *a.g.e.*, s. 127.

sal tasavvurlar ve hayaller yaratarak vecd haline neden olabilmekte, dinî heyecanı en üst düzeye çıkarmaktadır.

Vecd hali tasavvuf psikolojisinde önemli bir yer işgal eder. Bu nedenle burada vecdden biraz genişçe bahsetmek istiyorum.

Vecd, insanın dış dünya ile ilişkisinin tamamen kesilerek Allah'la bir olma duygusunun yaşanmasıdır. Batı dillerinde vecd karşılığı kullanılan "extase" kelimesi, kendinden dışarı çıkma anlamına gelir. Yani ruhun bedenin etkisinden kurtularak tamamen Allah'la kaplanması, Allah'ın varlığında kendini yok etmesi halidir.

Vecd halinde ben silinmiş, yok olmuş, bütün varlık sahnesine Tanrı hakim olmuştur. Bu haldeki insan tamamen kendinden geçmiş, kendini kaybetmiştir. Belli bir süre söylediklerinin ve yaptıklarının farkında olmaz. Vecd hal,inden sonra da bunları hatırlamaz. Bu bir çeşit sarhoşluk halidir.[264] Bu nedenle vecd halinin doğurduğu sarhoşluktan dolayı söylenen ve şatahât adı verilen ifadeler (ben Hakkım, ben yüceyim, uluyum gibi.) sorumluluk gerektirmeyen ifadeler olarak yorumlanmıştır. Vecd halinde büyük bir zevk içerisinde bulunan sufî, ayıldığı zaman, bu zevki kaybetmekten dolayı büyük bir hüzün duyar.

Görüldüğü gibi vecdde bir "kendinden geçme" durumu vardır. Vecd halindeki bir şahsı dışarıdan seyredenler onda normal haldekinden oldukça farklı bedenî ve zihnî değişmeler görürler. Kalp atışı hızlanır, duyu faaliyetleri, yani görme, işitme vs. durur. Beden hareketsiz, adeta donmuş haldedir.[265]

Bu özelliklerin bazı hastalarda ve uyuşturucu ilaç kullananlarda da görülmüş olması nedeniyle bazı doktorlar ve psikologlar (Dr. Charcot, psikolog Ribot gibi) vecd halini bir sara ya da histeri hastalığı olarak kabul etmişlerdir. Halbuki sara beyindeki bir hasardan dolayı, oradaki anormal elektrik deşarjlarından ileri gelmektedir. Ayrıca bu

---

[264] Erol Güngör, *İslam Tasavvufunun Meseleleri*, İst. 1982, s. 147-151.
[265] Güngör, *a.g.e.*, s. 155.

hastalıkların başka bir takım belirtileri de vardır ki bunlar sufîlerde görülmemektedir.[266]

Bu nedenle Gazalî hakiki vecdin, aşırı derecede Allah sevgisinden ve irade doğruluğundan meydana gelen vecd olduğunu söyler.[267]

Vecdin oluşumunu psikolojik olarak şu şekilde açıklamak mümkündür: İnsan zihni sürekli olarak bir şey üzerinde yoğunlaştığı taktirde zamanla o şey zihni iyice kaplar ve kişi artık ondan başka bir şey düşünemez duruma gelebilir. Zihinde hep o ve onun özellikleri vardır. Kişi bir nevi kendi benini yok etmiş, düşündüğü şey halinde kalmıştır. Bütün şuur onunla kaplanmıştır.

Işte sufî bu aşamada istediğine erişmiş, zihni Allah'la dolmuş, Allah'la özdeş hale gelmiştir.

Görüldüğü gibi tasavvuf, bir amacı gerçekleştirme, bir hedefe varma yoludur. Bu hedef de Allah'la bir olma Allah'ta yok olmadır. Tasavvuf psikolojisi bir mücadele, bir çatışma psikolojisidir. Bu mücadele insanı nefsin, yani, içgüdülerin maddi istek ve arzuların hakimiyetinden kurtarma ve Allah'ta yok olup Allah'la dirilme mücadelesidir. Bunun için sufî hem zihinsel hem de bedensel bir çaba harcar. Duygu, düşünce ve davranışlarıyla bir bütün olarak kendini buna hazırlar.

Bu yolu katederken sufînin geçirdiği psikolojik aşamaları şu şekilde belirtebiliriz:

1- Önce insanda ilâhi bir istek, arzu ortaya çıkar. Allah'a yönelme, ona bağlanma eğilimi kuvvet kazanır. Bu eğilimle tarikata girilir, bir şeyhe bağlanılır.

2- İkinci aşamada Allah'ın rızasını kazanmak için Onun emirleri doğrultusunda hareket etme çabası ağırlık kazanır. Bir taraftan ibadet ve zikre önem verilirken, diğer taraftan nefsin istek ve arzularını bastırma gayreti görülür. Allah'ın rızasına uygun olmayan düşünce ve davranışlardan, nefsin istek ve arzularından yavaş yavaş sıyrılıp kurtulmaya çalışılır. Dünyanın bir önemi olmadığı düşüncesi ağırlık kazanır.

[266] Güngör, *a.g.e.*, s. 157.
[267] Gazali, *İhyâ*, C. 2, s. 731.

Bu düşünce ve davranışlar doğrultusunda şahsiyet yeniden şekillenmeye başlar.

3-Dünyaya ait her şeyi gönülden çıkartarak, nefsin istek ve arzularının tasfiyesi tamamlanır ve şahıs Allah'tan başka hiç bir şeye değer vermez duruma gelir. Allah'ın istek ve arzuları kendi arzuları yerine geçer. Allah düşüncesi zihnini, Allah aşkı kalbini kaplamaya başlar.

4- Zihin bütün düşüncelerden boşaltılmış, kalp Allah aşkı ile doldurulmuştur. Dikkat dış dünyadan çekilmiş, Allah'ta yoğunlaşmıştır. Benliğin ortadan kalkması, Allah'ta yok olması aşamasına gelinmiştir.

5- Benlik tamamen kaybolmuş, kişinin iradesi Allah'ın iradesinde yok olmuştur. Bütün şuur Allah tarafından kaplanmıştır. Sufî artık Allah'ta yok olmuş (fenafîllah), Allah'la dirilmiştir (Bekabillâh).

BEŞİNCİ BÖLÜM

DİN DEĞİŞTİRME

I. DİN DEĞİŞTİRME KAVRAMI ve DİN DEĞİŞTİRME KARARININ VERİLİŞ AŞAMALARI

Din Değiştirme bir dinden başka bir dîne dönme demektir. İhtida (İslâm dînine girme) ve irtidat (İslâm dîninden çıkma) kavramlarını da içerisine alır.

Batı dillerinde din değiştirme anlamında kullanılan "conversion" kelimesi, sadece dinler arası değişimi değil, psikolojide, politik, estetik, sosyal fikirlerde ve dinî inançlarda fikir değiştirme, dönme ve dönüş gibi çok geniş anlamlara sahiptir.[268]

Ancak dinî conversionu, "farklı bir din ideali için dinî fikir ve bağlılıktan vazgeçme, dinî inanç ve davranışlarla ilgili yön değişimini içine alan manevi evrim ve gelişme" olarak tanımlamak mümkündür.[269]

Böylece din değiştirme, kişinin inancının bir dinden başka bir dîne transfer edilmesinî ifade etmektedir.

Şüphesiz din değiştirme az rastlanan, ancak kişi için oldukça önemli olan bir davranıştır. Çünkü bir kişinin uzun süre inandığı ve bağlandığı dinî değerleri bir tarafa bırakarak yeni değerler kabul etmesi, yani bulunduğu dîni bırakarak başka bir dîne girmesi oldukça zordur. Bunun için uzun bir süreye, bir hazırlık devresine ihtiyaç vardır. Vinet'in şu sözü bunu çok güzel ifade etmektedir: "Roma, bir günde bir kişiyi dîne döndürmekten daha kolay inşa edilebilir."[270]

---

268 Vergote, *Psychologie Religieuse*, s. 232.
269 Clark, *The Psychology of Religion*, s. 191.
270 Hastings James, D.D. *Encyclopedia of Religion and Ethics*, New York, 1951, IV, s. 109.

Demek ki din değiştirme davranışı kısa zamanda oluşmaz. O, ağır ağır hareket eden bir tirenin hızlanarak birden ateşlenmesi, sessizce büyüyüp gelişen bir tomurcuğun patlaması gibidir. 0 halde kişiye, yaşadığı süre içinde etki eden bir çok faktörler ancak onu bulunduğu dinden uzaklaştırarak din değiştirmeye kadar götürebilir.

İşte çeşitli faktörlerin etkisiyle uzun zaman şuuraltında hazırlanmış ve mayalanmış olan dinî değişim, şuur alanına çıkar ve din değiştirmeye karşı olan direnişler yok edilerek din değiştirme kararı verilir. Bu kararın verilmesi genel olarak şu aşamaları izlemektedir diyebiliriz:

a) Bireyin bulunduğu dîne olan inanç ve bağlılığı, bir takım uzaklaştırıcı etkiler nedeniyle zayıflar ve bu soğutucu etkiler şuur altına itilir.

b) Bulunduğu dinden uzaklaşmasına neden olan konuların, başka bir dinde, kendisini tatmin edecek muhtevada var olduğunun öğrenilmesiyle bu dîne karşı ilgi duyulur.

c) Şuuraltına yerleşen uzaklaştırıcı etkiler, şuur alanına çıkarak yeni dîne karşı duyulan ilgi ve eğilimler ile birleşir ve din değiştirmeye karşı olan direnişlerle çatışma başlar. Bu devre huzursuzluğun en çok görüldüğü devredir.

d) Çatışmanın yeni din lehine sonuçlanmasıyla gerginlikten kurtulunur ve din değiştirme kararı verilir.[271]

II. DİN DEĞİŞTİRMEDE ETKİLİ OLAN FAKTÖRLER

Bireylerin din değiştirmelerinde etkili olan faktörler nelerdir? Bu soruya, özellikle bizzat yaptığımız bir araştırmanın[272] ve konuyla ilgili diğer araştırmaların bulgularından yararlanarak cevap vermeye çalışacağız.

Din değiştirmede etkili olan faktörleri, psiko-sosyal faktörler şeklinde olduğu gibi, içten ve dıştan gelen faktörler olarak da sınıflandırabiliriz. Ancak birey çoğunlukla bu faktörlerin karmaşık etkisi ile din değiştirme kararını verir. Bazılarında içten gelen, yani psikolojik (duygusal yada zi-

[271] Hüseyin Peker, *Din Değiştirmede Psiko-sosyolojik Etkenler*, (Doktora Tezi). A.Ü.İ.F., Ankara, 1979, s. 128.

[272] Bkz., Peker, *a.g.e.*, s. 26-45.

hinsel) faktörler, bazılarında ise dıştan gelen sosyal faktörler daha etkili olur. Biz daha iyi anlaşılması için bu faktörleri ayrı ayrı ele alacağız. Faktörlerle ilgili olarak vereceğimiz örnekler, *Din Değiştirmede Psiko-sosyolojik Etkenler* adlı doktora çalışmasından alınmıştır.

A-İNANILAN DİNDEN TATMİN OLMAMA

Dinî faaliyetlerin, insanın ihtiyaç ve arzularını tatmin ettiği için yapıldığı bir gerçektir. Her ne çeşit olursa olsun, kişinin tatmin edilemeyen ihtiyaç ve arzuları, kendisinde bir iç huzursuzluğu, gerginlik yaratır. O, beliren ihtiyaçlarını tatmin etmek, huzursuzluk ve gerginlikten kurtulabilmek için çeşitli faaliyetler gösterir. İşte birey, bulunduğu dînin esaslarına karşı şüphe duyuyorsa, bulunduğu din kendisini tatmin etmiyorsa, onda yavaş yavaş huzursuzluk ve gerginlik baş gösterir.

Clark din değiştiren kişideki en temel psikolojik elemanın gerginlik olduğunu söylemektedir. Ona göre, "dinî değişime yönelmiş bir kişide gerginlik, bir noktaya gelinceye kadar bilincinde olmadan, daha sonra kısmen bilinçli olarak büyür ve gelişir. Kişinin dinî esaslarla ilgili şüphesi devam ettiği sürece gerginlik artar ve ruhen tatmin olamadığı için bunalmaya başlar."[273] Böylece birey, bunalımdan kurtulma, şüphe duyduğu konuda tatmin olma ve huzura kavuşma yollarını arar. İşte böyle bir durumda, kendisini tatmin eden bir başka dîne ait okuduğu bir kitap, karşılaştığı bir şahıs din değiştirmesine neden olabilir.

Şu iki din değiştirme olayı bunun tipik örneklerini teşkil etmektedir:

Bunlardan bir tanesinde birey din değiştirme nedenini şöyle açıklıyor:

"Hıristiyanlıktaki "İsa Allah'tır" inancını uygun bulmuyordum. Aklım ve mantığım böyle bir şeyi kabul etmiyordu. Bu nedenle Hıristiyanlığın gerçek bir din olmadığını, İncil'in papazlar eliyle değiştirilmiş olduğunu düşünüyordum. Allah'ın, insanları kurtarmak için insan şeklinde yer yüzün inebileceğine bir türlü inanamıyordum. Daha okul sırala-

---

[273] Clark, *a.g.e.*, s. 202-203.

rında duyduğum ilgiyle İslâm dînini araştırmaya başladım. Kur-an'ın almanca tercümesini ve daha bir çok İslâmiyet hakkında yazılmış kitaplar okudum. Uzun bir araştırma sonunda, İslâmiyet'in en son ve gerçek bir din olduğunu, hakiki Allah inancının İslâmiyet'te bulunduğunu gördüm. Böylece İslâmiyet'e inanmış, ancak resmen kabul etmemiştim. Bu arada Almanya'ya çalışmaya gelen Müslüman bir Türk'le tanıştım. Onun açıklamaları ve önderliği ile kesin kararımı verdim ve resmen İslâmiyet'i kabul ettim." (Erkek, yaşı:82, Alman, Lise mezunu, tüccar)

Yine Hıristiyanlıktan İslâm'a geçen bir şahsın aynı motivin etkisiyle din değiştirdiğini şu açıklamalarından anlıyoruz:

"Anlayamadığım bir nokta "teslis" inancı idi. Bu fikir mantık ve aklı selime aykırı geliyordu. Allah'ın üçüncü kısmını teşkil eden "Ruh-ül Kudüs"e bir diyeceğim yoktu, fakat Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğunu bir türlü kabul edemiyordum. Bütün dünyadaki ve kâinattaki hayatın yaratıcısı olan Tanrı'nın, kendini yaratmak için basit bir vücûda ihtiyaç göstereceğine bir türlü inanamıyordum. Hıristiyanlık inancına göre, Tanrı sadece oğlu vasıtası ile kısmen yeryüzünde bulunuyor, diğer kısmı ise baba olarak cennette kalıyordu. Bu suretle Tanrı hem kendi kendisinin babası hem de oğlu oluyordu. Bütün bunları düşündükçe zihnim alt üst oluyordu.

Kabul edemediğim başka yönler de vardı. Bu da İncil'in elde mevcut dört şeklinin de Tanrı kelâmının bir ifadesi olup olmadığı idi. Bu dört İncil, Hz. İsa'nın dört havarisi tarafından olayların meydana gelmesinden çok sonra kaleme alınmıştı. Bu dört havarinin de alelâde kimseler olduklarından, çok önemli bazı kısımları akıllarında tutamamış olabilirlerdi. Ayrıca Hz. İsa'nın 12 havarisi olmakla beraber sadece dört İncil vardı. Bartholomew İncilini göz önüne alalım. Bu İncil neden Hıristiyanlığın ilk zamanında bir kilise meclisi tarafından yasak edilmişti. İncil yasak edilmişti de neden yazan, Hz. İsa'nın yakını olarak "aziz" mertebesine yükseltilmişti? Bu da kafamda bir soru yaratıyordu. Dört havarinin de birbirini nakzeden tarafları vardı. Sonradan öğrendim ki Bartholomew incilinde Hz. İsa'nın

kehanetinden bahsediliyor. Buna göre Hz. İsa'dan sonra Ahmet isimli bir peygamber Cenab-ı Hakk'ın emirlerini yeniden bildirmek üzere yeryüzüne gelecektir.

1953 yazında bir sabah kendimi Hamburg Üniversitesi kütüphanesinde buldum. Beynelmilel Üniversiteler arasında birbirleriyle kitap değiştirmek bir âdet halini almıştır. O sıralarda bir İngiliz Üniversitesinden gelen kitapları gözden geçiriyordum. Henüz tasnif edilmemişler ve orada bir yığın halinde duruyorlardı. Yeşil karton ciltli bir kitap gözüme ilişti. Kitabı aldım, baktım "İslâmiyet ve Dünyadaki Vazifesi". Yazarı ise Kahire El-Ezher Üniversitesi profesörlerinden M. Ferit Vecdi Bey idi.

"İslâmiyet ve Dünyadaki Vazifesi". Evet, elimde tuttuğum küçük kitabın adı bu idi. Bütün mevcut dinlere karşı duyduğum nefret ve küçük görme, ayrıca İslâmiyet hakkında kulaktan dolma bilgiler etkisiyle kan beynime sıçradı. Papazların başımıza belâ olmaları yetmiyormuş; gibi, diye düşündüm, şimdi münasebetsizin biri çıkmış, galiba fikrimizi o da bulandırmaya çalışacak. Bununla birlikte düşüncelerimin akışı orada durmadı. Bütün bu insanların istekleri nedir diye kendi kendime söyledim. Önce, kara cübbeli Hıristiyan papazları, olağan bir insan olan Meryem'in, dünyanın yaratıcısı Tanrı'yı doğurduğunu iddia ettiler ve insanların Tanrıya değil, Tanrının insanlara borçlu olduğuna inanacak budalalar bulmaya çalışırlar. Şimdi de galiba aynı şeyi Müslümanlar yapacak ve İsa'nın değil fakat Muhammed'in Tanrı'nın oğlu olduğunu söyleyeceklerdir. Başka ne tavsiye edecekler acaba? Bir harem teşkil etmemizi mi? Bir sene önce buna seve seve katlanırdım. Ama şimdi yeni edindiğim ahlâk nazariyemle bunu kesinlikle reddederim.

Elimde tuttuğum bu küçücük kitabı, peşin hükümlerden gelen bir gurur, şeytanî düşünceler güdüsüyle elimden fırlatmak, bilmediğim, fakat bildiğimi iddia ettiğim konuların cahili kalmak istemiştim. Bir saniye sonra bu hırs geçmişti. Kitabı açtım ve okumaya başladım.

Beni en çok şaşırtan, sandığım gibi başka dinlerin tenkidini içermemesi idi. Yazar önce, insanlar arasında dînin gereğine işaret ederek İslâmiyet hakkında gayet sade ve objektif bir tarzda bilgi veriyordu. Din ihtiyacı çok güzel bir

şekilde açıklanmıştı ve benim fikirlerime tamamıyla uyuyordu. Kitap beni müthiş sarmıştı ve okumaya devam ediyordum. Okuduklarım beni oldukça heyecanlandırmıştı. Gayet kısa zamanda okumaya muvaffak olduğum bu kitabı bitirdiğim zaman saadet ve sevinçten yerimde duramaz olmuştum. İşte hakikat burada idi onu bulmuştum."[274] *(Erkek, Alman, Üniversite mezunu, ikinci dünya harbine katılmış bir subay)*

B-KENDİ DÎNİNİN UYGUN OLMAYAN YÖNLERİNİ ve BAŞKA DÎNİN DAHA ÜSTÜN ESASLAR İÇERDİĞİNİ ÖĞRENME

Birey bu duruma şu yollarla gelebilir:

1. Başka Dîne Bağlı Kişilerle Dinî Konularda Tartışma

Birey, başka dîne bağlı kişilerle ilişkisi sırasında onlarla dini konularda tartışmaya girişebilir. Tartışmaya giren kimse, dinî konulardaki inancını tahkik ve kuvvetlendirme, bu konuların doğruluğuna ait delil gösterme ihtiyacını duyar. Karşısındakinin düşüncesine etki etmek üzere . harcadığı çabanın uzantısı olarak dîni konularda akıl yürütür. Tartışma yolu ile geliştirilen bu ihtiyaç içleşir; kişi tıpkı kendi kendisiyle konuştuğu gibi kendi kendisiyle tartışır ve inançlarının doğruluğunu kendi kendisine ispata çalışır.[275] Ancak birey bu tartışma sırasında kendi dîninin uygun olmayan yönlerini öğrenme fırsatını bulur. Ayrıca tartışmaya giriştiği kişinin fikrinden etkilenebilir. Bu durum, onun yeni dîne karşı tutumunun değişmesine, yeni dîne ilgi duymasına ve onu araştırmasına neden olabilir. Böylece birey araştırması sırasında, yeni dînin akla daha uygun ve bağlı olduğu dinden daha üstün esaslar içerdiğini görürse, bu dîne karşı duyduğu direnç gittikçe azalacak ve üstün gördüğü dine girecektir.

Fakat şu da bir gerçektir ki kişi, az kavrayabildiği veya tartışılması çatışma yaratacak nitelikteki yahut kendisini doyuracak ispatı yapamadığı inançlarının çoğunu derine,

---

[274] Geniş açıklamaları için bkz.: Ali Ömer, *Neden Müslüman Oldum*, çev. Mizyal Civelek, İstanbul, 1956.

[275] 8. Guillaume. *Psikoloji*, s. 280.

yani şuuraltına iter. Onları açığa vurmadan, üzerlerinde fazla düşünmeden, onlarla ilgili tartışmaya pek girmez ve günah kavramıyla bunu izaha çalışır. Ancak bu tip inançlar, kişinin hayatını gizlice ve için için etkileme gücüne her zaman sahiptir. Şu din değiştirme olayında bu motivin etkisi açıkça görülmektedir:

"Hıristiyan camiasından yetişmiş ve bütün çocukluk yıllarında Hıristiyan inançları ve duaları ile doldurulmuş bir İngiliz vatandaşıydım. Okula başlayarak yazma ve okumanın o ilk şevkiyle İncil'i ve Hıristiyan dinini daha teferruatlı ve şuurlu bir şekilde öğrendikten sonra, onu tamamen mantıksız ve insan eliyle bozulmuş olarak buldum ve yönümü diğer dinlere çevirdim.

Gazetede Hz İsa'nın Tanrı'sallığına ait yazıya verdiğim cevap yayınlandığı zaman okuyucuların mektup yağmuruna tutuldum. Bunlar arasında en enteresanı ve ilgi çekici olanı bir Müslümandan gelen mektuptu. Bu kimse ile mektuplaşarak İslâmiyet hakkında tartışmalara başlamıştık. Bu devamlı mektuplaşmamız sırasında, İslâmiyete karşı duyduğum direnç her seferinde büyük bir düşüş kaydetti. Evet, bu Müslüman kimse göndermiş olduğu güzel cevaplarla bana adeta pes dedirtmişti. Artık benim için yeni bir dünyaya bakan yeni bir pencere açılmıştı.

İslâmiyet beni gerçekten çok cezbetti ve bir çok İslâm kitapları okumaya başladım. Bu arada çok değerli yeni Müslüman arkadaşlar da edinmiştim. Bilhassa Müslüman olmuş İngiliz kızlarının çeşitli yardımları beni daha çok teşvik edip gayrete getirmişti. Okumuş olduğum "İslâm Dini" ve benzeri bir çok kitaplarla İslâmiyet'in hakiki değer ve kıymetini anlayarak Müslüman oldum."[276]

2. Diğer Dinleri Araştırma

Birey, 1. İnandığı dinden tatmin olmama, 2. Araştırmaya meraklı olma, 3. Mesleğinin araştırıcılık olması (İlmî araştırma kurumlarında görevli olması, din görevlisi olarak dinî propaganda yaparken başka dinlerle karşılaşması) nedenleri ile diğer dinleri araştırabilir.

---

[276] Abdullah Akrı, "İslâm'ı Seçen Meşhurlar", *Milli Gazete*, 12 Ekim 1974.

İnandığı dinden tatmin olmama sonucu din değiştirene durumunu daha önce açıklamıştık. Bunun dışında, kültürünü artırmak, çeşitli dinlerin inanç esaslarını öğrenmek, ilmî bir araştırama veya dinî bir propaganda yapmak amacıyla dinleri araştıran bir kimse, bu araştırması sırasında karşılaşacağı bir dinden, onun her hangi bir hükmünden etkilenebilir. Edindiği bilgilerden bazıları inancına şüphe düşürebilir. Böylece en azından, bulunduğu dinin esaslarını şüphe ile yeniden inceleme gereği duyar ve iki din arasında karşılaştırma yapar. Karşılaştırma sonucu, yeni dinin daha mükemmel ve üstün bir dünya görüşüne sahip olduğunu görmesi ve ona duyduğu hayranlık zamanla din değiştirmesine neden olur.

Şu din değiştirme olayını buna örnek olarak verebiliriz:

"1922 yılında memleketim olan Avusturya'dan, Avrupa'nın belli başlı bir kaç gazetesinin muhabiri sıfatıyla Afrika ve Asya'yı dolaşmak üzere ayrıldım. Bu andan itibaren hemen hemen bütün vakitlerimi Müslüman doğuda geçirdim. İlk zamanlar karşılaştığım milletlerle ilgim, yabancı bir insanın ilgisi gibiydi. Buralarda Avrupa'dakinden tamamen başka bir dünya görüşü ve sosyal nizam gördüm. Seyahatin başlangıcından beri Avrupa'daki serî makine hayatıyla karşılaştırıldığı zaman ondan daha sakin bir hayatı idrake kendimde bir meyil başladı. Sonra bu meyil beni iki hayat arasındaki bu değişikliğin nedenleri üzerinde düşünmeye yöneltti.

Böylece İslâm dîninin esaslarını öğrenip incelemeye başladım. İslâm'ın esaslarını Müslümanların tatbikinden değil de doğrudan doğruya onun talimatından daha çok anladıkça, amelî bakımdan büyüklüğünü kavradıkça, Müslümanların, yaşayışlarında onu tamamen tatbik etmeyi niçin terk ettiklerini soruşturma merakım arttı. Trablusgarp'tan Pamir yaylasına, İstanbul Boğazı'ndan Arap Denizi'ne kadar her yerde rastladığım mütefekkir Müslümanlarm hepsiyle bu meselenin münakaşasını yaptım. Bu, benim ruhî derdim haline geldi ve sonunda, kültür bakımından İslâm dünyasının dikkatimi çeken diğer yönlerine üstün geldi. Sonra aynı dâva üzerindeki eğilimim daha da şiddet kazandı. Öyle ki, bir gayrimüslim olduğum halde İslâm'a acıyarak bizzat

Müslümanlara, İslâm'ı terk ettikleri ve bu yüzden gerilediklerini söylemeye başladım.

Ruhumdaki bu gelişme pek açık değildi. Nihayet 1925 sonbaharının bir gününde, Afganistan dağlarında iken genç bir vali beni şu sözlerle karşıladı: "Sen Müslümansın, ancak bunu kendin bilmiyorsun." Bu sözler beni etkiledi, fakat sükût ettim. 1926 yılında tekrar Avrupa'ya dönünce, benim bu eğilimimin tek mantıki sonucunu İslâm'ı kabulde buldum."[277]

C-BAŞKA DİNE BAĞLI KİŞİLERİN OLUMLU DAVRANIŞLARI

Birey, başka dine bağlı kişilerle olan ilişkisinde, onlardan gördüğü yardım ve iyiliklerden etkilenerek din değiştirebilir. O, din değiştirme kararını, kendi dindaşları ile, ilişkide bulunduğu bu kişiler arasında yaptığı karşılaştırmadan sonra verir. Eğer birey, daha önce bir takım haksızlıklara uğramış, aynı dine inandığı kimselerden çeşitli kötülükler görmüş ise, onlara karşı bir takım nefret duyguları beslemiş ve bu duygular onun şuuraltına yer etmiştir. Değişik dinden olmasına rağmen, ilişkide bulunduğu yeni dine mensup kişilerden gördüğü yardım ve iyilikler bireyi o derece etkiler ki, daha önce şuuraltına yerleşmiş olan nefret duygularının şuur alanına çıkmasına ve din değiştirmesine neden olur.

Şu tarihsel olay bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir:

"Haçlılar, Küçükasya (Anadolu) yolu ile Kudüs'e varmağa çalıştıkları sırada Frigya dağlarının geçitlerinde Türkler tarafından acı bir yenilgiye uğratıldılar. Fakat buna rağmen büyük zorluklara katlanarak Antalya sahillerine gidebildiler ve orada Rum tüccarlarının istedikleri yüksek ücretleri verebilenler Antalya sahiline geçebildiler. Halbuki hastalar ve yaralılar ile bir sürü hacı, hain müttefikleri rumların merhametine ihtiyaçları olduğunu arz eder bir şekilde geri kalmaya mecbur oldular. Bunlardan üç veya dört bin kişilik bir kafile, ümitsizlik içinde kurtulmaya uğraştıkları sırada Türkler tarafından etrafları sarılıp büyük bir bozguna uğratılmıştı. Türkler bu zaferlerinden sonra karargâhı tazyike başladılar. Eğer Müslüman Türklerin kalple-

---

[277] Muhammed Esed (L. Weis), *Yolların Ayrılış Noktasında İslâm*, çev. Hayrettin Karaman, İst. 1969, s. 9-11.

rine, o sefaleti ve felâketi görerek bir acıma duygusu gelmemiş olsaydı, geri kalan haçlı kafilesinin durumu çok feci olurdu. Türkler, bu bîçarelerin yaralarına baktılar, fakirlerini cömertlikle beslediler ve sıkıntıdan kurtardılar. Hatta bazı Müslümanlar, Rumların tehdit ve hîle ile Hıristiyan hacılardan koparmış oldukları Fransız paralarını satın alarak ihtiyacı olan hacılara verdiler.

Aynı dinden olmayanların bu koruyucu muameleleri ile dindaşları olan ve kendilerini ağır işlerde kullanan, döven, dolandıran Rumların hareketleri, haçlı hacıları arasında öyle bir karşılaştırma vesilesi oldu ki, bunlardan pek çoğu kendi istekleri ile, kendilerini kurtaran Müslümanların dînini kabul ettiler."[278]

Bundan başka ayrıca, bireye yeni dîne karşı duyduğu ilgi ve eğilimler sırasında yapılan iyi davranış ve muameleler, onun din değiştirme kararını vermesine yardım eden ve bu kararı çabuklaştıran önemli bir motivdir. İşte bu motivin etkisinin açıkça görüldüğü bir din değiştirme olayı:

"Dinî bir hakikat arayışım Amerika'da fakülte öğrenimi yaptığım sıralarda başladı. Orada hemen hemen bütün gençler bunalım içinde, manevi bir arayış içinde. Ben de aynı şekilde din konusunda huzursuzdum. Dinî bir hakikat olmalıydı diye düşünüyordum. Fakat Amerika'da hakikatı, gerçek dîni bulmak çok zor. Orada çok çeşitli dinler var. Örneğin Hıristiyanlık, Budizm ve İslâmiyet gibi. Sonra kitaplar ve yayın organları da tam gerçeği aksettirmiyor. Birine bakıyorsunuz başka bir şey yazıyor. ötekine bakıyorsunuz aynı konuda daha başka bir şey yazıyor.

Hıristiyan olmama rağmen Hıristiyanlığın esaslarını bilmiyordum. Bu nedenle İncil'i okudum. Genel olarak ilâhi bir kitap havası yaratmadı bende.

İslâmiyet hakkında da yazılmış eserler vardı. Fakat güvenemiyordum. Değişik görüşte kitaplar olduğu için hangisine inanacağımı şaşırıyordum. Yine de İslâmiyet hakkında Amerika'da bazı şeyler öğrendim. Hz. Muhammed'in son peygamber olduğunu orada okudum. Jameika'da okuldaki

---

[278] T. W. Arnold, *İntişar-ı İslâm Tarihi*, çev. Hasan Gündüzler, Akçağ Yayını, 1971, s. 141-142.

dinler tarihi derslerinde bütün dinleri ve Adem'den itibaren bütün peygamberleri öğrenmiştik. Ancak en son peygamber olarak bize İsa'yı öğretmişlerdi.

Bu arada Amerika'da Mevlâna ile ilgili broşürler elime geçti. Onlarda yazılanlar ilgimi çekti. Okulumu da bitirdiğim için serbesttim. Hem Mevlâna'yı ziyaret etmek hem de Türkiye'de İslâmiyet'i öğrenmek için Konya'ya geldim.

Sekiz-dokuz ay kadar Konya'da kaldım. Orada bir otelde kalıyordum. Fakat dil bilmediğim için hem zorluk çekiyor hem de İslâmiyet hakkında pek bir şey öğrenemiyordum. Ancak bana orada çok yakınlık gösterdiler. Bir kız arkadaş beni evine götürdü. İslâmi bir aile ile ilk defa karşılaştım. Misafirperverliklerini ve İslâm'ın aileye verdiği samimiyet ve bağlılığı orada yakinen gördüm.

Fakat İslâmiyet'in esaslarını bilmiyordum. İslâmiyet'i bizzat kendim öğrenmek istiyordum. Bunun için Türkçe öğrenmem gerekiyordu. Konya'da bir hafız vardı. Benimle çok ilgilenmişti. Beni İstanbul'da bir kitapçı arkadaşına gönderdi. Bu kitapçı da bana çok yardım etti. Benim halen oturmakta olduğum bu evde kalmamı sağladı. Beraber kaldığım abla ve buradaki komşular, hepsi çok iyi insanlar. Bana İslâmiyet'i öğretmeye çalışıyorlar. Anlamadığım konuları açıklıyorlar. Buraya geleli bir buçuk sene oldu. Bu zaman içinde hem Türkçe'yi hem de İslâmiyet'i öğrenmeye çatıştım. Okuduğum kitaplardan ve bu insanların bir yabancıya karşı gösterdikleri içten ve samimi davranışlarından dolayı, İslâmiyet'in mükemmel bir din olduğunu anladım ve Müslüman oldum." (Kadın, yaşı:32, üniversite mezunu, Jamaikalı, iktisatçı)

D-BAŞKA DİNE BAĞLI BİR KİMSE İLE EVLENME

Başka dine bağlı bir kimse ile evlenen birey, ya evlenirken ya da evlendikten sonra din değiştirmektedir. Bu şekildeki din değiştirmelerde şu motivler etkili olmaktadır:

1. Evlenilen Kişiye Karşı Duyulan Sevginin, İnanılan Dinî Değerlerden Daha Üstün Gelmesi

Birbirleri ile evlenmek isteyen eşlerden biri diğerine, evlenebilmeleri için kendi dînine dönmesinin gerektiğini söyleyebilir. Böyle bir durumla karşılaşan kişi, ya bulunduğu dîni terk ederek evlenecek olduğu kişinin dînine dönecek ya da o kişi ile evlenemeyecektir. Bu durumda eğer bireyin, evleneceği kişiye karşı duyduğu sevgi ve evlenme ile amaçladığı değerler, inanmakta olduğu dinî değerlerden daha üstün gelirse, bulunduğu dîni bırakarak eşinin dinine döner. İşte din değiştiren bir kişinin açıklamaları:

"Beyim, evlenirken Müslüman olmamı istedi. Ben de Müslüman oldum. Sadece evlenme nedeniyle din değiştirdim." (Kadın, yaşı:24, lise mezunu, İngiliz, ev hanımı)

Ancak şunu da hatırlatmak gerekir ki birey daha önce, evlenecek olduğu kişinin bulunduğu dîne ilgi duymuş, eğilim göstermiş, fakat din değiştirme kararını verememiş olabilir. İlgi duyduğu dîne bağlı bir kimse ile evlenmesi, kararsızlık engelini aşmasına ve din değiştirmesine neden olur. İşte bu duruma örnek bir din değiştirme olayı:

"Babam Mûsevî, annem ise Müslümandı. Ben de, babam Mûsevî olduğu için resmi olarak Mûsevî idim. Fakat din konusunda serbest olarak büyümüştüm. Mûsevîlik hakkında da İslâmiyet hakkında da bir şey bilmiyordum. Arkadaşlarımın hepsi Müslümandı. Benim ise Mûsevî olmam bende huzursuzluk yaratıyordu. Müslüman bir beyle evlenirken onun Müslüman olmamı istemesini memnuniyetle kabul ettim." (Kadın, yaşı:21, lise mezunu, T.C. Tabiiyetli, ev hanımı)

2. Din Değiştirdiği Takdirde, Kendini Yeni Akrabalarına Daha Çok Sevdirebileceği Düşüncesi

Kişiler ihtiyaçlarından fazla emniyete sahip olmak isterler. Başkaları ile iyi geçinme yollarını öğrenmeyi, dost kazanma ve insanlar üzerinde etki yapmasını isterler. Ayrıca sosyal bir ortamda, sadece kabul edilmiş olmaktan ziyade yüksek bir saygınlık isterler. Bu duygularla birey,

evlendikten sonra yeni bir çevresi olacağını, din değiştirirse, yakınları ve çevresindeki kişilerle daha iyi ilişkilerde bulunabileceğini, saygınlığının artacağını, kendisini onlara daha çok sevdirebileceğini ve daha garantili bir sosyal emniyete kavuşabileceğini düşünerek din değiştirebilmektedir.

Şu din değiştirme olayında bu motivin etkisinin ağırlıkta olduğu görülmektedir:

"Topluma uymak ve ailemle ilişkilerimin daha iyi olması nedeniyle din değiştirdim. Müslüman bir beyle evliyim. Evlenirken din değiştirdim, ancak evlenme nedeniyle din değiştirmiş değilim. Eşim subaydır. Onunla evlenebilmemiz için tabiiyetimin değişmesi gerekiyordu. Tabiiyetimi değiştirmem için müracaat ettiğim zaman orada çalışan memur, dînimi de değiştirmem gerektiğini söyledi ve bunda ısrar etti. Başka türlü işlemlerin yapılamayacağını söylüyordu. Aradan bir ay gibi bir müddet geçtikten sonra Müslüman olmaya karar verdim. Yeni bir çevrem vardı. Yukarıda da söylediğim gibi çevremdeki kişilerle daha iyi ilişkilerimin olması için din değiştirme kararını verdim." (Kadın, yaşı: 30, üniversite mezunu, Fransız, öğretmen)

Ancak bireyin önceki dinî inancı bilinç altına iyice yerleşmiş, kök salmış ise, din değiştirdikten sonra, din değiştirmeye karşı olan direnişler tekrar bilinç alanına çıkacak ve bireyde büyük bir gerginlik ve huzursuzluk belirecektir. Eğer birey, bilinç alanına çıkan dönme eğilimlerini bastıramaz, bilinç dışına itemez ise, gerginliği yok etmek ve huzura kavuşmak için tekrar önceki dinine dönecektir.

Bu tür bir psikolojik motivin etkisiyle din değiştirmiş bir kişinin açıklamaları şöyledir:

"Önceden Müslümandım. Annem-babam da Müslümandırlar. Eşim ermeni ve Hıristiyandır. Eşimin anneannesi koyu bir Hıristiyandı. Evlenebilmemiz için Hıristiyan olmamı şart koşmuştu. Eşimle birbirimizi çok seviyorduk. Heyecanlı olduğum sıralardı. Bunun da etkisinde kalarak ve arada huzursuzluk olmaması için Hıristiyan olmuş, resmen Hıristiyanlığı kabul etmiştim. Fakat annemin-babamın ve kendi ailemin bu durumdan haberleri yoktu ve halâ da yoktur.

Ancak Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra kendi kendime vicdan azabı duymaya başladım. Bir ara bunalım bile geçirdim. Bu durum rüyalarıma giriyordu. Bu şekilde beyimin anneannesi ölünceye kadar devam etti. (Aşağı-yukarı dokuz sene.) O öldükten sonra tekrar İslâmiyet'e döndüm. Şimdi çok huzurluyum." (Kadın, ilk din değiştirme yaşı:30, ikinci din değiştirme yaşı:39, Türk. ev hanımı)

Psikolog Antoine Vergote, din değiştirmeye karşı olan direnişlerin, din değiştirdikten sonra da yine bir araya gelip örgütleşeceğini ve kişiliğin yeniden bir bütün olarak şekillenmediği sürece, çatışmanın tekrar başlayacağını ileri sürmüştür.[279]

3. Eşi İle Dinî Konularda Tartışma Sonucu Onun Dinini Akıl ve Mantığına Daha Uygun Bulma

İki ayrı dîne bağlı kişilerin evlenmesinden sonra, eşler birbirlerinin dinine karşı ilgi duyabilirler. Ancak birey, nasıl her şeyi aynı derecede idrak etmezse, her şeye de aynı ilgiyi göstermez. Kişinin değişik inançlara ilgi duyması için onların, kendi ihtiyaç ve isteklerinin tatmini yararına bir değer taşıması gerekir. Bireyin ihtiyaçlarını ve ilgi etkinliğini, o ana kadar kazandığı tutumları, eğilimleri, inançları, fikirleri ve kanaatleri belirler.

İşte eşler, bu özelliklerin etkinliği oranında birbirlerinin dînine ilgi duyar ve zamanla dinî konularda tartışabilirler. Tartışma onlarda, şuuraltında gizledikleri ve doyuracak ispatı yapamadıkları inançlarının şuur alanına çıkmasını ve gerginlik yaratmasını sağlayacaktır. Böylece ortaya çıkan gerginlikten kurtulmak için, ya gerginlik doğuran konuları şuuraltına iterek (repression) inanmakta oldukları dîni olduğu gibi kabul edecekler ya da eşlerden biri, zamanla diğerinin dinine dönecektir.

Bu motivle ilgili örnek bir din değiştirme olayı şöyledir:

"Eşim Türk ve Müslümandır. Onunla tanıştıktan sonra bana zaman zaman İslâmiyeti, İslâmın esaslarını anlatırdı. Hıristiyanlığı az çok biliyordum. Ara sıra ailemle beraber

279 Vergote, *Psychologie Religieuse*, s. 242.

kiliseye gider, orada vaaz dinlerdik. Protestan'dım, Katolikler gibi sık sık kiliseye gitmezdik.

Hıristiyanlıkta, Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olduğu inancı vardır ve ben de buna inanıyordum. Üzerinde hiç düşünmemiştim. Kesin bir inançla buna inanıyor ve Hz. İsa'yı çok seviyordum. Eşimle konuşurken bana, Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olamayacağını, Allah'ın oğula ihtiyacı olmadığını, İsâ'nın ancak bir peygamber olduğunu anlatırdı. Ayrıca, İslâmiyeti araştırmamı, onun en son gerçek bir din olduğunu söylerdi.

Daha sonra bende de aynı inanç belirmeye başladı. İslâmiyeti bizzat kendim öğrenebilmek için almanca Kur'an tercümesini ve daha başka kitaplar okudum. Eşimle evlendikten sonra da araştırmalarım devam etti. Hz. İsa'nın bir peygamber olduğunu, en son peygamberin ise Hz. Muhammed olduğunu öğrendim. Artık İslâm'ın şartlarını tatbike başlamıştım. Oruç tutuyor, ara sıra namaz da kılıyordum. Eşim beni hiç bir zaman Müslüman olmaya zorlamadı. Evlendiğimizden 25 yıl sonra resmen İslâmiyeti kabul ettim. Zaten Çoktan Müslüman olmuştum. Böylece resmen de Müslüman oldum.

Hıristiyanlığa ait öğrendiğim inanç ve esaslarla ilgili hiç bir zaman şüphe duymadım. Ancak eşimin anlattıklarını düşününce, Hz. İsâ'nın Allah'ın oğlu olamayacağı, Allah'ın her hangi bir oğula ihtiyacı olmadığı konusunda içime şüphe düştü.

Peygamberler arasında hiç bir farklılık görmemesi, Hz. İsa'yı da peygamber olarak kabul etmesi, İslâmiyete en fazla yakınlık duymama neden oldu." (Kadın, yaşı:49, lise mezunu, İsviçreli. ev hanımı)

E-BAŞKA DÎNE BAĞLI BİR TOPLUMDA YAŞAMINI SÜRDÜRÜYORSA

1. Toplumun Kültürünü, Gelenek ve Göreneklerini Benimseme

Bilindiği gibi kişi, sosyal çevre adı verilen bir ortam içinde yaşar. Bu çevre kişinin hareket ve davranışlarını kontrol eder, onlara adeta bir sınır çizer. Psikolojik incelemelerin verilerine göre, insan davranışları üzerinde toplumun ve

kültürün rolü açıkça bilinmektedir. Bireyin davranışlarının belirmesine, hatta biyolojik özelliklerinin bile şekillenmesine belli oranda etkide bulunan etmen çevre faktörüdür. Sosyo-kültürel etkilerin hepsi toplumdan, çevreden gelmektedir.

Bu nedenle eğer birey, başka dîne bağlı kişilerin oluşturduğu bir toplumda yaşıyor, arkadaşlarının çoğunluğu bu dîne bağlı kişilerden oluşuyorsa, zamanla onlardan etkilenebilir, toplumun kültürünü, örf ve adetlerini benimseyebilir. Benimsediği bu örf, âdet ve iyi davranışlar, çoğunlukla toplumun inancından doğduğu için, toplumun dînine karşı ilgi ve hayranlık duymaya başlar ve bu duygu gittikçe gelişerek bilinç altına yerleşir. Böylece bireyde, takdir ettiği bu dîne girme istek ve eğilimleri belirir. Bu istek ve eğilimlerin gittikçe kuvvetlenmesiyle veya karşısına çıkacağı bir şahsın etkisiyle din değiştirmeye karşı olan direnişler yok edilir ve birey din değiştirerek toplumun dinine döner.

Din değiştiren bir şahsın bu motive örnek açıklamaları:

"İstanbul'da Türklerin arasında yaşıyordum. Kendim ermeni ve Mûseviyim. Fakat Türk tabiiyetindenim. Küçükten beri İslâma karşı bir sevgi var bende. Arkadaşlarımın hepsi Müslümandı. Onlarla çok samimi görüştüğümüzden, onlara karşı bende bir sevgi vardı. Dolayısıyla İslâmiyeti de sevdim. Müslüman olmadan bile kendimi Müslüman olarak kabul ediyordum. yaşadığım toplumun dinini kabul etmek istiyordum. Kızımla beraber Müslüman olduk. Müslüman bir beyle evliyim. Bu, benim ikinci evliliğimdir. Önceki eşimden bir kızım var. Yeni evliliğimden önce beraber Müslüman olduk." (Kadın, yaşı:34. İlkokul mezunu, T.C. Tabiiyetli, ev hanımı)

2. Çevresindeki Kişilerce Saygı Görme, Takdir Edilme Arzusu

Bir kimsenin arkadaşları tarafından beğenilme arzusu oldukça kuvvetli bir motivdir.[280] Birey her şeyden önce, çevresindeki kişilerce saygı görme, takdir edilme arzusunu duyar. Değişik dinden olması nedeniyle kendisinin ayıplana-

[280] Krş.: P.L. Sidney, R.P. Francis, *Psikoloji ve Yeni Eğitim*, çev. Hasan Tan, İst. 1970. s. 49.

cağını, hor görüleceğini düşünebilir. Dini yönden duyduğu eksiklik, çevresindekilere karşı aşağılık duygusuna kapılmasına neden olur.

Aşağılık duygusu kişiye çok ağır ve acı gelen, hoşa gitmeyen bir ruh hali olduğundan ve bu duyguya sahip olan kimseler, kendilerini diğer insanlar yanında küçük gördüklerinden, birey aşağılık duygusundan kurtulmak, çevresindeki kişilerce sevilip saygı görmek, onların beğenisini kazanmak isteği ile din değiştirir ve bulunduğu toplumun dinini kabul eder.

Şu açıklamalar buna örnek oluşturmaktadır:

"Ben Müslüman bir Türkle evlenmiştim. Evlendiğim zaman annem bana, "Türkle evlendin. Eğer dinini değiştirirsen seni evlâtlıktan reddederim" demişti. Fakat ben, Müslüman olsam annem nereden duyacak diye düşündüğüm için, evlendikten sonra Müslüman olmak istedim. 18 kişilik bir aileye gelin gitmiştim. Hep beraber otuıuyordık. Onların hepsi Müslümandı. Sadece ben Hıristiyan olduğum için kendimde bir eksiklik hissediyordım. Gerçi onlar bana bir şey söylemiyorlardı, fakat ben yine de huzursuzdum. Beyime söyledim, bu böyle olmaz. ben de Müslüman olmak istiyorum. Fakat beyim çok ihmalkârdı. Bugün, yarın derken bu zamana kadar geldi.

Türk toprağında dünyaya geldim, Türk mezarlığına gömülmek istiyorum. Onun için,beyim öldükten sonra kendim müracaat ettim ve Müslüman oldum. Hatta komşular bana sorarlardı. "Müslüman oldun mu?" diye. Onlara oldum derdim." (Kadın, yaşı:57, İlkokul mezunu, T.C. tabiiyetli, ev hanımı)

Yine aynı şekilde, kendisinin değişik dinden olması nedeniyle çocuklarının aşağılık kompleksine kapılmamaları için din değiştirenler olmaktadır.

Bu motivin etkisiyle din değiştiren bir kişinin açıklamaları şöyledir:

"Beyim Türk ve Müslümandır. Evlendikten 20 sene sonra Müslüman oldum. Eşimin bu konuda üzerimde hiç bir baskısı olmamıştır. 18 yaşında bir oğlum var. Onun boynu bükük ola-

rak gezmesini istemiyordum. Çünkü çevrede benim Hıristiyan olduğum biliniyor. Oğluma, "senin annen Hıristiyandır" denmesini ve onun küçük düşmesini istemediğim için din değiştirerek resmen Müslüman oldum." (Kadın, yaşı:36, İlkokul mezunu, T.C. tabiiyetli, ev hanımı)

3. Topluma Uyma İsteği

Birey, başka dîne bağlı kişilerden oluşan bir toplumda yaşamını sürdürüyorsa, kendisi de çevresindeki kişilere uyma isteği ile din değiştirebilir.

"Uyma davranışı üç farklı sürece bağlı olabilir. Bunlar, itaat, özdeşleşme ve benimsemedir. İtaat, başkaları tarafından kabul edilmek; özdeşleşme, değer verilen kişi ya da gruba benzemek; benimseme de gerçeği anlamak şeklinde kişiye yarar sağlar. Bu bakımdan itaat ve özdeşleşmede normatif, benimsemede ise bilgisel sosyal etki söz konusudur. Böylece uyma davranışının hem kişisel hem de ortamsal etkenlerin etkileşimi sonucu ortaya çıktığı söylenebilir."[281]

İşte birey bu şekilde, topuma uymak için din değiştirmekle, hem psikolojik ihtiyaçlarına cevap verme hem de sosyal normlara uyma davranışı göstermiş olmaktadır.

Şu din değiştirme olayında bu motivin etkisi görülmektedir:

"İstanbul'da doğup büyüdüm. Bütün arkadaşlarım Türk ve Müslümandı. Hiç bir zaman kendimi onlardan ayrı hissetmedim. Ben de Türk olduğuma ve dinlerin de hepsi aynı olduğuna göre İslâmiyeti seçtim. Benim için önemli olan Allah'a inanmaktır. Evlendikten çok sonra din değiştirdim. Bir çocuğum var. Benim durumumun çocuğumun üzerinde aksi yönde etki etmemesi, toplumda onun üzüntü içerisinde yaşamaması için ve topluma uymak için din değiştirdim." (Kadın, yaşı:51. Lise mezunu, T.C. tabiiyetli, ev hanımı)

---

281. Kâğıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, s. 80-81.

F-DİNDARLARIN veya DİN ADAMLARININ OLUMSUZ TUTUMLARI

Din adamlarının ve kendisini dindar gösteren kimselerin, bir takım şahsî çıkarlar elde etmek amacıyla din adına yanlış hükümler vermeleri, dînin emri diye gösterdikleri prensiplere kendilerinin uymamaları, kısaca sözleri ile hareketlerinin birbirini tutmaması, bireyin din adamlarına ve dindar kişilere olan güveninin azalmasına, onlardan nefret duymasına neden olabilir. Bu nefret duygusu bilinçaltına yerleşir ve zamanla gelişerek bireyin, bulunduğu dîne olan inanç ve bağlılığının azalmasına hatta tamamen dinden uzaklaşmasına yol açabilir. İşte bu durumda birey, başka dîne bağlı kişilerle kurduğu ilişkiler sırasında onların veya başka dîne ait okuduğu kitapların etkisiyle din değiştirebilir.

Aşağıdaki açıklamalar buna örnek teşkil etmektedir:

"İki yıldır Türkiye'de bulunuyorum. Buraya geldikten sonra bir çok cami ve türbe gezdim. İslâmiyet hakkında pek çok kitap okudum. İslâmiyetin en son, mükemmel, akla ve mantığa uygun bir din olduğunu anladım. Bilhassa doğrudan doğruya, aracı olmadan Allah'a dua etmek için İslâmiyeti seçtim, diyebilirim. Zaten Hıristiyanlıktan çok önceleri çıkmıştım. Hıristiyan din adamlarının vaazlarında bizden istediklerini kendilerinin yapmamaları, ayrıca insanların günahlarını Allah'tan önce kendilerinin affetme yetkisi varmış gibi görünmeleri nedenleriyle Hıristiyanlıktan tamamen uzaklaşmıştım." (Erkek, yaşı:28, üniversite mezunu, İsviçreli, mühendis)

G-DİNÎ TELKİN

"Kişilerin, çeşitli yönlerde birbirleri üzerinde yaptığı karşılıklı psişik etki" anlamına gelen telkinin[282] bütün hayatta olduğu gibi din değiştiren kişi üzerinde de önemli etkisinin bulunduğu bir gerçektir. Özellikle bireyin bulunduğu din ile girmek istediği dîne karşı duyduğu ilgi ve eğilimlerinin çatışma devresinde, karar verme esnasında, sosyo-kültürel motivlerin yanı sıra telkinin de oldukça etkisi olur. Bunu bir çok din değiştirenlerin açıklamalarında görmekteyiz.

---

[282] Armaner, *Psikopatolojide Dinî Belirtiler*, Ank. 1973. s. 15.

Ayrıca, bilhassa küçük yaşlarda yapılan dinî telkinler, kişiyi din değiştirmeye kadar götürebilmektedir.

Üzerinde bazı tartışmalara yol açan Tevfik Fikret'in oğlu Haluk'un din değiştirme durumu buna örnektir. Haluk'un Amerika'dan Talât Halman'a gönderdiği 28 Ocak 1964 tarihli mektubundan[283] ve Sermet Sami Uysal'ın "Haluk Niçin Din Değiştirdi" adlı makalesinden[284] yararlanarak belirlemeye çalıştığımız din değiştirme nedeni şöyledir:

"Tevfik Fikret, 1895'te doğmuş olan oğlunu, vicdan temeline dayanan ve gücünü insanlık sevgisinden alan bir din terbiyesi ile yetiştirir. Ayrıca Fikret, Haluk'un ileride bir dîne bağlanıp kalması yerine, ona vicdanını din gibi kullanmayı öğretmeye, bütün davranışlarında ise, ölçünün yalnız akıl ve vicdan olmasına çaba gösterir ve Haluk evde yalnızca bilim, fen ve mantığın süzgecinden geçmiş olan şeyleri öğrenir.

Fikret, çok beğendiği anglosakson eğitim düzeni yüzünden oğlunu Mrs. Greene'in Bebek'teki "Community School (Cemaat Okulu)"na verir. Burası yalnız eğitim değil, aynı zamanda misyoner yuvasıdır. Onun için Türk çocukları da sabahları, diğer yabancı öğrencilerle birlikte Hıristiyan âyinleri ve sabah dualarına katılmaya alıştırılır ve ondan sonra ders başlar. Bu yüzden de Haluk, daha camiye adımını atmadan kilise havasına girmiş olur. Böylece de Hıristiyan gelenek ve görenekleri buhurdandan çıkan ıtırlı bir koku gibi içine siner ve bu âyinler körpe ruhunda derin kökler salarak şuuraltına yerleşir.

1906 da Haluk 11 yaşına basınca, Fikret oğlunu, hocası bulunduğu Robert Kolej'in orta bölümüne yazdırır. Ve oradaki bütün öğrenciler gibi Haluk da sabah âyinleri ile İncil derslerine katılmak zorunda kalır. Üç ders yılı boyunca da bu eğitimle yetişir.

Ayrıca o zamanlar müspet ilimlerin daha ileri yöntemlerle öğretildiği Robert Kolej'de bir Protestanlık havası sezilir. Özel olarak yetiştirilip Amerika'dan Türkiye'ye hoca

---

283 Bkz. Talât Sait Halman, "Halûk'un Son Vedâı", *Milliyet Gazetesi*, 19-23 Haziran 1966.

284 Bkz., Sermet Sami Uysal, "Halûk Niçin Din Değiştirdi?", *Varlık Mecmuası*, Sayı: 827, s. 6.

olarak gönderilen kimseler arasında bir hayli de "misyoner papaz" bulunmaktadır. İşte bunlar da kendilerine has metotlarla, Müslüman öğrencilerin eğitimine büyük bir özen gösterirler.

İşte Haluk ilk ve ortaokulda böyle bol misyonerli bir ortamda eğitim görür.

Daha sonra Fikret oğlunun mühendislik eğitimi görmesi için onu İngiltere'ye yollamak ister. Bu konuyu İstanbul'da tütün ticareti yapan İskoçyalı dostu Allan Ramsey'e açınca o, Haluk'un iyi bir eğitim görmesi için İskoçya'ya gönderilmesinin daha uygun olacağını söyler. Ve Fikret'in arzusu üzerine kendisine, orada kalabileceği bir pansiyonun adresini de verir. Burası ilâhiyat fakültesi mezunu bir papazın evidir.

Böylece Haluk 1909 da 15 yaşına girerken, mühendislik öğrenimi için İskoçya'ya, Glasgow'a gönderilir, orada da bu papazın evine yerleşir. İskoçya Royal Technical College (Kraliyet Teknik Okulu) de üç yıl mühendislik eğitimi gördükten sonra yurda döner.

Haluk'un İstanbul'a döndüğü sıralarda, Robert Kolej'in elektrik ve kalorifer işi için gerekli araçların temini ve mühendislik okulunun kurulması işleri için Michigan Üniversitesi'nden prof. Jonh Allen getirilir. Haluk prof. Allen'le temas edip tanışır ve ders yılı başlayınca Robert Kolej'de görev alıp prof. Allen'in yanında elektrik ve kalorifer tesisatında çalışır. Bir yandan da hoca adı altında ders veren misyoner papazlarla din konusunda sohbetlerde bulunur ve bir gün Reverend Frew'ya din değiştirmeyi arzu ettiğini söyler.

Reverend Frew, konsolosluk kilisesinde rahiplik eden bir misyoner hocadır. Hemen bu mutlu haberi, Fikret'in kolejdeki baş yardımcısı Hüseyin Pektaş'a açarak, durumu babaya duyurması için aracı olmasını rica eder. Haber Fikret'e eriştirilince Haluk'a "Düşünce özgürlüğüyle dinden ayrılmanı anlayabilirim, ama tek yaratıcı tanıyan bir dîni bırakıp üçlü Tanrı'ya tapmana aklım ermez" der.

Bundan sonraki hayat hikâyesini Haluk şöyle anlatıyor: "Bir yıl sonra, prof. Allen Amerika Birleşik Devletleri'ne

gelip Michigan Üniversitesi ne devam etmemi sağladı. Babam, ilk defa olarak, Prof. Allen'in yönetimi altında tatminkâr bir çalışma yaptığımı ve belki de günün birinde bir baltaya sap olabileceğimi öğrenince bazı memnuniyet belirtileri gösterdi.

İstanbul'dan 1913 Temmuzunda ayrıldım. Glasgow'da iki hafta eşi dostu ziyaret ettikten sonra Amerika'ya gidip Michigan Üniversitesi'ne yazıldım. 1916 Haziranında makine mühendisliği bölümünden mezun oldum. Yurda hiç dönmedim. 1920 de Robert Kolej'e makine mühendisliği profesörü olarak gidecektim. Eşimle ben, pasaportumuzu çıkartmıştık, bir kaç hafta içinde vapurla yola çıkacaktık. Tam o sırada yurda dönmemin uygun olmayacağı haberi geldi. Bu, tabii dinî inancımdaki değişme yüzündendi. Dinî temayüllerimdeki değişmeyi babam biliyordu. Bir kere bu konuyu birlikte konuşmuştuk, ama kendisi bu bakımdan çok açık fikirliydi, kendi kararımı kendi başıma vermemi istedi. Annem hiç memnun olmadı. Sofu Müslüman olan dedem (annemin babası) hayal kırıklığına uğradı.

Yıllar beni gitgide ulusumdan uzaklaştırdı; bu uzaklaşmada hayatımın gelişme tarzının payı büyük olmuştur. İstanbul'da kalan tek tük akrabam da kayıplara karıştı. Beni sadece Tevfik Fikret'in oğlu olarak tanıyan bazı kimselerden Hıristiyan papazı olduğumu işitip okuduktan sonra, yazdıkları şiddetli kınamalarla dolu bir takım mektuplar almıştım. Bu kınamaları iyiden iyiye anlıyorum. Kendilerine hiç kabahat bulmuyorum. Şuna inanıyorum ki Yüce Tanrı -Babamın Tanrısı ve benim Tanrım- beni dilediği yola götürmüştür."

Aynı şekilde 1928 yılında Bursa'da Kayabaşı'ndaki Amerikan Kız Koleji'nde İslamiyet'ten Hıristiyanlığa dönen dört Türk kızının durumunu da telkine örnek olarak gösterebiliriz.[285]

---

[285] Bkz., 22-30 ocak 1978 tarihli *Cumhuriyet Gazetesi*'nin "50 yıl Önce Cumhuriyet" sütûnu.

H-MADDİ ÇIKAR SAĞLAMA

Birey bir takım maddi çıkarlar sağlamak amacı ile de din değiştirebilmektedir. Bu durumda o, şeklen din değiştirmiş olmakta, aslında ise, önceki dînine inanmaktadır. Buradaki değişimin temelinde servet ihtiyacın doyumu yatmaktadır.

Aşağıdaki olay konunun tipik bir örneğini oluşturmaktadır:

New York Herald gazetesinin muhabiri olarak Türkiye'ye gelen ve İstanbul'da bir Türk kızı ile evlenerek Müslüman olan Amerikalı bir gazeteci, Amerika'ya dönükten sonra yazdığı bir makalede Müslüman olma nedenini şöyle anlatıyor: "Daima maceraperest bir tabiatım vardır. Avrupa'da gazetecilik ettim. Fakat bir müddet sonra gazetem beni İstanbul'a gönderdi. Orada Müslüman oldum, bir Müslüman Türk kızı ile evlendim ve bu sayede yabancıların ayağın asla basamayacağı bir çok gizli ve saklı haremlere girmeye muvaffak oldum."[286]

Yine Japonya- Tokyo Cami İmamlığından Diyanet İşleri Başkanlığı'na gönderilen 7 şubat 1978 tarih ve 024-78 sayılı raporda şöyle denilmektedir:

"Nikâh törenleri ile İslâm'a giriş, belirli amaçlara yönelik görünümler arz etmektedir. Şöyle ki, bazı büyük Japon tüccarları Arap ülkeleri ile ticari faaliyetlerini daha fazla geliştirebilmek için, İslâm'a girdiğine dair belgeleri alarak şeklen İslâm görünümü sağlamaktadırlar."

Din değiştirmede cinsiyet, yaş ve öğrenim durumunun özelliğine bakıldığında şu tespitlerin yapıldığı görülmektedir:[287]

Bayanların en çok "topluma uyma" ve ikinci olarak da "evlenme" motivinin etkisi ile din değiştirdikleri belirlenmiştir. Erkeklerde ise en çok "inandığı dinden tatmin olmama" ve ikinci olarak da "akıl ve mantığına uygun bir dinle karşılaşma" motivleri etkili olmuştur. Böylece bayan-

---

[286] Bkz., *Vatan Gazetesi*, 2-4 Kanuni Sanî 1924.
[287] Bkz., Peker, *Din Değiştirmede* ..., s. 115-120.

larda psişik ve sosyal motivlerin, erkeklerde ise psişik ve zihinsel motivlerin daha etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Din değiştirme olaylarının yarıdan çoğu 21-40 yaş arası olan yetişkinlik döneminde görülmektedir.

Öğrenim durumuna gelince, ilkokul mezunlarında, "başka dîne bağlı bir kimseyi sevme" ve "topluma uyma" motivlerinin lise mezunlarında, "inandığı dinden tatmin olmama", "başka dîne bağlı bir kimseyi sevme", "akıl ve mantığına uygun bir dinle karşılaşma" ve topluma uyma" motivlerinin; üniversite mezunlarında ise "inandığı dinden tatmin olamama" ve "akıl ve mantığına uygun bir dinle karşılaşma" motivlerinin daha etkili olduğu görülmüştür. Buradan, ilkokul mezunlarında psişik ve sosyal motivlerin, lise mezunlarında psişik, sosyal ve zihinsel motivlerin, üniversite mezunlarında ise psişik ve zihinsel motivlerin daha etkili olduğu anlaşılmaktadır.

ALTINCI BÖLÜM

ANORMAL DİNÎ DAVRANIŞLAR

I. NORMAL ve ANORMAL KAVRAMLARI

Her hareketin, her düşüncenin, her duygunun normal ve anormal sınırları vardır. Verilmiş önemli bir sözü unutabiliriz; dalgın bir halde yolumuz olmayan bir sokağa sapabiliriz; bir dostumuzun hakkımızdaki davranışlarından şüphelenebiliriz; sevinçli veya acı bir haber karşısında göz yaşı dökebiliriz. Bütün bunlar, her insanın günlük hayatında ortak ve tabii davranışlardır ve normal sayılırlar. Fakat bütün bu durumlar, aşırı bir hal alır, sürer ve içinde yaşanılan topluluk ölçülerine aykırı gelirse anormal sınıra girilmiş olur.[288]

Ancak, ruhsal belirtilerin hangilerinin normal hangilerinin anormal olduğunu anlamak genelde zordur. Fizyolojik ve organik hallerde, ruhsal olaylara göre bu durum daha kolaydır. Çünkü bunlarda çoğu kez objektif belirtiler söz konusudur. Örneğin, ısı derecesindeki yüksekliğin, kalp yetersizliğinin, kanda bir kimyasal maddenin artmasının, solunum darlığının, görülebilen ve ölçülebilen belirtileri vardır. Bunlar, normal fonksiyonlara ait çeşitli bozukluklardır ve bunlar için anormal belirtiler hükmünün verilmesi kolaylıkla mümkündür. Ruhsal olaylarda ise normal davranış ölçüsü daha sübjektiftir. Bir çok vakalarda ruhsal belirtiler anormal olduğu halde hasta kişi çoğunlukla bunların farkında bile değildir.

İstatistik bakımdan, ortalamadan çok sapmış bulunan herkes anormaldir. Sosyal açıdan normal insan hayattan zevk alabilecek kadar çevresine uymuş bulunan, anormal ise uyumsuz olan insandır.[289]

---

288 Adasal, *Medikal Psikoloji*, s. 546.

289 Norman L. Munn, *Psikoloji*, çev. Nahit Tendar, İst. 1975, C .II, s. 428.

Psikolojik olarak normal ve anormal değerlendirmesinde, insanın hayat reaksiyonlarına bakılır. Bireyin ailesine, çocuklarına, dostlarına ve çevresindeki kişilere karşı tutumu nedir? Konuşma tarzı, fikirleri, heyecanları, düşünceleri nasıldır? İşte bütün bunlar, psikolojik açıdan kişiyi normal ve anormal yönleriyle değerlendirecek ölçülerdir.[290]

Ancak, kişinin günlük hayat seyri içinde bir olaydaki tam uyumuna rağmen diğer bir olay karşısında tamamen uyumsuz olan bir hali de olabilir. böylece, psikolojik bir belirtinin ve olayın hangi derecesi ile normal, hangisi ile anormal olduğunu kestirmek, yani hangi psikolojik reaksiyonunun tabii, hangisinin genel norma aykırı ve marazî olduğunu açıklıkla belirtmek her zaman kolay değildir. Bununla beraber normal bir kişinin yürüyüşünde, söyleyişinde, duyuşunda, eşyayı görüşünde, koku alışında, söylenilen şeyleri anlayışında, muhakeme edişinde, fikrini anlatışında, neşesinde, kederinde bildiğimiz bir özelliği vardır. İşte bunların ifrat ve tefriti ruh hastalıklarının belirtisi olur. Diğer bir ifade ile anormal tabiri, "normale bariz bir tarzda aykırı olan davranış için kullanılır."[291]

Psikiyatri alanında, bir kişinin normal olup olmadığına hezeyanıyla hükmedilir. Hezeyan, kişinin gerçeğe uygun olmayan fikirleri doğru zannetmesidir. Kişide görülen hezeyan veya saçma fikir (delire=yanlış inanç) önemli bir ruhsal bozukluğu ortaya koyar. Zira genel olarak düşüncelerde ve konuşmalarda realiteye aykırı hareketlerde bulunmak, saçma inanç ve fikirlere sahip olmak en göze çarpan anormal belirtilerdir.[292]

Normal ve anormal kelimelerine farklı anlamların verilmesinde kişilerin kültürleri de rol oynar.

II. ANORMAL DİNÎ HALLER

Din insan varlığının bir bütün olarak ruhsal ve sosyal yönünün şekillenmesinde önemli bir faktördür. İnsanlarda en esaslı terbiye dinle başlar. Çocuk genellikle önce din ile ter-

---

290 Bkz., Adasal, *a.g.e.*, s. 545.

291 Releigh M. Drake, *Anormal Davranışlar Psikolojisi*, çev. Nezahat Arkun, İst.Ü.Ed.F.Y., İst. 1970, s. 1.

292 Neda Armaner, *Psikopatolojide Dinî Belirtiler*, Ank. 1973, s. 109.

biye olduğu için dinî inançlar zihinde kök salar. Sonraki inançlar, bilimsel bilgiler, bir tarla içindeki ayrık otlar gibi dal budak salan bu kökleri temizleyemez. Daha sonraları tamamen dinsiz olduklarını iddia edenlerin bile bir çok işlerinde dînin izleri görülür, o terbiyeden büsbütün ayrılamazlar. Onun için, dînin ruh üzerindeki etkisi büyüktür.[293]

Mazhar Osman Uzman, dinî inancın ruh sağlığı üzerindeki olumlu etkilerini şöyle belirtir: "Mutedil ölçülü inanca sahip dindar şahıs, sinir sistemini metin bir zarla korumuş demektir. Çünkü dinî duygu, cinneti meydana getiren bir çok etken ve fenalıklardan insanı korur. Her din egoistliği meneder. Başkalarını düşünmeği teşvik eder. Kalpte fazla kin ve düşmanlığın yaşamasına müsaade etmez. Düşmana bile merhameti ve affı telkin eder. Yemede, içmede ölçülü olmayı tavsiye eder. Özellikle İslamiyet, sinir sisteminin esenliğini temin eden bir dindir. Bilhassa alkole karşı amansız düşmanlığı, zinayı yasaklayan ve aile hayatını koruyan felsefesi, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna inanma akidesi, zekatı farz kılarak başkalarını düşünmeyi esas hükümlerden sayması, derin tevekkül ve kanaat ile medeniyetin göz kamaştırıcı ihtiraslarına karşı aşırılığa kaçmamayı tavsiye etmesi, ne tamamen dünyaya bağlanmaya ne de dünyadan uzaklaşıp inzivaya çekilmeye yer vermemesi, katli ve intiharı menetmesi gibi insanın ruh hayatına ahenk ve huzur veren yüksek faziletlere sahiptir."[294]

Bu nedenle, hangi dîne mensup olursa olsun dindar olanlarda değil, dinî fikirleri dalalete uğrayan kişilerde anormal belirtiler görülmektedir. Yoksa, yüzyıllar boyunca milyonlarca insanın ruhuna genişlik ve ferahlık getiren, güzel bir yaşama yolu gösteren hiçbir din, bilhassa İslam Dîni aklın dengesini, uygunluğunu bozmaz.[295]

Ancak şurası bir gerçektir ki her düşünce anormal bir hal alabilir. Bu hususta bir sınır yoktur. Her insanın diğer duygu ve düşünceleri arasında bir de dinî duygu ve düşüncesi olması

---

293 Mazhar Osman Uzman, *Tababet-i Ruhiye*, İst. 1928, C. I, s. 179.
294 Uzman, *Tababet-i Ruhiye*, C. I, s. 179.
295 Armaner, *Psikopatolojide Dinî Belirtiler*, s. 107.

itibariyle, bunun da ruhsal düzeninde anormal hallerin bulunabileceği tabiidir.

Oldukça çeşitlilik gösteren anormal dinî haller aşağıdaki şekilde sınıflandırılabilir:[296]

A-SANRI DELİRİ

Bunlarda özellikle düşünce, görme ve işitmeye ait halusinas-yonlar (gerçeğe uymayan duyusal algı) galiptir. Allah'ı, Peygamberleri ve büyük imamları gördüklerini, seslerini işittiklerini söylerler. Dinî, vatanî ve ahlakî bir takım emirler aldıklarını belirtirler. Bunlar, arada sırada şiddetli buhranlar geçirmekle beraber, diğer zamanlarda tabii bir hayat yaşayabilirler.

B-MELÂNKOLİK SOFULUK DELİRİ

Melankoli, aşırı sıkıntı ve üzüntü şeklinde beliren ruhsal çökkünlük halidir. Melankolik kişi şiddetli günahkârlık ve suçluluk duygularından ıstırap çeker, kendini yaşamaya lâyık görmez. Hep kendini suçlar. Bu hastalar Allah tarafından terk edildiklerini, lânete uğradıklarını ve şeytanın etkisi altında olduklarını düşünürler. Bunlar, kutsal değerlere ve inançlara karşı olan fikirlerine, dîne karşı olan tiksintilerine, günahkarlık eğilimlerine, ahlaka aykırı davranışlarda bulunmak dürtülerine pek anlam veremez ve bir türlü de bu düşüncelerinden vazgeçemezler. Şeytanın baskısı ve telkinleriyle zorlandıkları yahut bütün bu fiillerin kendi arzularıyla yapıldığı hükmünün, kendilerince verilmesi dolayısıyla çekecekleri ıstırapların artması endişesini gösterirler. Bu devamlı korkuların ve görme hayallerinin etkisiyle bunlardan bazılarının çeşitli intihar veya bir tarafını kesmek teşebbüslerinde bulundukları görülmektedir.

C-MİSTİK PERSEKÜSYON DELİRİ

Perseküsyon, düşmanlarının çok olduğu, takip edildiği ve öldürüleceği korkusu içindeki ruh hastasıdır. Mistik perseküs-yon delirinin başlangıç döneminde hastada ibadetlere mübalağalı bir düşkünlük görülür. Hastalık ilerledikçe büyülendik-lerini, cehennemlik olduklarını söylerler. Çeşitli çile-

---

[296] Adasal, *Medikal Psikoloji*, s. 811-813; Armaner, *Psikopatolojide Dinî Belirtiler*, s. 113-137.

lere başvururlar, başlarını duvarlara çarparlar. Devamlı olarak cezalandırılma korkusu içerisinde yaşarlar.

Bu hastalık daha ziyade, küçük yaşlardan beri uygun bir paranoid[297] yapı gösterenlerde, çok katı ve baskıcı bir dinî terbiye almış olanlarda veya günahkarlık duygusuna kapılanlarda gelişir. Çevrenin ve yanlış inançların etkisi de mevcuttur.

D-ALLAH'LIK, PEYGAMBERLİK ve MEHDÎLİK İDDİALARI

Bazı ruh hastaları, her şeye muktedir olduklarını, dünyayı kendilerinin yarattıklarını söyler, Allah olduklarını iddia ederler.

Bazıları, geceleri Allah'ın huzuruna çıktığını, O'nunla konuştuğunu, kendisine yeni bir din yayması emredildiğini, çeşitli mucizelere sahip olduğunu söyler. Hastada, geçmişine ait bir takım fantazîler (hayaller) ve hatıra yalanları da peygamberlik iddiası hezeyanlarının kökleşmesine, sistematize edilmesine yardım eder. Örneğin, çocukluğunda herkes güzelliğine hayran olurmuş, gökyüzüne baktıkça sema açılırmış, sokağa çıktığında hava güneşlenir, üzerinde bir bulut bulunurmuş, taa çocukluğundan beri yer sarsıntısını, yangını, ölümü, savaşı vaktinden evvel haber verirmiş. Bütün bu hayaller günden güne büyür ve bir gün kafasında şimşek gibi bir kanaat hasıl olur. Kendisi artık peygamberdir.

Böylece yeni hüviyetiyle ortaya atılır. Peygamberane nutuklar, vaazlar verir. Bu arada melekleri gördüğü, ilahi tecellilere şahit olduğu iddiasında bulunur. Vazifesini ifa etmek için gazetelere makaleler, yetkililere mektuplar gönderir, onları yeni dîne davet eder.

Mehdîlik iddiasında bulunan hasta ise, kendisinde ilahi bir kuvvetin bulunduğunu söyleyerek, yeniden dîni ihya için gönderildiğini anlatır. İnsanları kurtarmak için Allah tarafından kendisinin görevlendirildiğini iddia eder.

---

297 Paranoid tipler, fazla alıngan ve kuşkucu bir özellik gösteren tiplerdir. Başkalarının söz ve hareketlerini kendilerine karşı olumsuz yorumlama eğilimindedirler. Eleştiri ve şakaya tahammülleri yoktur.

E-BÜYÜ ve SİHİR İDDİALARI

Halkımız arasında büyü ve sihir yapılarak, onun tesiri altında kalmış olmanın etkisi de çok büyüktür. Bir hipokondriyak,[298] sihirle vücuduna şeytanın sokulduğunu, şeytan tarafından vücudunun kaplandığını, büyü tesiriyle fikirlerinin değiştirildiğini iddia eder. Büyü yapmak ve büyünün tesiri altında kalmak inancı bazı kişilerde öylesine yerleşmiştir ki, her felaketi ona atfetmekten ve intikam almaktan çekinmeyenler büyük bir yeküne ulaşmaktadır. Bu konuda aşağıdaki olay enteresandır:

"Bir aşçı çırağı, müracaat ettiği bir fal bakıcıdan, kendisine amcasının büyü yaptığını, bu büyü taşa yapılsa çatlatacağını, fakat denizaşırı geçtiği için o kadar müessir olmadığını, bütün sıkıntısının ondan ileri geldiğini öğreniyor. Bu fikri zihninde büyüte büyüte, tedarik ettiği tabanca ile, sabahleyin mahalle kahvesinde çayını içen amcasına, "şehadet getir, katlin farz oldu amca" diyerek kurşunları boşaltıyor."[299]

F-STEREOTİPLER

Bazı hastalar, aralıksız olarak aynı kelimeyi veya aynı duayı defalarca tekrar ederler. Bunlar monoton hareketler yaparlar. Örneğin, abdest alırken saatlerce ellerini yıkarlar veya bir noktaya devamlı bakarlar.

III. ANORMAL DİNİ DÜŞÜNCE ve DAVRANIŞ NEDENLERİ

Ruh hastalıklarının nedenleri çok kere kompleks bir karakter taşır. Bu, insanın yapısından ileri gelir. Kişinin uzak geçmişine, çocukluğuna ait hoş olmayan intibaların, kötü çevre etkilerinin, yaş dönemi, iklim ve hava şartlarının, sosyal durumların, çeşitli heyecanların, evlilik problemlerinin, yanlış eğitim ve olumsuz göreneklerin, kalıtımın, çeşitli mesleklerin, yanlış inanç ve inançsızlıkların derece derece etkileri vardır. Zira insanların psikolojik durumları, yalnız belirli andaki bir takım duygular, heyecanlar ve hareket-

[298] Beden ve ruhunda bilinmez bir hastalığın var olduğunu iddia eden kişi.

[299] Uzman, *Tababet-i Ruhiye*, s. 178.

lerden ibaret olmayıp, doğduğu günden itibaren başından geçen olayların hepsinin izlerini muhafaza eder.

Bu nedenledir ki ruh hastalıklarını hazırlayıcı tüm organik, psikolojik ve sosyal nedenler, her şahıs için farklı derecede etkinlik gösterirler. Bunlar çoğu kez belirsiz ve itibaridir. Bunlar, insanların ruh hastalıklarına yakalanmasına uygun zemin ve ortam hazırlarlar. Böyle bir ortam içerisine düşen kişilerin kimisi ruh hastalığına yakalanır, kimisi de yakalanmaz. Bu, kişiye, ortama ve kişi ile ortam arasındaki ilişkilerin niteliğine bağlı bir meseledir. Bu nedenleri şöylece sıralayabiliriz:

A-KALITIM ve BEDEN YAPISI

Kalıtım, çoğalma fonksiyonu sırasında bir kuşaktan diğerine, kromozomlar ve özellikle genler aracılığı ile bazı özelliklerin geçmesidir. Kalıtımla intikal eden özelliklere sinir sistemi ve beynin fonksiyonları da dahildir.

İşte bazı akıl hastalıklarında da kalıtımın gerçek bir rol oynadığı öteden beri kabul edilmektedir. Ancak kalıtım ile çevreyi birbirinden kesin sınırlarla ayırmak mümkün değildir. Kalıtım yoluyla geçen özelliklerin uygun çevre şartlarında gelişme imkanı bulabildiği, çevrenin sağladığı gelişme imkanlarının da uygun kalıtım zemininde meyve verebileceği kabul edilmektedir.

Her insan belli bedenî ve fizyolojik özelliklerle donatılmış olarak doğmaktadır. Bir takım zayıf fiziki özelliklerle doğmuş olan bir çocuğun büyümesi ve gelişmesi şüphesiz bu özelliklerle orantılı olacaktır. Çocuğun doğuştan getirdiği kalıtsal özelliklerin (beden yapısı, zeka, sinir sistemi ve beyin yapısı gibi) onun hayatında önemli rolü olduğu bir gerçektir. Ancak gerek bedenî gerekse zihnî gelişmede ve psikolojik özelliklerin kazanılmasında çevreden gelen faktörlerin de rolü büyüktür.

Şöyle ki, insan doğuştan itibaren bir çok etkilere , kültürlere ve ideolojilere, telkinlere, çevre uyarmalarına tabidir. Her gün değişmekte olan fikir cereyanları, moral sarsıntıları, ferdî ve kollektif heyecan ve tutkular insanları çeşitli etkiler altında bırakır. İşte bu faktörler, kalıtımla gelen

özellikleri yönlendirerek ruhsal bozukluklara sebep olabilirler.

Bu konuda yapılmış bir incelemede, ruh hastası olan grup ile olmayan grubun soy geçmişi araştırılmıştır. Araştırma sonunda, hasta olan grubun soy geçmişinde ağır psikoz olaylarına daha çok rastlanmıştır.[300]

Mitat Enç'e göre anormal davranışların kalıtımla geçiş ihtimali şu şartlar altında güçlenebilmektedir:

a) Yalnız ana ya da baba tarafında hastalık varsa bunun geçiş şansı yaklaşık olarak dörtte birdir.

b) Hastalık iki yanlı ise geçiş ihtimali yaklaşık olarak yarı yarıyadır.

c) Hastalık hem ana-babada hem de büyükanne ve büyükbabadan birinde veya ikisinde de varsa geçiş ihtimali daha da güçlenmektedir.

d) Ananın hastalığının kız çocuğa geçişi ihtimali erkek çocuklara geçiş ihtimalinden daha güçlüdür.[301]

B-YAŞ ve CİNS

Annesinden ruhen hasta doğanların dışında, anormal tezahürler ilk çocukluk yıllarında çok az görülür. Ancak çocukluk çağında aşırı engellenme, zorlanma ve çatışmalar, ana şefkatinden yoksunluk, ihmal ve reddedilme, aşırı derecede korunma ve şımartılma, aile düzensizliği, ailenin parçalanması ve yıkılması, iyi örnek olmama, çocuğa erişilemeyecek amaçların aşılanması v.s. ileriki yaşlarda ruh hastalıklarına yakalanma ihtimalini artırır.

Sinir sisteminin ve dolayısıyla ruhun ilk tehlikeli dönemi ergenlik çağıdır. Ergenlik çağında ve onu takip eden birkaç yıl içinde insan bütün ruhsal fonksiyonlarıyla gelişme halindedir. Bu zamanda hayal etme çok engin olup idealler belirmekte, eğitim ve hayat planları, cinsel dürtüler ve meslek telaşları insanı oldukça uğraştırmaktadır. Bu çağda bir çok çatışma ve kompleksler etkili bir hal alırlar. Bu nedenle

---

300 Bkz., Mitat Enç, *Ruh Sağlığı Bilgisi*, İst. 1979, s. 98.
301 Enç, *a.g.e.*, s. 99.

bir çok ruhsal çöküntü reaksiyonları ve özellikle şizofreni[302] bu yaşın çok görülen hastalıklarıdır.

Ruh hastalıklarına tutulma yaşları erkeklerde daha çok 30-40, kadınlarda ise 25-35 yaş arasıdır.

Ruh hastalıklarının oluşunda cinsiyetin rolü biraz karışıktır. Zira zorluk ve uğraş durumları kadın ve erkekte değişiklik gösterir. Genel olarak erkek dışarıda, seyahatte daha çok bulunur kadın ise ev içinde daha yoğun bir iş faaliyeti içindedir. Ancak zamanımızda kadın da erkeğin bir çok mesleğini yapmaya başladığından durum gitgide değişmektedir. Kadın ve erkek rollerinin birbirine karışması iki cinste de zorlanmalara neden olmakta ve ruh hastalıklarında artırıcı bir etki oluşturabilmektedir.

Sayı itibariyle ruh hastalıkları erkeklerde daha çoktur. Amerika Birleşik Devletlerinde yapılan bir istatistiğe göre, akıl hastanelerinde bulunan hastaların %52 sini erkekler %48'ini de kadınlar teşkil etmektedir.[303] Ancak istatistikî olarak bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Çünkü hem istatistikler yetersiz hem de birçok ruh hastası hastanelere başvurmamaktadır.

C-TOPLUM YAPISI ve ÇEVRE

Ruh hastalıkları bireysel hastalıklar olmakla beraber, sosyal hayat şartlarının ve tarzının da hastalıkların oluşumunda büyük payları vardır.

Günümüzde ruh hastalıkları yaygın durumdadır ve gittikçe de artış göstermektedir. Bazı kimseler bu artışı, gelişen medeniyetin bireye yüklediği ağır ekonomik şartlara ve maddî ihtirasların kamçılanmasına bağlamaktadır. Şöyle ki, medenî bir yaşama şeklinin gerektirdiği, sayısı her gün artan ihtiyaç ve istekleri karşılayabilmek için sinir yıpratıcı rekabet şartları içinde insanın didinmesi gerekmektedir. Ayrıca istek ve ihtirasların çokluğu ve insanların bir çoğunun bunları doyuracak imkan ve beceriden yoksun oluşu huzursuz-

---

[302] Şizofreni: Erken bunama, her şeye ve herkese karşı ilgisini yitirme ve kendisini yalnızlığa itme, kendisine bir hayal dünyası yaratma.

[303] Bkz., Enç, *a.g.e.*, s. 104.

lukların ve uyum güçlüklerinin ortaya çıkmasını kolaylaştırmaktadır.

Kısaca, günümüzün aşırı derecedeki materyalizmi, sinirleri maddî olduğu kadar manen de yormaktadır. Yakın bir zamana kadar sade ve sakin bir düzen içinde hayatını geçiren bir genç, bugün içki, kumar, fuhuş gibi morali tehdit edici olumsuz şartlarla karşılaştığı gibi iş buhranları ile de karşılaşmaktadır. Televizyon programları, özellikle başta cinayetler ve ahlaka aykırı filmler ile çocuklara ve gençlere kötü örnek olmaktadır. Henüz buluğ devresinden önce ve sonra ihtiras ve şehveti uyandırma vasıtaları olan resimli mecmualar, filmler ve yazılar, bu gelişme çağında olanların ruhunda geniş tahribat yapmaktadır.

Bunlardan başka çeşitli ideolojilerin çarpıştığı, zararlı doktrinlerin propagandalar yaptığı zamanımızda insan, aynı zamanda heyecanları ve duyguları itibariyle de yıpranmaktadır. Bu nedenledir ki bütün dünyada ruh hastalıkları gittikçe artmaktadır.

D-DİNSİZLİK, GÜNAHKARLIK ve SUÇLULUK DUYGUSU

Dînin insanın ruh hayatı ile yakın bir ilişkisi vardır. Dini inkar, yani inançsızlık akıl hastalıklarının nedenlerinden biri olarak görülmektedir. Çünkü bu kanaatte olan insanlarda her hangi bir ruhî sarsıntı derin izler bırakır. Bunlar manevî değerlerden yoksun oldukları için ruhî şoklarda uygun bir sığınak bulamayarak kötü telafiler yaparlar.[304] Halbuki bir inançla dolu olan insan, sarsıntılar karşısında manevî sığınaklardan faydalanır, en büyük koruyucu olan Allah'a sığınır.

Mazhar Osman Uzman, inanmamanın doğurduğu ruhsal durumu şu şekilde açıklamaktadır: "Bir şeye inanmamak yeni nesillerin ruh hallerini önemli sarsıntılara maruz kılmıştır. Eskiden sarsılmaz bilinen kanaatlerin sarsılması, yıkılması, yok olması, fakirle zengin, küçükle büyük arasındaki sınırın Allah tarafından çizildiği inancının çözülmesi, hayatın zahmetlerine karşı tevekkülle katlanmak tesellisi-

304 Adasal, *Medikal Psikoloji*, s. 643.

nin insanların ruhundan silinmiş olması, bunların yerine ihtiras, ihtilal, öldürmek ve ölmek hislerini yerleştirmiştir. Bunların sonunda gelecek olan hal nevrotik ve psikotik hallerdir."[305]

Kur'an-ı Kerim, inanmayanların korku içerisinde olduklarını şu şekilde açıklamaktadır: "Onların hali, bir ateş yakanın hali gibidir ki o (ateş) çevresindekileri aydınlatınca Allah ışıklarını giderip (söndürüp) kendilerini karanlıklar içinde, görmez (ve şaşkın kimse) ler halinde bırakıvermiştir."[306]

"Yahut (onların hali) gökten boşanan yağmura tutulmuşun hali gibidir ki onda (o yağmurda) karanlıklar, gök gürültüsü ve şimşek çakışı vardır. Ölüm korkusuyla yıldırımlardan, parmaklarını kulaklarına tıkarlar."[307]

Günahkarlık ve suçluluk duygusu da anormal davranışların sebeplerindendir. Günahkarlık duygusu içerisinde olan insan, günahlarının affolunamayacağına veya affedilemeyecek kadar çok olduğuna inanan insandır. Her hangi bir kötü hareketten dolayı kendisini sürekli olarak vicdanında hesaba çeker, suçlar ve hiç affetmez. Affedileceğine de inanmaz. Umutsuz bir hale gelir ve anormalleşir.

Günahkarlık ve suçluluk duygusunun ürünü olan cezalandırılma korkusu, çeşitli ruh hastalıkları ile beraber bilhassa zorunlu tepkinin[308] gelişmesine neden olabilir. psikologlara göre sürekli el yıkamak zorunlu tepkisi, günahtan ve suçtan kurtulmak isteğini dile getirmektedir.

Ayrıca, kişinin istek ve arzuları ile toplumun davranış ölçüleri (normları), din ve ahlak kurallarının çatışması ruh hastalıklarına neden olabilir. Kişinin dinî inançları ve ahlak anlayışı, bazen kendi istek ve arzuları ile çatışır. Örneğin kişi, bazı aşırı istekler ve ihtiyaçlar duyar ve bunların inancına aykırı olduğunu gördüğünde çatışma başlar.

---

305 Uzman, *Tababet-i Ruhiye*, C. I, s. 179.
306 Bakara, 17.
307 Bakara, 19.
308 Zorunlu tepki, insanın her hangi bir davranışı, bir işi ya da bir hareketi yapmak için duyduğu dayanılmaz istektir.

Çatışmanın uzun süre devam etmesi ruhsal bozukluklara neden olur.

E-MESLEKLER

Bazı mesleklerin doğrudan doğruya ruh hastalıklarının oluşmasında etkili olduğu söylenemez. Ancak, ruh hastalıkları ile bazı meslekler arasında dolaylı bir ilişki düşünülebilir.

Bazı duyarlı gençlerde bir mesleği seçmek, okul sonunda veya askerlik görevinin bitiminde veya doğrudan doğruya geçim kaygısı ile bir iş bulmak en önemli ve endişe uyandırıcı bir problemdir. Bundan dolayı bu gibilerde bilhassa psikozlar görülebilmektedir.

Bunun gibi, ideali olan bir meslekten zorunlu sebeplerle ayrılıp, içten benimsenmeyen bir diğer mesleğe sapmanın da aşağılık duygusu ve hayal kırıklığı yarattığı gerçektir. Nitekim bu tür reaksiyonlar, her hangi bir kazadan sonra uçuştan mahrum edilen veya piyadeye nakledilen bazı subaylarda görülmektedir.[309]

Çok okuyanlarla hesap işleri ile meşgul olanların ruh hastalıklarına daha çok tutulmaları tabii bir sonuç gibi görülmekte ise de, bedenî uğraşmalarda bulunanlarda akıl hastalıkları oranının daha yüksek olduğu belirtilmektedir. İngiltere'de yapılan istatistiklerde, ruh hastalıkları en az papazlarda, sonra hekimlerde, en fazla ise maden işçilerinde görülmüştür.[310]

Genellikle, aile hayatına olduğu gibi, iş hayatlarına uyum gösteremeyenlerde ve işsizlerde ruhsal bunalımlar daha çoktur.

F-BEKARLIK ve EVLİLİK HALİ

Bekarlarda evlilere oranla ruh hastalıkları daha çok görülmektedir. Çünkü evli insanlar bir bakıma güven içindedirler ve bir takım sorumlulukları vardır. Yaşamlarının bir anlamı, bir amacı vardır. Bekarlık hayatında ise çoğunlukla

---

309 Adasal, *Medikal Psikoloji*, s. 647.
310 Bkz., Adasal, *a.g.e.*, s. 647.

düzenli bir hayat görülmemektedir. Mutlu bir evlilikten sonraki bekarlıkta da ruhsal şoklar daha etkilidir.

Evlilik, insan hayatındaki en önemli olaylardan biridir. Kadın ve erkek bu müesseseden, bu aile ocağından maddî ve manevi bir mutluluk beklerler. Bunları bulamayan ve nihayet ekonomik güçlüklerle de karşılaşan kişilerde ruh hastalıkları görülebilmektedir.

Bu etkenlerin dışında hapis hayatı, savaşlar ve mevsimler de ruh hastalıklarının ortaya çıkmasına yol açabilirler.

IV. RUH HASTALIKLARININ TEDAVİ YOLLARI

Ruh hastalıklarının tedavi yolları genel olarak iki grup altında toplanmaktadır.[311] Tıbbî tedavi, psikolojik tedavi (psikoterapi).

A-TIBBÎ TEDAVİ

İlaç vermek veya fiziki etkilerde bulunmak, şok ve narkoz uygulamak suretiyle yapılan tedavidir.

Şok tedavisi, kalp, dolaşım, gebelik gibi nedenlerle ilaç verilemeyen ya da ilaç tedavisine olumlu cevap vermeyen hastalara uygulanır. Daha çok elektrik şoku (EKT) yapılır. EKT aygıtı vasıtasıyla 70-130 volt ve 0,1-0,5 saniye arasındaki değerler kullanılarak hastanın beyninden elektrik akımı geçirilir. Genellikle çöküntülü ve taşkınlık gösteren hastalar birkaç şoktan sonra oldukça düzelebilmektedir.

Yine yanına yaklaşılmayan ve taşkınlık gösteren hastaları sakinleştirmek için narkoz uygulaması yapılır. Kesin tedavisi değil geçici bir rahatlama sağlar.

Ruh hastalıklarında ilaçlar, kesin tedaviden ziyade uyuşturucu ve yatıştırıcı bir nitelik taşımaktadır. İlaç, şok ve narkoz tedavisi sonucunda hasta psikoterapi uygulanmaya elverişli bir duruma getirilebilmektedir.

İlaç tedavisi ile en iyi sonuçlar alınabilen duygulanım bozukluklarında bile hastalık yineleyebilmekte, psiko-sosyal ve başka çevresel etkenlerle hastalığın gidişi etkilene-

311 Bkz., Drake, *a.g.e.*, s. 128-131; Irma Gleiss, R.Seidel, H. Abholz, *Soziale Psychiatrie*, Frankfurt am Main, 1973, s. 225.

bilmektedir. Bu nedenle koruyucu önlemlerin üzerinde durulması gerekmektedir. Her türlü ruhsal bozuklukta ilaç ya da başka somatik tedavilerin yanı sıra, hastaya ve ailesine psikoterapötik yaklaşım, psikososyal rehberlik ve eğitim son derece önemlidir.[312]

B-PSİKOLOJİK TEDAVİ (PSİKOTERAPİ)

Psikolojik tedavi, çeşitli ruhsal etkilerle hastanın iyileştirilmesidir. Hastaya yapılan telkin, ikna gibi onu değiştirme yolları psikoterapinin kapsamına girdiği gibi, hastayı rahatlatmak için okunan bir dua, verilen bir muska, düzenlenen ilkel bir tören de psikoterapi sayılır.[313]

Psikolojik tedavi şekilleri şunlardır

1. Psikanaliz

Şuuraltında baskı halinde bulunan ve hastayı rahatsız eden fikir ve düşüncelerin şuur alanına çıkarılması suretiyle hastanın tedavi edilmesi metodudur. İlk defa Freud tarafından geliştirilen bu metoda göre hastalıklara, şuuraltından gelen isteklerle, sosyal kurallar ve bireyin idealleri arasındaki çatışmalar neden olmaktadır. Bu çatışmalar şuuraltındadır ve ancak özel tekniklerle şuura getirilip çözümlenebilir ve davranış üzerindeki olumsuz etkileri azaltılabilir. Bu teknikler de serbest çağrışım, rüyaların yorumu ve aktarımdır.

Serbest çağrışım, hastanın fizik ve zihin bakımından kendini gevşek tutarak, aklına gelen her düşünceyi, saçma ve utandırıcı olmasına bakmadan ve hiçbir engele uğratmadan söylemesidir. Bu söyleme sonrasında çağrışımlarda bir tıkanmanın meydana gelmesi komplekse işarettir. Tıkanma ve direncin farkına varıldıkça, çağrışımların yorumlanması, hastanın terapistle olumlu işbirliği ve boşalma ile direnç çözülür ve şahsiyet bütünlüğü sağlanır. Serbest çağrışım seansları haftada ortalama 3-4 kez devam eder ve birkaç yıl sürebilir.

---

312 Öztürk, *Ruh Sağlığı ve Hastalıkları*, s. 541; Krş.: Drake, *a.g.e.*, s. 128-129.

313 Öztürk, *a.g.e.*, s. 469.

Psikoterapi aşamasında, hasta çocukluğunda ana-babası veya başkalarıyla yaşamış olduğu sevgi, nefret, korku gibi duygu ve tutumları terapiste aktarır, ona yöneltir. Bu, hastanın çocukluğundaki duygu ve tutumların iyice tanınarak çözümlenmesini sağlar. Psikanalizcilere göre bu yapılmadan gerçek bir ilerleme sağlanamaz.

Psikanalizde kullanılan diğer bir teknik de rüya yorumudur. Psikanalizcilere göre rüyalar, şuuraltına itilmiş arzuların sembollerle ifadesi olduğu için, rüyaların yorumu ile kişide çatışma meydana getiren olaylar, dürtü ve ilişkiler anlaşılır.

2. Destekleyici Psikoterapi

Hastayı olduğu gibi kabul ederek ona destek, cesaret ve güven vermektir. Tedavi, yapanın değil de hastanın kendi fikirlerinden doğar. Burada daha ziyade yapılan, hastanın kendini tanımasına yardımcı olmaktır. Onun güçlü yanlarını bulup destekleyerek, sorunlarıyla başa çıkabileceğine onu inandırmaktır. Kendine güvenini artırarak gerçekçi kararlar vermesini sağlamaktır.

Bunları yapabilmek için hastayı iyice tanımak, onunla konuşup beraberce karar almak gerekir. Bunun için hastayla haftada ortalama bir saat görüşülür. Onun hayat hikayesi, geçmişi ve bugünkü durumu hakkında bilgi alınır. Kendini etkileyen, yıpratan olaylar, aile ve iş hayatı, çevresindeki kişilerle ilişkileri konuşulur. Yaptığı işler değerlendirilir, neler yapabileceği beraberce araştırılır. Ona olumlu alternatifler gösterilir fakat seçme ve karar verme işi kendisine bırakılır. Böylece hasta aktif bir duruma getirilir. Terapist, hastaya saygı duyan, şikayetlerini hafife almayan, buna karşılık aşırı iyimser de davranmayan bir tutum izler.

Destekleyici psikoterapide bilgi verme, yönlendirme, telkin gibi desteklerden yararlanılır. Ders veren öğretmen gibi değil de arkadaş gibi hastaya bazı telkinlerde bulunulabilir.

Aslında ruhsal tedavide ferdin kendi kendine telkini de önemli bir rol oynar. Nitekim iyi olacağına inandığı söylenen ve bu şuur içinde bulunan kişilerin çoğu iyi olmaktadır. bilhassa dinî inancı kuvvetli olan ve Allah'a sığınan kişi-

lerde bu hal daha çok görülmektedir. Bu nedenle her şeyden önce hastanın dinî inançlarını kuvvetlendirmek, Allah'a karşı güvenini artırmak oldukça yararlıdır. Allah'a bütün kalbiyle inanan ve güvenen bir kişi mutlak surette kendisini ruhsal sıkıntılardan kurtarabilir. Daha normal bir hale kavuşabilir. Çünkü böylece kişinin kendine güveni artacak, başkalarına bağımlılıktan kurtularak problemlerle baş edecek gücü kendinde bulacaktır.

Telkin, hasta hipnotize edilerek (sun'i şekilde uyutularak) de yapılabilir. Tabii ki tüm bunlar uzman terapistin yapacağı işlerdir.

3. Davranış Terapisi

Davranışçı psikologların geliştirdikleri uyaran-tepki, sosyal öğrenme ve şartlanma kavramları esas alınarak geliştirilen tekniklerle yapılan tedavidir. Kullanılan yöntemlerden bazıları şunlardır:

a) Sistematik Duyarsızlaştırma

Rahat nefes alıp verme, dikkati bir nokta üzerinde yoğunlaştırma, kendini serbest bırakıp rahatlama gibi teknikler kullanılır. Bunlar belli aralıklarla sürekli tekrar edilir.

Bu teknikler hastaya öğretilir ve hastanın bunları uygulaması sırasında onu rahatsız eden nesne, fikir, korktuğu şey vs. yi hatırlaması istenir. Hatırlama esnasında duyulan rahatsızlık, gevşeme ve rahatlama egzersizleri ile giderilir. Böylece bu egzersizler tekrar edile edile rahatsızlık tamamen ortadan kalkar.

b) Üstüne Gitme

Rahatsız eden, korku veren durumun üstüne gitmek, onu yaşamak şeklinde uygulanan bir yöntemdir. Örneğin, yükseklik korkusu yahut sokağa çıkma korkusu olan birinin, bu korkuyu bizzat yükseğe çıkmak ya da sokağa çıkmakla yenmesi gibi. Tabii ki bu, yavaş yavaş giderek artan sürelerle gerçekleştirilir ve başlangıçta hastaya terapist eşlik edebilir.

Yine zaman zaman korku ve panik geçiren hastalar, korkuyu çağırarak, onu yaşamak isteyerek bundan kurtulabilmektedir. Bu hastalar, "acaba korku ve panik nöbeti ne za-

man gelecek?" şeklinde bir endişe duyarlar. Bu endişe ve korku sonucunda da panik nöbeti gelir. Ancak terapistin de verdiği güven ve destekle bu korkuyu yaşamayı kabul edince, onu bizzat çağırınca, yavaş yavaş korku da söner.

c) İş Yaptırma

Bugün, ruh hastalıklarının meşguliyet ve işle tedavilerine de oldukça önem verilmektedir. İş ve meşguliyet sayesinde hastalar, zihinlerini oyalayacak bir şey bulur, kaybettikleri güveni yeniden kazanır, eser vermekten gurur duyar, iç dünyasından, hayal ve endişeden uzaklaşır, çevresindekilerle yeniden uyumlu ilişkiler kurar. Bu arada hastanın, ibadetlerini özellikle cemaatle yapması da oldukça önemlidir.

d) Müzik Dinletme

Müzik tabii olarak dikkati çeken bir uyarandır. Bir müzik parçası içine kapanmış bir hastayı canlandırabildiği gibi, başka bir müzik parçası da taşkınlık gösteren bir hastayı sakinleştirebilir. Önemli olan müzik parçalarının iyi seçilmesidir. Ayrıca hasta müzik dinlemekle ya da bizzat müzik faaliyetine katılmakla, dikkatini, kendini rahatsız eden fikir ve düşüncelerden, objelerden sıyırarak müziğe ve çevresine çevirir. Belli bir süre sonra da o düşüncelerden tamamen uzaklaşabilir.

Müzikle tedavinin eski çağlardan beri uygulandığı belirtilmektedir.[314] Özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde akıl hastanelerinde musikîden oldukça yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, Edirne Darü'ş-Şifası (Akıl Hastanesi) ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

"Edirne Bayezid Han Hastanesi: Bayezid Han Camisi'nin büyük avlusunun sağında bir hastahane bulunmaktadır. Ayrıca Medrese-i Etıbbâ (Tabibler Medresesi) odalarında mütehassıs doktorları ve talebeleri de vardır. Ama bu fakir Evliya, bir şey gördüm. Merhum ve mağfur Bayezid Velî -Allah rahmet eylesin- Hazretleri vakıfnamesinde, hasta-

314 Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz.: Ruhi Kalender, "Ruh Hastalıkları Tedavisinde Musikî", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, 1989, C. 31, s. 271-281.

lara deva, dertlilere şifa, dîvanelerin ruhuna gıda ve sevdalarını gidermek üzere on adet şarkıcı ve sazcı görevlendirmiştir. Üçü okuyucu, biri neyzen, biri kemancı, biri mûsikar, biri santurcu, biri çengi, biri ceng santurcu, biri udcu olup, haftada üç kere gelerek hastalara ve delilere musikî faslı geçerler. Allah'ın emriyle nicesi saz sesinden hoşlanır ve sükunet bulurlar."[315]

4. Grup Terapisi

Ortalama 7-10 kadar hastanın problemlerinin, aralarında oluşturulan bir grupta tedavi edilmesi şeklinde uygulanan bir yöntemdir. Terapist zaman zaman gruba katılır, açıklama ve yorumlarda bulunur.

Grup içinde hastalar kendilerini daha iyi anlar, problemlerini daha net görür, başkalarının da problemleri olduğunu keşfeder, birbirlerini daha anlayışla karşılar ve yeni fikirler elde ederler. Böylece grup, kişinin problemlerinin çözümünde bir terapi ortamı olarak kullanılmış olmaktadır.

Grup terapisi psikodrama şeklinde de uygulanabilir. Psikodramada hastaya, kendisine destek veren gruptaki diğer şahsiyetler yardımıyla problemine götüren vaziyetler yeniden yaşatılır. Bunları yaşarken hastada yeni bir içebakış, yeni cevaplar gelişir. Bu, hastaya oynayacağı bir rol verilerek de yapılabilir. Hasta bu rolü oynarken gerçek problemine karşı yeni bir bakış, yeni bir yol geliştirebilir.

5. Aile Terapisi

Bütün aile bireylerinin, düzenlenen seanslara hasta ile birlikte katılmasıdır. Bu seanslarda hasta üzerinde konuşulmadan, ailenin problemleri, aile bireylerinin birbirlerine karşı tutumları konuşulur, tartışılır. Olaylar canlı olarak yeniden yaşanır. Böylece aile bireyleri olumlu ve olumsuz tavırlarını terapistin de açıklamalarıyla anlar ve daha olumlu ilişkiler içerisine girer, birbirlerine karşı daha anlayışlı olurlar. Hasta da zamanla düzelir.

---

[315] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Ter.: Mehmet Zillioğlu, İst. 1966, IV, s. 1043-1044.

V. RUH SAĞLIĞI ve DİNÎ İNANÇ

Daha önceki konularda, normal bir dinî inancın ruh sağlığını koruyacağına dair bazı psikiyatristlerin görüşlerinden örnekler sunmuştuk. Burada İslam Dini'nin bazı inanç esaslarını ruh sağlığı açısından daha geniş bir şekilde ele alacağız.

A-ALLAH İNANCI

İnsan Allah'ı, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen, dilediği takdirde insanı en büyük dert ve sıkıntılardan kurtarabilecek kudrete sahip bir varlık olarak düşünür ve ona inanır.

Böyle bir inanç elbette insana güven verir, onu karamsar duygulardan uzaklaştırır. Daha sabırlı hareket etmesini sağlar. Geleceği karanlık görmez. Olumlu isteklerinin Allah tarafından karşılanacağını düşünerek rahatlar, huzur bulur.

Allah hem ümitsizlik, sıkıntı, bunalma, korku ve endişe durumlarında insana yardım edecek kudretli bir güç, hem de sevinç ve mutluluk anlarında insanın şükran ve sevgi ifadelerini sunabileceği ilahi bir güçtür. Böylece insan hem duygusal taşkınlık hem de çökkünlük durumlarından kurtulur ve dengeli bir özellik kazanır.

Yine Allah'a inanan ve Onun sevgisini kazanmaya çalışan kişi erdemli ve ahlaklı olmaya yönelir. Böylece diğer insanları da sevmeyi, topluma uyum sağlamayı başarır, diğer insanlarla güzel ilişkiler kurar, huzurlu ve mutlu olur.

Allah'a inanmayan insan ise huzursuzdur. Endişelidir, sürekli bir arayış içindedir. Tabiatta olayların yeterli açıklamasını yapamaması onda çatışma ve gerginlik yaratır. Bağlandığı şeyleri kaybettiği ölçüde hayat ona çekilmez gelebilir. Daha çok geçmişin üzüntülerinde, geleceğin ise endişe, korku ve ümitsizliklerinde yaşar. Hayattaki olumsuzluklar karşısında uygun bir sığınak 0bulamaz. Ruh sağlığı bozulabilir.

İntiharların daha ziyade inançsız ve manevi desteğini kaybetmiş, ümitsiz kimseler arasında görüldüğünü belirten Leslie Mc Cullough bu konuda şöyle diyor: "Bütün çaresiz,

mutsuz intihar adayları gerçek yardımı nerede bulabileceklerini bilemiyorlar. Halbuki hayatın tasavvur edilebilen bütün problemlerinde onlara yardımcı olabilecek tam bir güvenin ve imanın kaynağı, mutlak güçle donatılmış bir kaynak mevcuttur ki o da Allah'tır."[316]

Yalnız Allah inancının bilhassa küçük yaşlarda çocuklara veriliş şekli oldukça önemlidir. Eğer Allah'ın sürekli cezalandırıcı yönü üzerinde durulup, seven, koruyan, yardım eden özellikleri ikinci plana itilirse ve bunlar bilhassa küçük yaşlarda çocukların zihinlerine yerleşirse, çocukta ruhsal bozukluklara varıncaya kadar olumsuz davranışlara neden olabilir.

Bazı aileler çocuğun yaramazlıklarını hep Allah'la korkutarak önleme yolunu tercih etmektedirler ki bu çok yanlıştır. Bu durumda çocuk rahat oynayabilmek için Allah'ın olmadığı yerler aramaya başlar. Allah tarafından her hangi bir şekilde cezalandırılabileceği korkusuna kapılabilir. Obsesif (takıntılı, saplantılı) kompulsif (zorlayıcı) davranışlar geliştirebilir. Aşağıdaki olay bunun tipik bir örneğidir:

"Üç yaş on aylık bir erkek çocuk ailenin "tik" diye tanımladığı bir belirtiden şikayetle kliniğe getirildi. Çocuk çok sık aralıklarla içinde bulunduğu faaliyete ara veriyor ve vaziyet alıp baş eğerek selam verme hareketleri yapıyordu. Oyun odasında oyuncak dolabını karıştırırken, kendisi ile bir süre oyuncaklar hakkında konuşulduktan sonra şöyle bir konuşmaya girildi:

Doktor : Kiminle bulunmayı seversin?
Çocuk : Anneannemle
Doktor : Onun yanında neler yapabilir, neler yapamazsın?
Çocuk : Yaramazlık yapmamı istemez.
Doktor : Yaramazlık yapmanı başka kim istemez?
Çocuk : Allah Baba istemez. O tavandadır, benim oyunlarımı seyreder. (Bu sırada vaziyet aldı, selam verdi.)
Doktor : Kimi selamlıyorsun?

---

316 Leslie Cullough, "İntihar", çev. Hüseyin Peker, *O.M.Ü.İ.F.D.*, Sayı:2, s. 113.

Çocuk : Bilmiyorum.
Doktor : Yoksa Allah Babayı mı selamlıyorsun?
Çocuk : Evet
Doktor : Selamlamasan ne olur?
Çocuk : Çocuk hemen tüfeği aldı ve "kimi öldüreyim?" dedi.
Doktor : Kimi istersen.
Çocuk : Düşmanları.
Doktor : Belki de Allah Babayı öldürmek istersin.
Çocuk : Ben bilmiyorum da düşmanlar onu öldürmek istiyorlar dedi ve büyük bir zevkle tavana ateş etmeğe başladı.

Çocukla görüşmede, onun durduramadığı bu hareketlerine, Allah'a kızma duygu ve düşüncesinin neden olduğu, bunu da bilinç dışı bir etken olan Allah korkusunun geliştirdiği ortaya çıktı. Allah'a, her fırsatta kendisini cezalandıracağı için kızan çocuk, bu duygusundan korkup, telafi edebilmek için onu selamlama davranışları geliştirmişti. Ailesi ile konuşulduğunda, dedesinin çocuğun her istenmeyen davranışını Allah'la korkutarak önlemek istediği öğrenildi."[317]

İşte çocuklarda böyle bir durumun ortaya çıkmaması için onlara Allah'ın seven, koruyan, hoş gören, affeden cezanın yanında ödüllendiren bir varlık olarak da tanıtılması ve konunun bu yanının etkin biçimde işlenmesi gerekmektedir. Böyle olursa çocuk Allah'a daha çok bağlanır. Güç durumlarda ona sığınır. Onun yardımını bekler. Ümitsizliğe düşmez. İleriki yaşlarda da Allah'a bağlılığı ve güveni devam eder.

B-AHİRET İNANCI

Ahiret inancı demek, ölümle hayatın bitmediğine, ölüm sonrası bir hayatın da olduğuna inanmak demektir. Bu konuda farklı inanışlar olmakla beraber biz burada İslam Dini'nin ahiret inancı çerçevesinde konuyu ele alacağız.

İslam inancına göre insan öldükten sonra tekrar dirilecek ve ahiret hayatı denen yeni bir hayat başlayacaktır. İnsanın ahiretteki konumu dünyadaki davranışlarına göre

---

[317] Mualla Öztürk, *Din Eğitimi ve Çocuk Ruh Sağlığı*, Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri, Ank. 1981, s. 208-209.

şekillenecek, iyi davranışlarda bulunan, yararlı işler yapanlar mükâfat, kötü davranışlarda bulunan, haksızlık yapanlar ise ceza göreceklerdir.

Bu inanç öncelikle insanı kötü davranışlardan uzaklaştıracak, başkalarına iyilik yapmaya itecek, onda hassas bir vicdan gelişimi oluşturacak bir niteliğe sahiptir.

İkinci olarak kişinin karşılaştığı ve üstesinden gelemediği haksızlıkların ve zulümlerin bunu yapanların yanına kâr kalmayacağı, ahirette bunların ceza göreceği, kendisinin ise ödüllendirileceği inancı, onun bunlardan aşırı olumsuz şekilde etkilenmesini önleyecek, onu teselli edip rahatlatacaktır. Kendi kendisini yıpratmasını, isyankâr olmamasını, kendini içkiye ve uyuşturucuya vererek her şeyi unutma yolunu seçmemesini, daha sabırlı hareket etmesini sağlayacaktır.

Yine insan sevdiklerinin, yakınlarının ölümünden büyük üzüntü duyar. Hele onların yok olacağına inanıyorsa bu tür ölümler onu kahrettirir, hayata küsmesine neden olabilir, depresyona sokabilir. Ancak sevdiği kişinin ahirette yaşamaya devam edeceğine, öldükten sonra orada beraber olacaklarına, görüşebileceklerine inanması onun üzüntüsünü azaltır ve duygu çöküntüsünden onu kurtarır.

C-KADER İNANCI

İnsan dünyada çalışıp gayret ederken istemediği birçok olayla da karşılaşır. Sanki kendi gücünün üstündeki bir kuvvet onu bir yerlere iter. Onu rahatsız eden, ona zor gelen arzu etmediği bu olayları değerlendirişi, onlara yaklaşım tarzı özellikle ruh sağlığı açısından çok önemlidir.

İslam inancına göre insan kendi iradesiyle, kendi değerlendirmesi ve karar vermesiyle hareket eden, dolayısıyla da yaptıklarından sorumlu olan bir varlıktır. Ancak yine hayat süreci içerisinde insanın karşılaştığı olaylarda Allah'ın müdahalesinin olabileceği, herşeyin Allah'ın kontrolü altında olduğu, Allah'ın takdir ettiği şekilde meydana geldiği de belirtilmektedir. Bu nedenle konunun iyi anlaşılması için kaza ve kaderin açıklanmasına ihtiyaç vardır. Farklı tanımları olmakla beraber, kader, Allah'ın bizim ne yapacağımızı, başımıza hangi olayların geleceğini önceden

bilmesidir. Bu bilinen şeylerin zamanı geldiğinde yaşanması, ortaya çıkması kazadır. Ama burada önemli olan nokta Allah'ın bizim yapacaklarımızı önceden bilmesinin bizim için bağlayıcı, zorlayıcı bir koşul olmadığı, bizim bunları kendi irademizle yaptığımızdır. Yalnız bilindiği gibi insanın kendi gücü dahilinde olan, kendi iradesiyle gerçekleştirdiği, davranışlar, olaylar olduğu gibi, kendi elinde olmayan, kendi gücünü aşan bir takım olaylar da (doğum, ölüm, deprem ve bazı felaketler v.s.) vardır. İşte özellikle bu noktada kader inancının önemi ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla İslam'da ne her şeyi kadere bağlayan, ne de insanın karşılaştığı her şeyin kendi çabasıyla olduğunu kabul eden bir anlayış vardır. Allah her şeyi belirlemiş, ben yapsam boş gibi bir inanç İslam'a uygun değildir. İslamiyet insandan çalışıp gayret etmesini, ancak her şeye kendi çalışmasıyla ulaşamayacağını, Allah'ın da yardımını talep etmesi gerektiğini belirtir. Yani kader inancında hem çalışma, gayret etme, mücadele etme, hem de Allah'a bağlanma, sığınma, güvenme, onun yardımını bekleme vardır. İnsan tedbirini, önlemlerini aldıktan sonra sonucu Allah'tan bekleyecek, olumsuz olduğu zaman da Allah'ın takdiri böyleymiş diyerek sabırlı hareket edecektir.

Bu açıklamalar çerçevesinde konuyu ele aldığımızda şu durumları belirlemek mümkündür:

İnsanlarda bazen yaşadıkları olumsuzluklar yüzünden ya çevresini ya da tamamen kendisini suçlama davranışı görülür. Ancak sadece çevresini suçlayan insanlar toplumca sevilmez ve dışlanırlar. Bu durumda kişi yalnız kalır, uyumsuz olur ve antisosyal kişilik bozukluğu gösterir. Sadece kendini suçlayan birey ise her olumsuz durumdan kendini sorumlu tutar, cezalandırılma beklentisine girer ve cezalandırılması gerektiğine inanır. Hatta kendi cezasını kendisinin vermesi amacıyla intihar bile edebilir. Oysa insan her olumsuz olayda çevresinin veya kendisinin suçlu olduğunu düşüneceği yerde başına gelenlerin kendisi ve çevresiyle beraber aynı zamanda Allah'ın da takdiriyle olduğuna inanırsa daha huzurlu olur ve ruhsal bunalımlar geçirmez.

Ancak olaylara tamamen kaderci yaklaşmak da ruh sağlığı açısından uygun değildir. "Kötü bir kaderim var, alnıma bu kara yazı yazılmış" gibi karamsar duygular ruh sağlığını olumsuz yönde etkiler. Hep kötü olayların kendi başına gel-

diği, hayatta hiç yüzünün gülmediği ve gülmeyeceği, asla mutlu olamayacağı gibi düşünceler onu anksiyeteye iter. Kendine güveni sarsılır. Mücadele isteğini ve gücünü kaybeder. Her başarısız durumla karşı karşıya geldiğinde "bu benim kaderimdir" diyerek umudu ve özgüveni azalır.

Diğer taraftan böyle bir kader anlayışı insanı çalışmaktan ve mücadele etmekten de alıkor. "Her şey Allah'tan" diyerek olaylara karşı pasif bir tutum takınabilir. Kendini değerlendirmez, yanlışlarını, eksiklerini bulup onları düzeltmeyi düşünmez.

Bunun yanında insan, başına gelen kötü olaylar karşısında elinden bir şey gelmiyorsa, Allah'a sığınarak "kader" diyerek bu olayın etkisinden büyük oranda kurtulabilir. Örneğin, trafik kazasında hiçbir suçu olmayan oğlunu yitiren bir annenin eğer kader inancı varsa Allah'ın takdirinin böyle olduğunu düşünerek teselli bulur ve rahatlar. Ancak kader inancı yoksa hayata küserek artık kendisinin de yaşamasının bir anlamı olmadığını düşünerek melankolik bir hal alabilir. Ya da bu durumlarda bazı kişilerin yaptığı gibi kendisini içkiye vererek alkolik olabilir.

Yine Doğan Cüceloğlu'nun belirttiği bir başka örnek olarak, "eğer bir kişi, "benim elimden ne gelir, her şey kader, kısmete bağlı! Eğer Allah isteseydi beni zengin ederdi. Demek ki benim ve çocuklarımın kaderinde fakir olarak büyümek varmış, ben kaderimi değiştiremem!" biçiminde düşünürse, o zaman, içinde bulunduğu durumdan hiçbir sorumluluk duymaz ve dolayısıyla her hangi bir duygusal çöküntüye girmez. Bu görüşü destekleyen deneysel sonuçlar vardır. Tersine fakir olduğu için çocuklarını okula gönderemeyen, evde iyi gıda bulunduramayan bir kişi bu durumdan kendini sorumlu tutarsa, bu kişinin duygusal çöküntüye girme olasılığı oldukça yüksektir. Çünkü kendini sorumlu tutuyorsa kendini suçlu hisseder, suçluluk hissi kendine kızgınlığa, kızgınlık da duygusal çöküntüye dönüşür."[318]

Dolayısıyla kader inancı bir savunma aracı olarak kişiyi rahatlatır. Dünya hayatı insana sıkıcı gelmez, insanı hayata küsmekten alıkor.

---

[318] Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İst. 1993, s. 458.

BİBLİYOGRAFYA

Adasal, Rasim, Yeni Medikal Psikolojisi, İstanbul, 1977.

Akın, Abdullah, "İslam'ı Seçen Meşhurlar", *Milli Gazete*, 12 Ekim 1974.

Akseki, A. Hamdi, *İslam Dini*, D.İ.B. Yay., Ankara, 1970.

Al-Kayravânî, Abu'l-Hasan Ali İbn Muhammed, *İslam'da Öğretmen ve Öğrenci Meselelerine Dair Geniş Risale*, çev. Süleyman Ateş-H.R. Öymen, Ank. Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1966.

Alston, William P., "Din". çev. Günay Tümer, *Ank.Ü.İ.F. Dergisi*, C. 18.

Altıntaş, Hayrani, "Din Psikolojisi ve Tasavvuf", *İslâmi İlimler Enstitüsü Dergisi*, Ankara, 1980.

Arygle, M., "Dinin Yedi Psikolojik Temeli", çev. Mehmet Dağ, *Eğitim Hareketleri*, Mart-Nisan, 1978, Sayı: 272-273.

Armaner, Neda, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara, 1980.

____, *İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımından Din Terbiyesi*, M.E.B., İstanbul, 1967.

____, *Psikopatolojide Dînî Belirtiler*, Ankara, 1973.

Arnold, T.W., İntişar-ı İslam Tarihi, çev. Hasan Gündüzler, Akçağ Yay., 1971.

Ateş, Süleyman, *Gerçek Din Bu 2*, İstanbul, 1991.

Aydın, Ali Rıza, *Dini İnkarın Psiko-Sosyal Nedenleri*, O.M.Ü. Sos. Bil. Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun, 1995.

Aydın, Hüseyin, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara, 1976.

Ayman, Mehmet, *Gazzali'de Bilgi Sistemi ve Şüphe*, İnsan Yay., İstanbul, 1997.

Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, İstanbul, 1983.

Bayram, H. İrfan, *İbn Sina ve Psikiyatri*, İbn Sina Kongresi, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri, 1984.

Bertholet, Alfred, *Wörterbuch der Religion*, Stuttgart, 1962.

Bolay. S. Hayri, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*, İstanbul, 1981.

Boutroux, Emile, *Science et Religion*, Paris, 1908.

Bovet, T.H., *Der Glaube Ersterrung*, Bern, 1947.

Bovet, Pierre, *Din Duygusu ve Çocuk Psikolojisi*, çev. Selahattin Odabaş, Ankara, 1958.

Bruno, Frank, *Psikoloji Tarihine Giriş*, çev. Nesrin Hisli, Ege Ü. Edebiyat F. Yay., İzmir, 1982.

Buhârî, Ebû Abdullah İsmail b. İbrahim el-Cu'fî, *El-Câmiu's-Sahîh*, I-VIII, Bulak, 1311-1313.

Bultman, P., Soden, V., "Die Krisis des Glaubens", Rudolf Bultman, *Glauben und Verstechen*, Tübingen, 1969.

Bühler, Chorlette, *Psychologie im Leben unserer Zeit*, München, 1980.

Carrel, Alexis, *Dua*, Çev. M. Alper Yücetürk, İstanbul, 1977.

Clark, W.H., *The Psychology of Religion*, New York, 1958.

Conklin, Grand, *Biyolojist Gözüyle Din*, çev. M. Rahmi Balaban, İlim-Ahlak-İman, D.İ.B. Yay., Ankara, 1975.

Cullough, Leslie Mc, "İntihar, Sebepleri Nedir ve Ona Nasıl Engel Olunur?", çev. Hüseyin Peker, *O.M.Ü.İ.F. Dergisi*, Samsun, 1987, Sayı: 2.

Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.

Çetinkaya, Yalçın, "Türk Usulü Ateizm", *İzlenim* (Aylık Dergi), 1992, Sayı: 1.

Dağ Mehmet, *İbn Sinâ'nın Psikolojisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.

Dalat, Ziya, *Çocuk ve Genç Ruhu*, Ankara, 1956.

Dam, Hasan, *İlköğretim I. Kademe (4-5) Öğrencilerinin Din Hakkında Sordukları Sorular ve Bu Sorular Açısından Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarının Değerlendirilmesi*, O.M.Ü. Sos. Bil. Ens., Samsun, 1996.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara, 1970.

Doksat, Recep, *Parapsikoloji ve Paranomal Fenomenler*, (Ders Notları), M.Ü.İ.F., Tarihsiz.

Dwelshauuers, G., *Psikoloji*, çev. Mustafa Şekip Tunç, İst. Ü. Edebiyat F. Y., İstanbul, 1952.

Egemen, Bedi Ziya, *Din Psikolojisi*, Ank. Ü.İ.F.Y., Ankara, 1952

Enç, Mitat, *Ruh Sağlığı Bilgisi*, İstanbul, 1979.

Esed, Muhammed, (L. Weis), *Yolların Ayrılış Noktasında İslam*, çev. Hayrettin Karaman, İstanbul, 1969.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, Ter.: Mehmet Zillioğlu, İstanbul, 1966, IV.

Farabi, *Fusulü'l-Medenî*, çev.Hanifi Özcan, Dokuz Eylül Üniv. Yay., İzmir, 1987.

Fraas, Hans Jürgen, *Die Religiositat des Menschen*, Göttingen, 1990.

Fırat, Erdoğan, *Şahsiyet Gelişiminde Tevbenin Fonksiyonu*, (Doçentlik Tezi), Ank. Ü.İ.F., 1982.

____, *Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu*, (Doktora Tezi), Ank. Ü.İ.F., 1976.

Fromm, Erich, *Psikanaliz ve Din*, çev. Şükrü Algaput, İstanbul, 1990.

Freienfels, Müller R, *Psychologie der Religion I*, Berlin-Leipzig, 1920.

Fröhlich, W. D., Drever James, *Wörterbuch zur Psychologie*, München, 1983.

Freud, Sigmund, *Abriss der Psychoanalyse das Unbehagen in der Kultur*, Fischer Bücherei, 1955.

____, *Die Zukunft Einer Illusion*, Fischer Bücherei, Frankfurt am Main, München, 1967.

____, *Totem ve Tabu*, çev. Niyazi Berkes, İstanbul, 1971.

Freyer, Hans, *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz, Ank. Ü.İ.F.Y., Ankara, 1964.

Gazâli, Muhammed, *el-Münkızu mine'd-Dalâl*, Cağaloğlu Yayınevi, İstanbul, 1970.

____, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, çev. Serkan Özburun, İnsan Yay., İstanbul, 1995.

____, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1977.

Grom, Bernhard, *Religions Psychologie*, München und Vandenhoeck, 1992.

Gruehn, W., *Die Frömmigkeit der Gegenwart, Grundtatsachen der Empirischen Psichologie*, Konstanz, 1960.

Gründel, Johannes, *Schuld und Versöhnung*, Mainz, 1985.

Guillaume, Paul, *Psikoloji*, çev. Refia Şemin, İst. Ü.Ed.F.Y., İstanbul, 1952.

Güngör, Erol, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul, 1982.

____, *Sosyal Bilimler, Psikoloji, (Sınıf I)*, Y.Y.Ö.K., Ankara, 1977.

Halman, Talât Sait, "Halûk-un Son Vedâı", *Milliyet Gazetesi*, 19-23 Haziran 1966.

Hofstatter, Peter R., *Psichologie*, Frankfurt am Main, 1960.

Hollenbach, S.J.M., *Christliche Tiefenerziehung*, Frankfurt, 1960.

Holm, Nils G., *Einführung in die Religionspsichologie*, München, Basel, 1990.

Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, T.D.V.Y., Ankara, 1993.

Hucvirî, Keşfu'l-Mahcûb, *Hakikat Bilgisi*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1982.

Inge, W. R., *Mysticism in Religion*, New York, 1969.

İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, Sadeleştiren: Turgut Ulusoy, İstanbul, Tarihsiz.

James, Hostings, M.A., D.D., *Encyclopedia of Religion and Ethics*, New York, 1951, IV.

James, William, *L'Experience Religieuse*, Paris, 1908.

____, *The Essential Writings*, Editor: Bruce W. Wilshire, New York, 1984.

Jersild, Arthur T., *Çocuk Psikolojisi*, çev. Gülseren Günçe, Ankara Üniv. Eğt. Fak. Y., Ankara, 1979.

Jung, C.G., *Psychologie und Religion*, München, 1991.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *İnsan ve İnsanlar*, İstanbul, 1983.

Kalender, Rûhi, "Ruh Hastalıkları Tedavisinde Mûsikî", *A.Ü.İ.F. Dergisi*, 1983, C. 31.

Kaptan, Saim, *Bilimsel Araştırma Teknikleri*, Ankara, 1981.

Kınalızâde, Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâi*, Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz.

Köknel, Özcan, *Korkular*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1995.

Krech, David ve Arkadaşları, *Cemiyet İçinde Fert*, İstanbul, 1983, I. Kitap.

Krech, D., Crutchfield, S., *Sosyal Psikoloji*, çev. Erol Güngör, İst. Ü.Ed.F.Y., İstanbul, 1970, I. Kitap.

Kurtkan, Amiran, *Genel Sosyoloji*, İstanbul, 1976.

Kuşeyrî, Abdülkerîm, *Kuşeyrî Risâlesi*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1978.

Kuşpınar, Bilal, *İbn Sina'da Bilgi Teorisi*, M.E.B., İstanbul, 1995.

Manzûr, İ., *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, Tarihsiz.

Marinier, Pierre, *Dua Üzerine Düşünceler*, çev. Sadık Kılıç, İzmir, 1990.

Massignon, L., "Tasavvuf", *İslam Ansiklopedisi*, C. 12.

Munn, Norman L., *Psikoloji*, çev. Nahit Tendar, İstanbul, 1975.

Müslim, Ebu'l-Hasen Müslimübnü'l-Haccâc el-Kuşeyrî, en-Nişâburî, *el-Câmiu's-Sahîh*, I-V, Mısır, 1956.

Nemetschek, Monika, *Gott im Leben des Kindes*, Innsbruck, Wien, 1990.

Nicholson, Reynold, A., *The Mystics of Islam*, London-Boston, 1974.

Niyazî Divanı, İstanbul Maarif Kütüphanesi, Tarihsiz.

Ornstein, Robert E., *Yeni Bir Psikoloji*, çev. E. Göka, F. Işık, İstanbul, 1990.

Ömer, Ali, *Neden Müslüman Oldum?*, çev. Mizyal Civelek, İstanbul, 1956.

Özbaydar, Belma, *Din ve Tanrı İnancının Gelişmesi Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul, 1970.

Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972.

Peker, Hüseyin, *Din Değiştirmede Psiko-Sosyolojik Etkenler*, (Doktora Tezi), Ank. Ü.İ.F., 1979.

___, *Suçlularda Dinî Davranışlar*, Samsun, 1987 (Bazı bölümler *O.M.Ü.İ.F.Dergisi*, 1990, 4. Sayı, s. 93-123'de yayınlanmıştır).

___, *Din ve Ahlak Eğitimi*, Samsun, 1998.

Pöll, W., *Religionspsychologie*, München, 1965.

Ribot, Theodule, *Hissiyat Ruhiyatı*, çev. M. Şekip Tunç, İstanbul, 1927, C.II.

Rohracher, Hubert, *Einführung in die Psychologie*, München-Weinheim, 1988.

Sandtröm, C.I., *Çocuk ve Gençlik Psikolojisi*, çev: Refia Şemin, İst. Ü.Ed.F.Y., İstanbul, 1971.

Schimmel, Annemarie, *Tasavvufun Boyutları*, Adam Yayıncılık, 1982.

Schleiermacher, Fr., *Über die Religion*, Stuttgart, 1969.

Schneider, Carl, *Zur Mannigfaltigkeit des Religiösen*, In: ARP IV, 1929.

Sidney, P.L., Francis, R.P., *Psikoloji ve Yeni Eğitim*, çev. Hasan Tan, İstanbul, 1970.

Songar, Ayhan, *Çeşitleme*, İstanbul, 1981.

Spranger, Eduart, *Psychologie des Jugendalters*, Heidelberg, 1966.

Sunar, Cavit, *Mistisizm Nedir?*, İstanbul, 1979.

Şanlı, Yusuf, *Ortaokul Öğrencilerinde Dini Duygu, Düşünce ve Davranışların Din Psikolojisi Açısından Araştırılması*, O.M.Ü.İ.F. (Mezuniyet Tezi), Samsun, 1982.

Taner, Ali Haydar, *Psikoloji*, İstanbul, 1938.

___, *Ruhbilim Çeşitleri*, İstanbul, 1953.

Tansel, Fevziye Abdullah, *Türk-İslam Edebiyatı, Türkçe Dini Metinler*, Ank.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1971.

Tevfik Mahmud, *Durretu'l-Vâizîn*, Dersaadet, 1313.

Topçu, Nurettin, "Din ve Mistisizm", *İslam Mecmuası*, C. I, Sayı: 6, Eylül 1956.

Toplamacıoğlu, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, Ank.Ü.i.F.Y., 1975.

Tunç, Mustafa Şekip, *Bir Din Felsefesine Doğru*, Türkiye Yayınevi, 1957.

___, *Psikolojiye Giriş*, İst.Ü.Ed.F.Y., İstanbul, 1949.

Tümer Günay, "Çeşitli Yönleriyle Din", *Ank.Ü.İ.F. Dergisi*, C. 28.

Uysal, Sermet Sami, "Halûk Niçin Din Değiştirdi?", *Varlık Mecmuası*, Sayı: 827.

Uzman, Mazhar Osman, *Tabâbet-i Rûhiye*, İstanbul, 1928, C. I.

Ülkü, Hayati, *İslâm Dini Akaidi*, İstanbul, 1969.

Vergote, Antoine, "Çocukta Din", çev. Erdoğan Fırat, *Ank.Ü.İ.F. Dergisi*, C.22.

___, *Psychologie Religieuse*, Bruxelles, 1966.

___, *Din, İnanç ve İnançsızlık*, çev. Veysel Uysal, Marmara Ü.İ.F.V.Yay., İstanbul, 1999.

Woodworth, Robert S., *Bugünün Psikoloji Cereyanları*, çev. Muzaffer Şerif Başoğlu, T.T.K.B., Ankara, 1943.

Yaparel, Recep, *Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat*, Ankara, 1987.

Yavuz, Kerim, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*, D.İ.B. Yay., Ankara, 1983.

___, "Din Psikolojisinin Araştırma Alanları", *Ata.Ü.İ.F. Dergisi*, 5. Sayı, Erzurum, 1982.

___, *Psikanalizde İlk Dini Gelişmelerin Değeri*, Ata. Ü.Y., Erzurum, 1987.

___, "Yûnus Emre'nin İç Benine Dini ve Psikolojik Yaklaşımlar", *Ata. Ü.İ.F. Dergisi*, 9. Sayı, Erzurum, 1990.

Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul,1968, C.III.